

ВАЛЕНТИНА БОРИСЕНКО

СВІЧА ПАМ'ЯТІ

УСНА ІСТОРІЯ ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ У 1932–1933 РОКАХ

Валентина Борисенко

СВІЧА ПАМ'ЯТІ

**УСНА ІСТОРІЯ
ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ
У 1932–1933 РОКАХ**

**Київ
Видавничий дім «Стилос»
2007**

ББК 63.3(4УКР)622+63.5(4УКР)

Б 82

Міжнародний благодійний фонд
« УКРАЇНА 3000 »

Видано у рамках програми
«Уроки історії: Голодомор 1932–1933 років»
Міжнародного благодійного фонду **«Україна 3000»**

Рекомендовано до друку

Вченою радою історичного факультету Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка
(*протокол № 7 від 15 березня 2007 р.*)

Вченою радою Науково-дослідного інституту
українознавства Міністерства освіти і науки України
(*протокол № 5 від 23 травня 2007 р.*)

Борисенко В.К.

Б 82

Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців
у 1932–1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.

ISBN 978-966-8518-81-2

У книзі на основі матеріалів усної історії розкривається
глибина трагедії українського народу під час Голодомору-
геноциду у 1932–1933 роках. Усні свідчення неспростовно
доводять, що акція геноциду українських селян була чітко
спланованою більшовицькою владою Кремля.

ББК 63.3(4УКР)622+63.5(4УКР)

© В.К. Борисенко, 2007

© МБФ «Україна 3000», 2007

© ВД «Стилос», видання, 2007

ISBN 978-966-8518-81-2

*Вшанування пам'яті жертв і постраждалих
від голодоморів та політичних репресій в Україні
у 75-ту річницю геноциду українського народу*

Доле, доле, моя доле!
Верни ж мої квітоньки,
Верни діти, мої квіти, –
Верни ж мої зіроньки!
Але ба – не сівба!
Не мине моя журба.

Степан Руданський, 1859 р.

ВШАНУВАТИ ПАМ'ЯТЬ МІЛЬЙОНІВ УКРАЇНЦІВ, ЗАМУЧЕНИХ ГОЛОДОМОРОМ У 1932–1933 РОКАХ

Я думаю, що коли суспільство відзначає трагічні дати своєї історії, воно проходить очищення правдою про минуле і відповідальністю за майбутнє країни. Ми ще не все зробили, щоб пошанувати мільйони замучених голодом співвітчизників. Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» у рамках спеціальної програми «Уроки історії: Голодомор 1932–1933 років» з 2002 року, у співпраці з історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, за спеціально розробленим запитальником зібрав тисячі усних свідчень людей, що пережили жахіття Голодомору. На основі цих розповідей створено перший в Україні інтернет-сайт.

У цій співпраці було закладено завдання подальшого осмислення трагічного уроку в історії не лише українського народу, а й усього людства, щоб подібне ніде й ніколи не повторилося. І дуже важливо, що в записуванні усних свідчень брали участь викладачі, аспіранти, студенти. Особливо молоді люди, які, слухаючи жажливі розповіді стареньких бабусь і дідусів самі співпереживали їм, і ці молоді люди вже ніколи не говоритимуть про Голодомор-геноцид українців як вигадку чи міф.

Пропонована публікація значно доповнює спогади, раніше зібрані американським та українським дослідником Джеймсом Мейсом, письменником Володимиром Маняком і журналісткою Лідією Коваленко, Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, членами Українського історико-освітнього товариства «Меморіал», науковцями Інституту історії НАН

України, студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія», учителями шкіл, громадськими організаціями у селах і містах України.

Роберт Конквест, автор книги «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор», яку вперше було видано в Оксфорді у 1986 році, писав, що «найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру».

Власне програмою фонду «Україна 3000» передбачено зафіксувати свідчення усіх українців, котрі пережили жахіття голоду або знають про це від своїх батьків. З цією працею треба поспішати, бо з кожним роком зменшується кількість тих людей, які пам'ятають ті страшні роки геноциду. Тим більшої значущості набуває публікація усних свідчень, поданих у книзі «Свіча пам'яті».

Наближається скорботна дата – 75-а річниця замучених Голодомором у 1932–1933 роках українських селян. Ще чимало потрібно зробити, щоб упорядкувати місця поховання, вшанувати померлих від голоду, поставити хрести, пам'ятники, помолитися за безневинно замучених. Ми також хочемо створити книгу подяки всім тим, хто рятував людей від голоду, хто намагався донести світові правду про цей страшний злочин радянського тоталітаризму.

Людство, українське суспільство не має права забути найбільшої трагедії ХХ сторіччя, коли у стражданнях, виснажені голодом вмирали діти, молоді люди, їхні батькі. Довгі роки цинічного замовчування репресивної політики тоталітарного режиму стосовно хліборобів України створили у деяких людей викривлені уявлення про ті трагічні події – начебто у 1932–1933 роках були лише «продовольчі утруднення». Та завдяки публікаціям про справжні причини і наслідки Голодомору-геноциду українців ці стереотипи руйнуються. Українське суспільство дедалі глибше усвідомлює трагічні уроки минулого і свідчення цього – прийняття парламентом України

в листопаді 2006 року Закону про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу.

Вшановуючи пам'ять замучених голодом мільйонів українських селян, український народ завжди з вдячністю пам'ятатиме, що ще раніше уряди Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, США, Угорщини визнали: сталінський комуністичний режим вчинив свідомий, ретельно спланований геноцид українського народу. Нещодавно до цих країн долучилися Перу та Іспанія.

Пропоноване читачам дослідження документально підтверджує злочин, скоєний радянською владою проти селянства України у 1932–1933 роках.

Запалимо ж свічку пам'яті та помолимося за всіх замучених голодом українців.

*Катерина Ющенко,
Голова Наглядової Ради
Міжнародного благодійного
фонду «Україна 3000»
Київ, серпень 2007 р.*

30.11.2006 р. ЗАКОН УКРАЇНИ № 376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»

Верховна Рада України постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської

Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607–IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789–V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу, як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення.

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів Державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України Віктор Ющенко

28 листопада 2006 року

*За матеріалами
Офіційного інтернет-сайту
Президента України*

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД У 1932–1933 РОКАХ – ЦІЛЕСПРЯМОВАНА АКЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ НА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Український народ, який проживає на своїй землі з давніх давен, чужого навчався і свого не цурався, загосподарював різноманітні ландшафти: гори, ліси, степ, лісостеп, віднаходив різноманітні природні джерела для розвитку численних промислів та ремесел.

Як і всі народи на землі, українці зазнали впродовж своєї історії багато лихоліття, воєн, епідемій, та все ж відновлювали сили і розвивали свої традиційну культуру, звичаї, традиції, обряди, архітектуру, мистецтво. Сама структура традиційної матеріальної та духовної культури: землеробські знаряддя, народна архітектура, одяг, їжа, домашнє начиння, сімейна та календарна обрядовість, фольклор, мова, мистецтво мають виразну загальноукраїнську основу з локальним розмаїттям, що формувалася у різних природних умовах та під впливом сусідніх культур порубіжжя. Повнота цієї структури лише засвідчує автохтонність населення на території України, а локальна мозаїка та спільність основних типологічних компонентів культури доводять, що тут відбувався поступовий цивілізаційний розвиток окремого народу, який мав свій образ світу, морально-етичні засади, свій зміст світосприйняття. Фольклорно-етнографічна скарбниця української нації, незважаючи на стихійне та зловмисне нищення, ще й досі невичерпна, хоч і суттєво обкрадена.

Люди давно зрозуміли, що зло до добра не приводить, що воно є протиприродним людській сутності. Тому вони й виробили етичні принципи добропорядності, необхідні для житте-

діяльності кожного народу. Мабуть, найяскравіше ці норми поведінки віддзеркалені у відомому «Повчанні» Володимира Мономаха, що сягає ще XI–XII століть. Українці впродовж багатьох століть жили за цим етичним кодексом. Вдумаймося лише у невеличкий фрагмент з «Повчання», яке було основою життєдіяльності, буття українського народу:

«... Перш за все не забувайте убогих, а яко можете,
 По силі годуйте їх і подавайте сиротам.
 І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину.
 Хто б то не був, правий чи винний перед вами,
 Не вбивайте і не веліть убивати його;
 Якщо і завинив хто в смерті, не губіть
 християнської душі.

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед
 братами своїми

Або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця,
 На чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуєте,
 А поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите
 душу свою.

Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі,
 А скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми.
 Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів.
 Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши
 круг себе юнаків:

При старших годиться мовчати, премудрих слухати,
 Старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду
 І бесіду вести без лукавства, а щонайбільше
 розумом вбирати.

Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові,
 не сміятися багато.

Очі тримати донизу, а душу вгору.
 В домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі,
 Не покладайтесь на тиуна або на отрока,
 Щоб не посміялися люди ні над домом вашим,
 ні над вашим обідом.

Знав п'ять мов, через те й честь йому була
в інших країнах.

Лінощі – це мати всьому дурному:
Хто що й знав, те забуде, а чого не вміє,
того не навчиться.

Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше,
І хай не застане вас сонце в постелі.

Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі.

На світанні, побачивши сонце,

З радістю прославте день новий і скажіть:

Господи, додай мені літа до літа,

Щоб я честю й добром виправдав життя своє»¹.

Можна лише дивуватися, як ще тоді була розвинена філософська думка народу про засади людського буття. На цьому підґрунті розвивалася традиційна культура українського народу. На широкій основі матеріального і духовного життя розбудовувалися освіта, література, різні галузі мистецтва, формувалася ментальність українського хлібороба з особливою любов'ю до землі, природи, яка зафіксувалася у прислів'ї: «Полечко Боже дармувати не може», тобто не може бути незагосподареним.

Культура, духовність українців у різні часи середньовічної історії, в періоди гострої визвольної боротьби проти загарбників, кочівників розвивалися на підмурівку давньої культури часів Київської України – Руси, на здобутках освіти і мистецтва доби Ярослава Мудрого, філософських і морально-етичних повчаннях Володимира Мономаха, самобутній народній творчості. Українська Галицько-Волинська держава, яка успадкувала і продовжувала традиції попередників, досягла значних успіхів у літописанні, книгописанні. Особливого розвитку набули архітектура, освіта. Будувалися в м. Холмі чудові храми за короля Данила Галицького (1237–1264). «У містах Галичини – Перемишлі, Звенигороді,

¹ Повість минулих літ. – К., 1989. – С. 177–178.

Василеві, Галичі започатковано будівництво церков з білого каменю, широко стали застосовуватись у будівлях різьблені орнаменти. В одному лише Галичі відоме розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд...»².

Протягом XIV сторіччя українські землі поступово підпали під владу молодого на той час Литовської держави, яка багато чого запозичувала і з української культури. Слід підкреслити, що українська мова тоді була збережена в офіційному діловодстві.

Історико-культурний поступ України проходив у процесі національно-визвольної боротьби. Після Люблінської унії (1569) Україна зазнала сильної експансії з боку Польщі. На захист віри і волі наприкінці XV ст. піднялося козацтво – українське лицарство, яке увійшло в історію визвольної боротьби України і було відоме в Європі своїми демократичними традиціями та подвигами на полі бою. Воювавши з нападами, козаки дбали про розбудову своєї Вітчизни. Вони споруджували храми, школи, засновували торгово-ремісничі осередки, дбали про розвиток освіти і духовної культури, оберігали давні традиції і звичаї, шанували старших у родині, опікувалися сиротами і вдовами, відзначалися гостинністю.

У ті часи постала знаменита Острозька академія (1576), випускником якої був і гетьман запорозького козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Вироблена в Академії система навчання, яка не поступалася західноєвропейській вищій школі, в подальшому дала імпульс заснуванню Києво-Могилянської академії (1632).

На зламі XVI–XVII ст. в Україні вже було сформовано козацьке військо, яке боронило віру і волю своєї Вітчизни. Як стверджують дослідники, «Українське козацтво впродовж всього часу свого існування було не лише потужною військовою силою, не лише фундатором пізньосередньовічної української державності, але й вагомим складовим яскравого куль-

² Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Львів, 1998. – С. 83.

турного комплексу України. Серед багатьох його компонентів варто вирізнити беззаперечний внесок козаків у національне правотворення – виникнення і розвиток козацького звичаєвого права, а також створення Конституції 1710 р. Пилипом Орликом»³.

У середині XVII ст. спалахнула визвольна війна (1648–1654) українського народу проти польських поневолювачів. Цю боротьбу за національну незалежність очолив гетьман Богдан Хмельницький. Обставини змусили українців шукати підтримки сусідів на півночі, що завершилося у січні 1654 р. відомою в історії «Переяславською Радою» – договором України з Росією. За «Березневими статтями» (1654) цієї угоди Москва обіцяла зберегти Україні широку автономію, та очевидно, ніколи не планувала їх дотримуватися. На теренах України тривала боротьба між різними політичними силами. Відтак стався поділ України на Правобережну та Лівобережну, одна потрапила під гніт Росії, інша – Польщі.

На початку XVIII ст., під час Північної війни, були зроблені спроби скинути ярмо залежності України від Росії. Та, на жаль, несприятливі умови не дали змоги гетьманові Іванові Мазепі визволити Україну. Росія жорстоко придушила прагнення українців до волі. За наказом царя Петра I було зруйновано гетьманську столицю м. Батурин, де «...московські війська вчинили нечувану різанину, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста включно з немовлятами»⁴.

З цього часу посилюється наступ Росії на автономний устрій України. У 1764 р. Маніфестом імператриці Катерини II було зліквідоване гетьманство і владу в Україні передали Малоросійській колегії на чолі з генералом П. Румянцевим.

Українське суспільство продовжувало боротьбу за збереження автономії, а щоб остаточно поневолити волелюбний

³ *Фігурний Юрій*. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С. 213.

⁴ Історія України. – С. 138.

народ, у 1775 р. за наказом Катерини II була знищена Запорозька Січ. Відтак Російська імперія узаконила в Україні кріпацтво.

Однак культурні здобутки, демократичні традиції, що сформувалися за часів Козаччини, стали підґрунтям подальшої боротьби українців за національне визволення, відродження культури і відновлення ідентичності.

Про Україну другої половини XVIII ст. багато зарубіжних, зокрема англійських, мандрівників, дипломатів залишили свої спогади як про країну розвиненого хліборобства, з високим рівнем господарювання.

Англієць Джозеф Маршал, перебуваючи в Україні в 1769–1770 та в 1772 роках, писав: «Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований нарід; українські селяни – найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи, є найважливіша провінція Росії...» Далі дипломат, вражений культурою господарювання українців, зазначає: «Я ще не бачив такої країни, яка б так дуже була схожа на найкращі провінції Англії, як це я зауважив на Україні»⁵.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – доволі складний період в історії України. Зміни, що сталися у Східній Європі, призвели до того, що українські етнічні землі, після трьох поділів Польщі (1772–1793), увійшли до складу двох імперій. Австрійській імперії були віддані Галичина, частина Волині і Західного Поділля, у 1775 р. сюди приєднали і Буковину. До Російської імперії були прилучені землі Правобережної України (Київщина, Волинь, Поділля).

Посилення колоніального гніту в Україні породжувало активний спротив, зміцнювало прагнення нащадків козаків до національного відродження. У відповідь Російська імперія посилювала репресивну політику, соціальний та національний тиск. Лише впродовж 1845–1848 років на Правобережній Україні вибухнуло 55 селянських повстань.

⁵ Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 161.

Прагнення до волі ніколи не вмирало в нашого народу. XIX століття висунуло цілу когорту велетнів духу: Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Михайло Максимович, Микола Костомаров, пізніше – Іван Франко, Михайло Драгоманов, Леся Українка, які будили народ до національного і соціального визволення. Царський уряд Росії Валувевським циркуляром (1863 р.) і таємним Емським указом (1876 р.) заборонив видавати книги і навчати українською мовою, заарештовував й ув'язнював громадських діячів, поетів, світочів науки.

Тяжким випробуванням для України стала Перша світова війна, особливо постраждали західноукраїнські землі.

Під час революційних подій, які охопили Російську імперію, в Україні III Універсалом Центральної Ради 20 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку, а IV універсалом від 22 січня 1918 р. її визнано вільною суверенною державою українського народу.

Однак більшовицькі війська під проводом М. Муравйова 8–9 лютого 1918 р. окупували Київ. Вони розстрілювали на вулицях усіх, хто говорив українською мовою. Від 1919 р. більшовики запровадили в Україні політику «воєнного комунізму», чим спричинили цілковиту руйнацію господарства. За допомогою спеціальних загонів незаможників вони відбирали у селян усі запаси продовольства.

Посуха 1921 р. на Півдні України, надмірні податки призвели до великого голоду. «Селяни, знесилені голодом і переслідуваннями продовольчих каральних загонів, нерідко шукали вихід у повстанській боротьбі»⁶. Далі відомий дослідник зазначає: «У своїх документах ДПУ перераховувало характерні риси суспільного життя в Україні у розпал голоду 1921–1923 рр.: суцільна апатія, безініціативність, готовність населення до прийняття «контрреволюційної» агітації при

⁶ Даниленко Василь. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в Україні // Три голодомори в Україні ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 67.

одночасному зростанні недовіри й ненависті до Радянської влади та комуністів і поширенні селянської боротьби..., а сам голод був однією з ланок придушення будь-якого вільнодумства та впровадження тоталітарного режиму в Україні»⁷.

Історики, вивчаючи архівні документи, були вражені такими фактами: представник допомогової організації Нансена капітан В. Квислінг, очевидець того голоду, засвідчив у своїй телеграмі в лютому 1922 року, що в Україні близько 7 мільйонів людей вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів. «Та страшно стає від усвідомлення, що хліб в Україні, незважаючи на посуху, був. Його відірвали від голодного рота селянина, робітника, їхніх дітей, відправляючи за межі нашої землі»⁸.

Політика більшовиків сягнула нечуваного звірства у відбиранні приватної власності у заможних українських селян. Зароблене своїми руками майно, житло і господарські будівлі насильно конфісковували у найбільш працьовитих, мудрих, дбайливих українських селян. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) під грифом «суворо секретно» від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації»⁹ було приречено на знищення сотні тисяч українських родин. Скільки ж згинуло їх в Сибіру, за Уралом, у більшовицьких в'язницях! Дітей розлучали з батьками, це вже пізніше декотрих віддавали до приютів, але здебільшого вони гинули попід тином, бо рятувати куркульських дітей суворо заборонялося. Однак люди потайки підгодовували їх. Старших же дітей змушували зрікатися своїх батьків як запеклих ворогів. І про тих, хто наважувався на такий крок, писали як про героїв.

У відповідь на політику більшовицького терору загострювалася політична боротьба за створення незалежної держави,

⁷ Даниленко Василь. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в Україні. – С. 72–73.

⁸ Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом. – К., 1996. – С. 7.

⁹ Історія українського селянства. – Т. 2. – К., 2006. – С. 130.

вона виливалася у збройні повстання, так звані «баб'ячі бунти», коли селянки відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю. «На Чернігівщині й Дніпропетровщині у ліквідації збройних повстань були задіяні регулярні війська»¹⁰.

Так ХХ століття стало для українців справжнім геноцидом у фізичному та культурному сенсі. Через роки замовчування Голодомору в Україні, найменування трагедії «продовольчими утрудненнями» колектив істориків Інституту історії України Національної академії наук України на основі вивчення документальних свідчень дійшов висновку, що «трагедія голоду 1932–1933 років в УСРР – найстрахітливіша сторінка в історії українського народу, жакхливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу. Історики та політологи, особливо зарубіжні, кваліфікують голод 1932–1933 років в Україні як штучний, тобто рукотворний. Така оцінка є публіцистичною, але слушною, позаяк вказує на відсутність істотних природних причин голоду, наголошує на тому, що це була свідомо терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні»¹¹. І наступним кроком стала історична подія: парламент України в листопаді 2006 р. вже надав не публіцистичну, а правову оцінку й ухвалив закон про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу. А щодо симоненківсько-цибенківської комуністичної братії, яка не проголосувала на засіданні Верховної Ради за прийняття цього закону, то такий факт обуржує і настожує, бо вони здатні знову скоїти будь-який злочин проти українського народу.

Багато тих, хто вивчав найбільший у світі злочин влади проти мирних, ні в чому не винних селян, не може не погодитися з твердженням доктора історичних наук С.В. Кульчицького, висловленим ще у 1993 році: «З власного досвіду могу сказати, що знання пов'язаних з голодомором подій не

¹⁰ Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 142.

¹¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 5.

може не привести до переосмислення всієї історії ХХ століття. Хоч який він болісний цей процес переосмислення, але він позбавляє людину засвоєних з дитинства фальшивих догм...»¹²

Історіографія дослідження Голодомору в Україні сьогодні налічує багато праць, опубліковано чимало офіційних документів, які розкривають цілеспрямовану політику більшовиків, спрямовану на знищення українського народу. Зібрано близько сорока тисяч усних свідчень людей, котрі пережили страшне лихоліття, і досі жах проймає їх від тих згадок. Часом комусь хочеться сумніватися у правдивості спогадів цих людей. Але як пояснити той незаперечний факт, що тисячі свідків геноциду українців з різних областей України стверджують одне: забирали все, і не лише зерно, а й усі інші наявні запаси харчування (квасолу, горох, городину). Забирали речі домашнього вжитку, одяг, щоб позбавити людей можливості обміняти їх на харчі. Представники влади розбивали та конфісковували жорна, ступи для подрібнювання кори, полови, облущених качанів кукурудзи, насіння бур'янів тощо. Нищили, випалювали стебла очерету, щоб люди не могли вживати в їжу прикореневий стовбурець, обливали карболкою худобу, яка гинула в колгоспах, відстрілювали собак і котів, знищували все, що могло стати потенційним харчем. Лише кілька фактів із статистики жаху. «28 грудня 1933 року заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР М. Фрумкін вимагав від наркомвнутрторгу УСРР м. Компеля неухильного виконання плану заготівель собак та котів. У 1931 році вилунали 731 254 собак та 670 450 котів, у 1932 році – 726 157 і 696 603, а за одинадцять місяців 1933 року – 647 260 собак та 938 027 котів»¹³.

Як розповідають очевидці, владці ставали на горбку, щоб запримітити, з якої хати іде дим. Це означало – там ще щось варять. Йшли і виливали на вулицю сурогатну їжу, приготов-

¹² *Мейс Джеймс*. Політичні причини голодомору в Україні 1932–1933 рр. // Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 11.

лену з бур'янів, диких тварин тощо. За зібрані колоски карали побиттям і в'язницею. Більшовики не давали українцям можливості залишити голодне, розорене село. Голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним. Всі нечувані за своєю жорстокістю заходи більшовицької влади були спрямовані на те, щоб не дати українським селянам жодних шансів вижити.

Якщо вчитатися у текст статей «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», односторонньо прийнятої 9 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, то можна віднайти у статті II визначення геноциду: «...дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу¹⁴. Всі ці дії були застосовані до українських селян у 1932–1933 роках. Підтвердження того, що це злочинство було спрямоване лише на один етнос – українців, знаходимо також у багатьох свідченнях людей: «Страшний голод був! Цей голод був спеціально зроблений, можна було б і не голодать. Оце рядом Росія, село Бондарево недалеко од нас, від Ганнусівки (Луганщина) сім кілометрів, так ото були в матерів ліжники, рушники, все виносили туди. А за це давали кусочок хліба... Росія не голодувала...»¹⁵

Ветеран Другої світової війни, полковник Григорій Гаращенко, який родом з Полісся, запевняє: «Поруч було село

¹³ Історія українського селянства. – Т. 2. – К., 2006. – С. 198.

¹⁴ *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 6.

¹⁵ *Магрицька Ірина.* Голодомор 1932–1933 років на Сході України: свідчення з Луганської області // Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 181.

Желоня у Білорусії, мамина сестра туди заміж вийшла. Там ніякого голоду не було, вона й нам допомогла вижити. А за кілометр українське село Олексіївка майже все вимерло...» Таких прикладів можна навести тисячі. Є сотні свідчень того, як відібране у селян зерно зсипали у кагати, звозили на токи, бо зерносховища були переповнені. Зерно пропадало, але взяти його на їжу селянам не дозволяли, за такі спроби стріляли.

Із зрозумілих мотивів у роки радянської влади не проводилися дослідження причин штучного Голодомору в Україні. У період геноциду українців більшовицька влада пильно стежила за інформацією і карала за будь-які розмови про голод. Але вже тоді, у 1932 році, насамперед у Західній Україні, люди дізнавалися про страшне лихо на Великій Україні і писали про це в пресі Галичини. Львівська газета «Нова зоря» сповіщала, що за річкою Збруч винищують нарід до самого кореня. «Хто втікає на сей бік, той паде трупом на границі, тільки рідкі виїмки добігають сюди як живі кістяки»¹⁶.

У вересні 1933 р. голова «Союзу Українок» у Львові, відома громадська діячка Мілена Рудницька, звернулася з відозвою «До жіноцтва всього культурного світу!», у якій інформувала світову громадськість про геноцид українців. Ось короткий фрагмент цього документа:

«... В нечуваному горю, яке переживає під цю хвилину український народ на землях т. зв. Української Соціалістичної Радянської Республіки, ми, Українки Галицької Землі, звертаємося до Вас, Сестри усіх країн, за підтримкою – за допомогою!

Україна вимірає від голоду! Це не є легкодушно кинена фраза, ні перебільшення! Незважаючи на всі намагання більшовицького уряду закрити перед світом правду, ця правда кричить жажливим голосом крізь усі кордони: в судорогах

¹⁶ Піскун Валентина. Українська політична еміграція і голодомори // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 258.

голодової смерті б'ється населення плодючих земель України, колишнього шпихліра [комори. – В.Б.] Європи!

Ось жменька цифрових даних із двох повітів центральної України, з повітів Калинівського й Козятинського [Вінниччина. – В.Б.]: в селі Заливанщина вигибло останньої зими від голоду й виснаження 2000 осіб на 3500; в селі Куманівка – 1200 осіб на 3000; в селі Губинці – 800 осіб на 1600; в селі Саранськ – 700 на 1500; в містечку Самгородок – 800 на 3000. Факти ці маємо від уродженця тих обширів; за їх абсолютну достовірність ручить поважне в нашому суспільстві ймення.

Тисячі листів з мольбами за допомогу, за рятунок від голодової смерті, що їх одержують наші численні інтелігентні та селянські родини, свідчать ясно про те, що голодує не одна частина суспільства, не один район, а ціле поголовно населення на всьому широкому просторі Радянської України»¹⁷.

Як стверджують дослідники, у ті роки, «намагаючись завоювати монополію на торгівлю дешевими продуктами, Радянський Союз справді не рахувався з важкою працею селянина, викидаючи зерно на світовий ринок. У цьому переконливо засвідчують офіційні дані. Скажімо, експорт зерна з СРСР у 1930 р. становив 4 764 323 тонни..., у 1931 р. – 5 055 688... Ударними темпами продовжується поставка зерна на експорт і з початком 1932 року»¹⁸.

Ще у травні 1933 року, коли люди в Україні вимирали масово, італійський консул в м. Харкові Серджіо Граденіго надіслав до Рима дипломатичну депешу про плани більшовиків щодо знищення українців. Він писав: «Уряд Москви завчасно підготував за допомогою жорстоких реквізицій повну відсутність будь-яких засобів до існування в українських селах, на Кубані, на Середній Волзі...

¹⁷ Рудницька Мілена. Вісті з Союзу Українок // Наше життя. – Нью-Йорк. – С. 4–5.

¹⁸ Сергійчук Володимир. Український хлібний експорт як один з головних чинників голодомору-геноциду в 1932–1933 роках // Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 9.

Ясно усвідомлена потреба в одержанні земель, де українська свідомість пробуджується разом з небезпекою майбутніх можливих політичних ускладнень і де для зміцнення імперії було б краще, щоб населення жило здебільшого російське...

Метою третього рішення, безсумнівно, було, пожертвувавши 10–15 мільйонами осіб, ліквідувати українську проблему протягом кількох місяців. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я гадав, що її перевершать і що її, напевно, вже досягли. Це велике нещастя, яке косить мільйони осіб і знищує дітей усього народу, уражає насправді тільки Україну, Кубань і Середню Волгу. Професіонали, гідні всілякої довіри, які мали можливість проїхати по інших частинах території, одноставно заявляють, що катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою...

Закінчую. Теперішнє нещастя призведе до колонізації України, переважно російської. Воно змінить її етнічний характер і, можливо, в дуже близькому майбутньому не можна буде говорити про Україну, про українську проблему, оскільки Україна насправді стане російською країною»¹⁹.

Одним із перших українських емігрантів, який був свідком тих трагічних подій, почав писати про геноцид українців у 1932–1933 роках Дмитро Соловей. Він народився 1888 року в с. Срібному Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Чернігівська область). Д. Соловей ще у 1952 р. видав у США книгу «Стежками на Голготу. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках». Лише тепер ці задокументовані спогади про Голодомор вийшли друком в Україні завдяки зусиллям учених-істориків Юрія Шаповала та Олександра Юренка²⁰. Автор документально описує страхіття голоду 1933 р., наводячи прізвища людей, які страдницьки вмирали.

¹⁹ Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 8.

²⁰ Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років. – К.; Полтава, 2005. – С. 299.

Справжній громадянин світу, людина з великої літери, американець за походженням з індіанського племені черокі, великий українець Джеймс Мейс у 1984 р. розпочав роботу над проектом «Усна історія очевидців про Голодомор в Україні». Він добре розумів, що цей метод історичного дослідження є складним, може бути не зовсім точним, досконалим. Але вчені дійшли висновку, що «усна історія є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів»²¹.

Особливого значення набуває метод усної історії в умовах тоталітарних режимів, коли правдива інформація замовчувалася і фальсифікувалася.

У проєкті усної історії Дж. Мейс поставив за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім обсягом інформації.

За ініціативою української діаспори у 1986 р. у США було створено Комісію з представників Конгресу й адміністрації для розслідування подій 1932–1933 років в Україні. Виконавчим директором цієї Комісії призначили Джеймса Мейса.

За роки подвижницької праці вчений зібрав три томи свідчень очевидців Голодомору в Україні, які були видані 1990 року у Вашингтоні. Касети зберігаються в Національному архіві США та в архіві Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса. Джеймс Мейс плакав над тими свідченнями. Понад 70 публікацій цього великого українця з дослідження Голодомору побачили світ в Україні і за її межами. Роздумуючи про дискусії навколо неспростовних фактів, фальсифікації тих жаклих подій, Дж. Мейс констатував: «Я називаю це суспільство постгеноцидним. Це глибоко травматизований, зраний організм, який щосили намагається забути про жахи минулого...»²²

²¹ День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2005. – С. 18.

²² Мейс Джеймс: «Я називаю це суспільство постгеноцидним» // Літературна Україна. – 2003. – 15 травня.

Працюючи з 1993 р. у наукових установах України, пізніше – професором університету «Києво-Могилянська академія», Дж. Мейс розмірковував над процесами становлення молоді Української держави. Йому було дуже прикро, коли йому закидали у крамницях, на пошті: «Говоріте по чоловічеські», «Скільки лет в Києве, пора уже научіться культурі». На запитання українською мовою він чув у відповідь: «Как я ненавижу етот свінській язик». І весь час йому дорікали за те, що він розмовляє українською. Дж. Мейс вважав, що це сумна спадщина історії України: «В Україні також уже чимало говорять про важку спадщину тоталітаризму й геноциду, але реальних кроків на захист української мови й культури дуже мало»²³. Його серце, яке так глибоко відгукувалося на страждання інших, перестало битися 3 травня 2004 року. Великий українець американського походження похований у Києві.

У 80-х роках ХХ ст. у Гарварді Дж. Мейс допомагав англійському історикові Роберту Конквесту в роботі над книгою «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом» (видана в Оксфорді 1986 р.). Книга справила велике враження на всіх чесних людей. Українською мовою вона вийшла лише у 1993 р. у видавництві «Либідь».

Р. Конквест, поряд з іншими документами, також надавав великого значення усній історії. «Найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру... Тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані»²⁴.

Зумисне винищення українських селян почалося ще у 1931 році. Пояснення великого голоду покаранням українців за те, що вони не хотіли зорганізуватись у колгоспи, не

²³ День і вічність Джеймса Мейса. – С. 35.

²⁴ *Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.* – К., 1993. – С. 12.

зовсім коректне. Селяни зрозуміли, що від колгоспу їм нікуди не дітися, не з власної волі, а з примусу пішли вони в ці колективні господарства ще у 1930–1931 роках. Адаже до середини 1932 р. 70% українських селян уже працювали в колгоспах, а в Росії – лише 59,3%²⁵. Тоді навіть було виморювати голодом колгоспників? Бо не в колгоспниках була справа, а в українцях як нації. Тому спершу нищили інтелігенцію, і навіть українських комуністів, активістів колгоспного руху, часто у складі всього правління.

Дослідники наводять такі документи: «...на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250, відсторонено від роботи 355 і віддано до суду 345 складів правлень колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії»²⁶, які чинили спротив запланованій політиці виморювання людей.

Нещодавно розсекречені архівні матеріали Служби безпеки України підтверджують: ще у 1931 р. прокотилися Україною численні арешти голів колгоспу, сільських активістів, колишніх петлюрівців.

22 листопада 1932 р. була надіслана доповідна записка голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про плани проведення масової репресивної операції на селі. У документі зазначається: «Основная цель операции – выявление контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок и других хозяйственно-политических мероприятий. В результате подготовительных мероприятий намечено к ликвидации по Украине 436 групповых агентурных разработок с 2 117 человек фигурантов. Кроме этого, в операцию включаются 1 308 человек контрреволюционных одиночек.

²⁵ Там само. – С. 247.

²⁶ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 160.

Операция должна охватить 243 района Украины... Итого по всем видам работы – 3 425 человек... Считаю нужным оговорить, что здесь перечисляются лишь типовые разработки, главным образом, по линии украинской и сельской контрреволюции»²⁷.

У документі наводяться дані по різних областях України. Подані, зокрема, конкретні цифри про ліквідацію заможних середняків, петлюрівців, вихідців із «соціально-чужої середь». З документів видно, що голодуючі намагалися протестувати. У повідомленнях з Харківської області зазначається: «Участниками группировки был организован “голодный поход” с черным флагом к Райисполкому [Оболонський район. – В.В.]. Подлежат ликвидации 6 человек»²⁸.

Серед людей, яких прирекли на страту, найбільше було представників сільрад і голів колгоспу. Саме вищою мірою покарання непокірних владі вдалося посяяти тваринний страх у тих, що прийшли на зміну сміливцям.

Частина людей, які свято повірили в ідею побудови кращого майбутнього і вступили до комсомолу і комуністичної партії, у 1931–1932 рр. почали прозрівати, багато з них вирішили вийти з партії, за це були скарані на смерть. Уже в 1931 р. через непомірні хлібозаготівлі селяни України голодували. Про це свідчать численні висловлювання керівників колгоспів.

Ось приклад із Нижньо-Сірогозького району Дніпропетровської області. На зборах про затвердження плану хлібозаготівель виступив секретар партосередку Єрмак і заявив: «План хлібозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним, а пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными – преступно. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод». Мнение секретаря партячейки было поддержано 15-ю членами

²⁷ Галузеви державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 1.

²⁸ Там само. – Арк. 3.

партии»²⁹. Ці приклади характерні для всіх областей і районів України. Так звані «опортуністи» ще в 1931 році сповіщали, що колгоспники вже тоді страждали, багато хто з них ходив на роботу в набряками від голоду. У «Зведенні ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців та комсомольців під час хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. ідеться про опір численних місцевих керівників підвищеним планам хлібозаготівлі у 1932 р.

Власне, політика партії була спрямована на знищення як колгоспників, так і самих колгоспів. Багато керівників цих колективних господарств заявляли про те, що вже у 1931 р. не було чим сіяти, бракувало тяглової сили – без фуражу масово гинули худоба, коні. У партійних документах про відстеження правих поглядів зафіксовано чимало таких висловлювань: «Если в прошлом году [1931. – В.Б.], выполняя хлебозаготовки, мы привели район к тому, что пало в районе большое количество лошадей, то в случае выполнения плана в этом году у нас падут и остальные лошади»³⁰.

Чимало партійних керівників в українських селах у 1932 р. здавали свої партквитки, бо говорили про нереальність виконання плану хлібозаготівель. Адже у разі його здійснення колгоспників прирікали на голодну смерть.

Документи архіву Служби безпеки України підтверджують, що фактично у 1931 р. українські колгоспники вже голодували. Директор радгоспу «Більшовик» Новоукраїнського району в розмові з працівниками радгоспу заявив: «В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб, снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни в колхозе нет возможности работать»³¹. Зрозуміло, що за такі висловлювання жорстоко карали. Адже

²⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 196.

³⁰ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 22.

³¹ Там само. – Арк. 23.

прізвища цих людей не випадково зафіксовані у зведеннях ДПУ як тих, котрі протидіяли хлібозаготівлі.

Думка партійних керівників українських сіл восени 1932 р., коли влада вимагала здати все зерно, майже однастайна. Всі вони говорили про розпад колгоспів, нестачу харчів, голод, падіж худоби і заявляли, що готові покласти партійний квиток і не прирікати селянина на голодну смерть. Таких непокірних відстежували і страчували. Саме в цьому, очевидно, можна знайти пояснення нелюдській жорстокості тих, хто відбирав у селян останні харчі. Цією другою групою активістів хлібозаготівель керувала вже не ідея, а скоріш страх бути знищеним або замореним голодом.

Тому не можна не погодитися з твердженням вченого Станіслава Кульчицького: «Під керівництвом уповноважених по хлібозаготівлях, чекістів та міліціонерів обшуки в кожному селі проводили члени комітетів незаможних селян. Засуджувати їх не можна, вони хотіли їсти. Як не можна засуджувати й тих обшуканих, які потім їли своїх дітей або батьків. У фізичному стані людини є певна грань, після якої психіка відмовляє»³².

Усні свідчення підтверджують переконання людей, що гріх, заподіяний виконавцями односельцям, не оминула Божа кара. Свідки розповідають, що «активісти-буксирники» і члени їхніх родин закінчили життя за трагічних обставин: самогубство, каліцтво, нагла смерть тощо. Ті місцеві керівники, які втрачали здоровий глузд і боялися допомогти бодай своїм родичам, забирали останнє в односельців, уже покарані. Варто зауважити, що серед тих сільських активістів, кого примушували проводити хлібозаготівлі, були гуманні та мужні люди, які вдавали, що не побачили приховану на печі жменю збіжжя, ділилися всім, чим могли, з сусідами. Завдяки їм певна частина селян вижила. І таких, що заслуговують на подяку за врятовані душі, більшість.

³² *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – С. 98.

Ще одним дуже важливим моментом усних свідчень очевидців, які недостатньо відображені в документах, є розповіді про нещадну експлуатацію дитячої праці. Коли навесні 1933 року влада побачила, що в колгоспі скоро нікому буде працювати, то почали варити суп і давати черпак гарячої їжі, але тільки тим, хто трудився у полі. Тому матері брали із собою восьмирічних дітей, щоб і їм дістався черпачок колгоспної баланди. Нинішні свідки були саме того віку і працювали разом із батьками за шматочок хліба. Тодішні діти запам'ятали ті часи назавжди.

З 8-ми до 12–13-ти років вони виходили на колгоспні роботи здебільшого з батьками: пололи буряки, сапали. Але вже з 13-ти років працювали самостійно і на досить важких ділянках: доярками, свинарками, пастухами, конюхами, у полі нарівні з дорослими – за міфічні трудодні і шматок хліба раз на день. Тоді за тим черпаком супу потяглася до колгоспу й решта одноосібників.

Не лише усна історія, а й документи підтверджують, що найбільше постраждали від Голодомору діти. Вони були беззахисними перед свавіллям влади, різних лиходіїв, які для знущання обирали слабших. Вчені-історики стверджують: «Голод для дитячих закладів розпочався весною 1931 р. Саме тоді НАРКОМОС УСРР довідався про те, що у 180 районах, які не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи було знято з централізованого продовольчого постачання»³³. Дитячі інтернати фактично залишилися без харчування, діти масово втікали і поповнювали і без того численні ряди безпритульних. Діти ходили знесилені, виснажені, з набряками від голоду, вмирили у селах, дорогою до міста, де сподівалися знайти порятуюнок.

Навесні 1932 р. мешканець м. Нижньодніпровська Д.К. Орленко писав до ЦК ВКП(б): «...Я вивчав марксизм-

³³ Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні. – К., 2003. – С. 563.

ленінізм і ніде не зустрічав у його вченні, щоб дітей морили голодом, адже вони невинні...»³⁴.

Про масову смертність серед дітей згадується у численних усних спогадах і документах. Часто із багатодітних родин виживала лиш одна дитина. Дослідники стверджують, що «смертність дітей досягала, за деякими неповними підрахунками, 50% і більше до загальної кількості померлих тоді від голоду в Україні. На початку вересня 1933 р. до школи не прийшли: в Остерському районі Чернігівської області 52%, Варвїнському – 70%, Березанському – 77%, Коропському – 74%, Мало-Дівицькому – 54% школярів»³⁵.

Сумну статистику засвідчують регіональні дослідження на Харківщині, Полтавщині, Сумщині: «Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом... У райцентрі Богодухові протягом місяця померло троє дітей Максима Коваля. В родині Євмена Бондаренка неблаганна смерть у лютому забрала 5-річну Таню, у квітні – 10-річного Федора, у травні – відразу двох останніх дітей: 6-річного Костю і 8-річну Марійку. Протягом квітня–травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль (молодшому з дітей було 6 місяців, старшому – 8 років)»³⁶.

Отже, через акції розкуркулення кращих українських господарів упродовж 1929–1930 років, високі хлібозаготівлі, знищення худоби і тяглової сили та репресії непокірних керівників колгоспів у 1931 р. влада підійшла впритул до реалізації своєї глобальної мети – знищити український етнос, представники якого на той час проживали в сільській місцевості. Уже тоді ці варварські наміри розуміли незашорені облудною пропагандою люди.

³⁴ Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. – С. 564.

³⁵ Там само. – С. 566.

³⁶ Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упоряд. Тамара Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006. – С. 269.

В анонімному листі, який надійшов з Полтави у 1933 р., невідомий автор бачив сутність сталінської національної політики: «Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів є одним з найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму»³⁷.

Усна історія підтверджує документальні джерела і про відбирання у людей усіх родинних цінностей: золота, посуду, прикрас тощо. Свідки Голодомору розповідають, що окремі сім'ї і вижили завдяки тому, що продали чи обміняли на харч золоті хрестики і жіночі прикраси. У хліборобських селах золото мали далеко не всі, але в тих приміських селах, де традиційно велось ремісництво, люди були не без грошей. Там представники влади витрушували не зерно вночі, а шукали золото. Зокрема, у с. Літках Броварського району землі селянам наділили мало, але майже у кожній сім'ї були ремісники: чинбарі, ткачі, бондарі, вишивальниці, шевці. У Літках та інших сусідніх селах влада зі зброєю влаштувала «золоті ночі». Золоті монети шукали дуже ретельно, навіть у дитячих колисках, били людей, якщо здогадувались, що в них може бути золото. Насильницьки відбирали нажите майно, родинні реліквії, зароблені гроші та збіжжя.

Дослідники оприлюднили документи, які показують, що всеоюзна контора «Торгзін», заснована влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів, упродовж 1931–1932 років відкрила 50 крамниць у 36 містах України. Необхідність створення таких крамниць, з метою вилучення побутового золота пояснювали інтересами держави.

У жовтні 1933 р. уже налічувалося 263 подібних крамниць, які мали мережу дрібних лавок, приймальних пунктів, відділень...

³⁷ Цит. за: *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 7.

«Вся система торгзіну нагадувала жахливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців»³⁸. Свідки розповідають, що було чимало випадків, коли золото відбирали, а селян розстрілювали на місці.

До збирання свідчень про Голодомор 1932–1933 років в Україні першими долучилися журналісти. З липня 1988 р. на засіданні Спілки письменників України було ухвалено: упорядкувати документальні свідчення за назвою «33-й: голод. Народна книга-меморіал». За цю важку працю взялися письменник Володимир Маняк та його дружина журналістка Лідія Коваленко. Ці двоє людей звершили справжній подвиг, зібравши 6 тисяч усних свідчень. Опублікували лише тисячу з них з присвятою «Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932–1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл: хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття»³⁹.

Записуванням усних свідчень людей, котрі пережили Голодомор, займається сьогодні чимало людей.

Опубліковано збірники розповідей про голод майже в кожній області і районі України. Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, членами Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал», науковцями Інституту історії України НАН України, студентами Національного університету «Киево-Могилянська академія», громадськими організаціями міст, багатьма вищими навчальними закладами України зібрано безліч свідчень людей, що

³⁸ Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 3. – С. 95.

³⁹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В. Маняк, Л. Коваленко. – К., 1991. – 583 с.

пережили Голодомор. На основі усних спогадів та архівних документів дослідники, зокрема Харкова, стверджують, що на території Харківської області в 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду – від голоду помер кожен третій мешканець села. Прямі ж втрати населення лише однієї області за роки Голодомору сягають щонайменше 1,5 млн осіб⁴⁰. Основну частину померлих становили колгоспники. Книгу «Столиця відчаю», де подаються жакні спогади мученицьких страждань людей, дітей, не можна читати без болю і сліз.

В інших спогадах активістка з Росії, яку послали в Україну для зміцнення колгоспів, згодом розповідала: «Розтав сніг – і стали люди пухнути, обличчя понабрякали, ноги, як подушки, в животі вода. А селянські діти! ... Всі однакові: голови, як тяжкі ядра, шиї тоненькі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, увесь кістяк шкірою, мов жовтою марлею, обтягнутий. А личка в дітей старенькі, вимучені, мовби дітки по сімдесят років на світі вже прожили. А очі, Господи!...

... Пішла по селу суцільна хвиля вмирання. Спершу діти, старі, потім середній вік. Спочатку закопували, а потім уже й закопувати перестали. Так мертві й валялися на вулицях, у дворах, а останні в хатах лишилися лежати. Тихо стало. Померло все село. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас – тих, що в управлінні працювали, до міста забрали»⁴¹.

Усні свідчення підтвержені архівними документами. Лише один з них змусить задуматися тих, хто ще сумнівається у правдивості усної історії. Зокрема, лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона голові ДПУ УСРР В. Балицькому про поширення голоду від 5 червня 1933 р. свідчить:

⁴⁰ Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упоряд. Тамара Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006. – 445 с.

⁴¹ Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. Народовбивство по-кремлівськи. – К., 2003. – С. 135–136.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ГПУ УССР
тов. БАЛИЦКОМУ

ЛИЧНОЕ ПИСЬМО

Продовольственное положение по районам Харьковской области, и до того довольно тяжелое, за последнее время резко ухудшилось.

В результате этого мы имеем значительное усиление наплыва в город Харьков бездомного, беспризорного и нищенствующего элемента.

Если за январь и февраль месяцы было подобрано в городе:

взрослых бездомных	—	257	чел.
больных и инвалидов	—	15	—"
детей и подростков	—	373	—"
ИТОГО	—	645	чел.,

а за март—апрель, соответственно:

взрослых бездомных	—	2.560
больных и инвалидов	—	113
детей и подростков	—	1.806
ИТОГО	—	4.476,

то в мае месяце уже подобрано:

взрослых бездомных	—	4.439	
больных и инвалидов	—	585	
детей и подростков	—	6.378	
ИТОГО	—	11.402	чел.

и за 3 дня июня:

взрослых бездомных	—	313	
больных и инвалидов	—	157	
детей и подростков	—	606	
ИТОГО	—	1.077	чел.,

Все это только по городу без учета вокзалов, откуда дети изымаются комиссией тов. БРОНЕВОГО, минуя милицию, и общее количество изъятых определяется в 10.000 человек.

Наряду с этим резко увеличилось количество обнаруживаемых и подбираемых на улицах г. Харькова трупов, умерших на почве голода, селян. Если за февраль было подобрано таких трупов – 431, за март – 689, за апрель – 477, то май дает

за первую декаду	–	182	трупов,
за вторую	–	300	–"
за третью	–	510	–"
ИТОГО	–	992	трупов,

и первые 3 дня июня даю 196 трупов.

Не лучшее положение наблюдается на селе: рост продзатруднений увеличивается с каждым днем, охватывая новые населенные пункты. Это видно из следующих данных:

На 1-е марта из 64 районов области было охвачено продзатруднениями – 21, населенных пунктов – 82.

На 1-е апреля	–	районов 35,	населенных пунктов 225;
На 1-е мая	–	–"– 42,	–"– 532;
На 1-е июня	–	–"– 59,	–"– 585.

Степень пораженности районов продзатруднениями характеризуется такими данными:

Особо пораженных районов	– 23,	насел[енных] пунктов	– 296;
Менее пораженных	–"– – 17,	–"–	– 178;
Слабо пораженных	–"– – 18,	–"–	– 107.

Особо поражены продзатруднениями Хорольский, Чутовский, Ново-Георгиевский, Полтавский, Кременчугский, Решетиловский, Красноградский, Кобелякский, Глобинский, Миропольский, Чугуевский и Ново-Санжарский районы, где заболевания и смертность на почве истощения начали принимать угрожающие размеры. Имеются села, где значительная часть

взрослого населения разъехалась по различным городам и в поисках заработка и хлеба, оставив детей на произвол судьбы.

В ряде сел указанных районов в подавляющем большинстве голодают колхозники и их семьи, среди них имеются много больных и опухших на почве недоедания, помощь коим в ряде случаев не оказывается из-за отсутствия каких бы то ни было продовольственных ресурсов. В связи с этим ежедневно умирает несколько человек. Основными продуктами питания в пораженных продзатруднениями районах являются: собираемый на полях картофель, различные отбросы, шелуха, семена сорных растений и проч.

В некоторых же районах продуктом питания также служит мясо павших животных (свиней и лошадей), а в Н[ово]-Санжарском, Кобелякском, Красноградском районах и ряде других зафиксированы случаи употребления в пищу мяса собак и кошек.

Наряду с этим также прогрессирует людоедство и трупоедство. Нередки случаи, когда оставшиеся в живых родители употребляют в пищу трупы умерших от истощения детей. Также имеется ряд фактов, когда на почве недоедания члены семьи убивают менее слабых, главным образом детей, употребляя мясо в пищу. Для иллюстрации роста людоедства и трупоедства по районам области характерны такие данные:

на 1-е марта	—	9	случаев;
на 1-е апреля	—	58	—"
на 1-е мая	—	132	—"
на 1-е июня	—	221	—"

Полученные мною личные письма от руководителей наших райаппаратов в подавляющем большинстве рисуют крайне тяжелое положение районов. Считаю нужным привести здесь выдержки некоторых из них:

В Балаклеевском районе из 48-ми сельсоветов наиболее поражены продзатруднениями 26 сельсоветов с 39 колхозами.

Лишь 15 сел с 24 колхозами находятся в сравнительно удовлетворительном предположении.

Так, с. Чепышки, состоящее из 500 дворов, превратилось в пустырь. Жилую хату можно найти через 3–4 усадьбы. Как днем, так и вечером никакого шума не слышно; по утрам дыма из труб не видно.

За время с марта м[еся]ца по 30-е мая по селу умерло свыше 300 чел., из коих 95% колхозников.

В селе Лиман почти $\frac{1}{4}$ населения выбыла за пределы района в поисках хлеба, дети оставлены на произвол судьбы. В селе съедены все кошки и собаки.

Трупы павших животных, как правило, хотя и зарывают в землю, но сразу же, как отойдет представитель сельсовета, извлекаются из земли и уносятся для питания. Опухших и слабых в селе до 100 чел.

В с. Волчий Яр, где насчитывается 800 дворов, ежедневно умирает 8–12 колхозников. За последние полтора месяца умерло свыше 2 500 чел.

По селу выявлено 2 случая людоедства.

В Ново-Санжарском районе из 25-ти сельсоветов поражены продзатруднениями – 18. В большинстве этих сел до 45% колхозников и единоличников совершенно не имеют никаких продуктов питания. В каждом из этих сел насчитывается до 60 опухших семей, имеющих не менее 200 чел.

За последние 3 месяца зарегистрировано до 3 000 смертных случаев на почве истощения. Смертность с каждым днем растет. В отдельных селах умирает в день по несколько человек.

В районе насчитывается более 2 000 хоз[яйст]в, абсолютно не принимающих участия в работах по севу, по причинам недоедания и истощения на этой почве.

В ряде сел часть родителей оставила детей на произвол судьбы, последние валяются в грязи, под заборами.

По району выявлено 7 случаев людоедства и трупоедства.

В Красноградском районе из 49 сельсоветов особо поражены продзатруднениями – 14 и менее поражены – 18.

Острая продовольственная нужда, недоедание и истощение на этой почве отмечаются по 103 колхозам района. За апрель и май м[еся]цы выявлено 14 случаев людоедства.

Положение в отдельных селах рисуется так:

с. Петровка. В колхозе «Серп и Молот» умерло за последние 2 м[еся]ца более 600 чел. Из 295 трудоспособных на работу выходит только 35 чел. Значительная часть остальных истощена – большы[е] и опухшие. Некоторые колхозники совершенно выехали из села в поисках хлеба.

с. Берестовенька. Смертность увеличивается с каждым днем. Только по одному Кириколокскому участку умерло более 100 чел. В колхозе им. Ворошилова ежедневно умирает 2–3 чел. Такое же положение и по остальным колхозам.

Многие родители выбрасывают детей на улицу или отвозят на ближайшие ж.д. станции.

с. Ульяновка. В колхозе им. Котовского умерло 20 чел. и в колхозе «Шлях Ленина» – 50. 50% колхозников лежат опухшие. В указанных селах, равно и в других, особо пораженных продзатруднениями, употребляется в пищу мясо пропавших лошадей, в также собак и кошек.

В Н[ово]-Водолажском районе особо пораженных продзатруднениями сельсоветов 5. По этим селам за последние 2 месяца умерло около 800 чел. Много колхозников и единоличников истощены – лежат больные и опухшие.

Наряду с этим, из сел. Знаменка, Мануйлово, Трояное, Федоровка и др. за последнее время выбыло за пределы района в поисках хлеба более 700 чел. трудоспособных.

В связи с этим значительно возросла детская беспризорность. Большое количество детей оставлены родителями на произвол судьбы, которые бродят по селам, занимаясь попрошайничеством. Некоторые колхозники и единоличники, не имея средств к существованию, также бродят по селам, ведя паразитический образ жизни.

За последнее время очень развились кражи по селам. Колхозники крадут друг у друга коров, лошадей, а также

различные продукты питания. Краденые коровы и лошади режутся на мясо.

В Гадячском районе особо поражены продзатруднениями 10 сельсоветов, в коих за последние месяцы зарегистрировано свыше 2 000 смертных случаев на почве истощения.

Необходимо отметить, что смертность настолько приняла широкие размеры, что ряд сельсоветов прекратил регистрировать умерших.

Детская беспризорность растет с каждым днем. Дети бродят по селам и занимаются попрошайничеством. Ясли набиты до отказа, продовольствием не обеспечены, в ряде случаев дети голодают, употребляя в пищу всякие суррогаты. На этой почве отмечается большая заболеваемость детей и смертность.

По ряду сельсоветов целые семьи оставили села, выехали в близь расположенные города, где часть из них устроилась на работу, а некоторые занимаются попрошайничеством.

На почве продзатруднений в районе участились случаи краж, принимающие угрожающие размеры.

За период март–май м[еся]цы по району зарегистрировано 228 краж и вооруженных ограблений.

В Краснознаменном, Харьковецком и др. сельсоветах выявлены случаи самоубийства на почве чрезмерного истощения.

Отдельные колхозники питаются мясом павших лошадей и других животных.

В Изюмском районе продзатруднениями охвачено 14 сельсоветов, где в общей сложности голодает 15 000 чел., преимущественно колхозников. На почве чрезмерной истощенности по указанным селам за последние 5 месяцев зарегистрировано 2502 смертных случая.

В ряде колхозов правления выдают в пищу колхозникам мясо павших лошадей (колхозы Нескоредьковского, Бригадировского, Гороховатского, М[ало]-Камышевахского и ряда других).

Вместе с тем участились случаи подбрасывания родителями своих детей возле учреждений в райцентре или прямо на

улице. За последний месяц было подобрано и направлено в детские дома 657 беспризорных детей.

Такое же примерно положение и по другим районам области, особо пораженных продзатруднениями.

Безусловно, что как районами, так и областными организациями была проведена значительная работа по изысканию продовольственных ресурсов и оказанию продовольственной помощи особо нуждающимся колхозникам и единоличникам, однако, ввиду незначительности ее и прогрессирующего роста продзатруднений – реального улучшения положения не достигнуто. Дальнейший рост продзатруднений является прямой угрозой успешному выполнению очередных хозяйственно-политических кампаний на селе – уборочной и прополочной. Поэтому необходимо принять срочные меры к усилению помощи нуждающимся районам в целях ослабления испытываемых ими продзатруднений.

НАЧАЛЬНИК ХАРЬКОВСКОГО
ОБЛАСТНОГО ОТДЕЛА ГПУ УССР

КАЦНЕЛЬСОН

5/VI-1933 года»⁴².

Усні свідчення із Запорізької, Полтавської, Сумської областей підтверджують, що люди робили спроби рятуватися і декому вдалося втекти на Донбас, хоч і там потрібно було переховуватися, бо могли заарештувати. Заарештовували також тих, хто отримував допомогу від родичів⁴². Коли у нас карали за розповіді про голод, то на Заході українці, яким вдалося врятуватися втечею, писали про Голодомор, з нагоди сумних роковин відправляли у церквах жалобні панахиди. Зокрема, у Канаді 9 жовтня у 1983 р. відбулася панахида за

⁴² Друк. за: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 303–310.

⁴³ Голод в Україні 1932–1933: Вибрані статті / Упоряд. Надія Дюк. – Луцьк, 2006. – С. 117–118.

упокій душ замучених Голодомором у 1932–1933 роках. Слід сказати, що не всі могли повірити у ті жахіття, збагнути, як таке могло статися, щоб навмисне виморити людей голодом. Бо ж така нечувана жорстокість до зовсім безневинних старих людей, дітей перевершує можливості людської уяви. Такого звірства людство ще не знало. Це був геноцид українців. Але чому влада обрала саме такі засоби знищення українського селянства? Очевидно, тому, що нелюди розуміли: позбутися назавжди «хохлов» неможливо, але можна зламати хребет етносу, щоб цей народ ніколи більше не постав. Тому Дж. Мейс і називає українців постгеноцидним хворим суспільством. Наслідки геноциду відчутні і нині. І не тільки кількісно – у знищених поколіннях, ненароджених дітях. Страх у людей не минув, бажання пристосуватися, вижити, а не жити повноцінним життям домінує сьогодні у різних категорій населення.

Відлучення дітей від батьків, створення патронатів, приютів, нещадна експлуатація дитячої праці, беззахисність породжували суттєві зміни у ментальності народу. З'являлися байдужість до долі близьких людей, споглядальне ставлення до лихих вчинків, немилосердя, заздрість.

Дослідники доходять висновку, що голод в Україні 1921–1923 рр. був першим терором більшовиків і певною репетицією перед масштабним нищенням українства. Історики слушно зауважують, що «...кампанію більшовицької влади проти так званого куркульства маємо підстави розглядати як спланований геноцид українського хліборобства, який не тільки розколов українське село, а й остаточно відкрив дорогу новому, ще страшнішому голодомору 1932–1933 років»⁴⁴.

Очевидно, що дослідники на основі нових архівних документів назвуть точніші терміни вчинення геноциду українців. З багатьох фактів проступає, що Голодомор був спланований

⁴⁴ *Сергійчук Володимир*. Як нас морили голодом. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – С. 45.

сталінським режимом ще у 1931 р. і був розрахований на чотири роки (1931–1934). Цей план передбачав репресії непокірних і поступове виснаження людей, щоб зменшити опір селян. Не можна не погодитися з думкою, що, «незважаючи на значну кількість наукових і документальних публікацій, однією з найменш вивчених сторінок історії України є репресивна діяльність більшовицької влади в українському селі напередодні та в роки Голодомору 1932–1933 років в Україні»⁴⁵.

Відомо, що західноукраїнські землі відійшли до Польщі ще у 1921–1923 рр., кордон з СРСР проходив по річці Збруч. Одним з етапів підготовки Голодомору було виселення людей з прикордонної смуги у 1930–1931 рр. Вражаючі масштаби арештів свідчать про чітку спланованість геноциду українців. За документами радянських спецслужб, «...протягом 1928, 1929, 1930 і в січні–травні 1931 року органами ДПУ арештовано 49754 куркулів. Скільки з них було розстріляно або загинуло в концтаборах, точних даних немає, проте відомо, що в 1930 рік за рішенням “троек” і “особых совещаний” було розстріляно 1033 особи, в табори відправлено 4858, вислано 8430 осіб. Лише за січень–травень 1931 року розстріляно 328, кинуто в концтабори 1083, вислано 3320 селян»⁴⁶.

Отже, з усіх архівних секретних документів та усних свідчень людей, котрі пережили Голодомор, цілком реально постає детальна підготовка сталінськими сатрапами геноциду українців у 1930–1931 рр.

Першим етапом репресій було виселення найбільш розумних, працьовитих, активних селян, які вміло вели своє господарство і, зрозуміло, не воліли усупільнювати власне майно. І не були вони куркулями, бо здебільшого не використовували найману працю, а трудилися від рання до смеркання всією родиною. Не всі вони були заможними, але був план розкур-

⁴⁵ Даниленко Василь. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в Україні // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 73.

⁴⁶ Там само. – С. 76–77.

кулення, і з листопада 1929 р. влада активізувала репресивну політику щодо заможних селян, щоб подолати будь-яку протидію створенню колгоспів. Розкуркулення супроводжувалося не лише ліквідацією куркульства як класу, воно було проявом звірячої жорстокості стосовно невинних людей. У селян не лише насильно відбирали все нажите їхньою важкою працею майно, а й посеред зими виганяли їх із хати, руйнували їхні житла, господарські споруди, вивозили будівельний матеріал. А найстрашнішим було те, що розлучали батьків з маленькими дітьми, старших дітей змушували прилюдно і у письмовій формі зрікатися своїх батьків. Дослідники не раз зазначали, що «трагедія колективізації вимірювалася мільйонами людських доль. Депортація куркулів з України набула величезних масштабів»⁴⁷.

Як можна пов'язати з колективізацією та індустріалізацією такі заходи сталінської влади? До речі, на подібні факти дуже часто натрапляємо і в усних оповідах. Відбирали або знищували, псували будь-яку приготовану їжу, не дивлячись на страдницькі очі голодних дітей. Так, селянин Дмитро Трохимович Лихоліт, 1923 року народження, розповідав, що діялось у с. Хоцьках Київської області 1932 року: «Раз пішов я до свого товариша, а в них якраз шастала бригада “активістів”. І ось один знайшов у печі мале горня із пшоняною кашею. Він витяг його з печі, розбив на долівці і почав розтирати цю кашу величезним чоботом. А діти (було їх п'ятеро) попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобіт»⁴⁸. Звісно, письмового наказу так вчиняти з людьми ми не знайдемо, але маємо документальні й усні свідчення про те, що представники районного відділення НКВС щоденно відвідували колгоспне керівництво і довго за зачиненими дверима вели з ним

⁴⁷ Щербак Надія. Історико-політичні та правові аспекти досліджень трьох голодоморів в Україні // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – С. 14.

⁴⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 191–192.

розмови. Неважко здогадатися, що саме там звучали усні розпорядження: «Не дати жодного шансу вижити».

І сьогодні ще чимало людей твердять, що не варто ворухити спогади про Голодомор 1932–1933 рр., оскільки частина українців і тепер живе за межею бідності. Мабуть, найкраще їм відповів історик, політолог, індіанець за походженням великий українець Джеймс Мейс, коли у 2003 р. писав: «А сьогодні... Старенькі бабусі збирають пляшки і порпаються в смітниках. Тяжко і боляче на це дивитися. Вони все життя працювали для радянської влади, боролись за неї і вірили у спокійну, забезпечену старість. Можливо, зараз, викрокуючи з мізерної пенсії гроші на хліб, солодко згадувати ціни за Союзу. Та не можна забувати тих, хто помер, марячи навіть не про хліб, а бодай про шматочок коржа, зліпленого з тертої соломи, полови, тирси. Солодкий і доступний совдепівський хліб був зрощений на мільйонах кісток, які не мають навіть могил, над якими не прочитано молитви, голоси яких до цього часу не почуто. Мені по-людськи боляче перечитувати спогади очевидців, страшно заглядати у той колодязь жахів»⁴⁹.

Але історик, взявши на себе цей пекучий біль, вважав, що суспільство має потроху позбутися постгеноцидного синдрому. І в цьому йому може допомогти лише правда. Вона стане запорукою того, що подібне ніколи більше не повториться з багатостраждальним українським народом. Щоб рухатися у майбутнє, не можна забувати минулого.

Отже, на основі вивчення архівних документів, усної історії, численних свідчень людей, котрі самі пережили великий голод 1932–1933 років, можна стверджувати незаперечні факти. У відповідь на боротьбу за волю і незалежність України більшовики спланували нечувано жорстокий терор – Голодомор мільйонів українських селян. Спочатку (1930–1931 рр.) вони насильно відібрали («усуспільнили») у селян

⁴⁹ Мейс Джеймс. Я називаю це суспільство постгеноцидним // Літературна Україна. – 2003. – 15 травня.

знаряддя обробітку ґрунту, тяглову силу, реманент, транспортні засоби, худобу, стягнули величезні податки, конфіскували всі запаси зерна, аж до насіння. Усе це спричинило максимальне виснаження селян. Усуспільнена худоба в колгоспах масово згинула, ще у 1931 році на роботу гонили пухлих від голоду людей.

У 1932–1933 рр. на виснажених людей був спланований головний удар – масове знищення українських селян. У ці роки сталінські сатрапи насильно забрали не тільки весь хліб, а й усі можливі харчі рослинного і тваринного походження. Суворо заборонили виїзд із сіл у пошуках їжі. Конфісковували у селян усілякі речі: одяг, взуття, рушники, скатертини, щоб не дати можливості обміняти їх на продукти. Голодомор, ізоляція селянства від можливих пошуків їжі, насильство, деморалізація через наклепи, ошукування, доноси спричинили загибель мільйонів українців. Соціально-психологічними наслідками Голодомору стали деформація народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей, культури, що негативно позначилося на морально-етичних засадах поведінки, призвело до збайдужіння, конформізму і пристосуванства.

Відзначаючи 75-ті роковини Голодомору і вшановуючи українців, котрі загинули мученицькою смертю, український народ відчуває біль великої втрати і прагне зміцнити мужністю і гідністю, щоб ніколи не допустити подібних злодіянь на рідній землі.

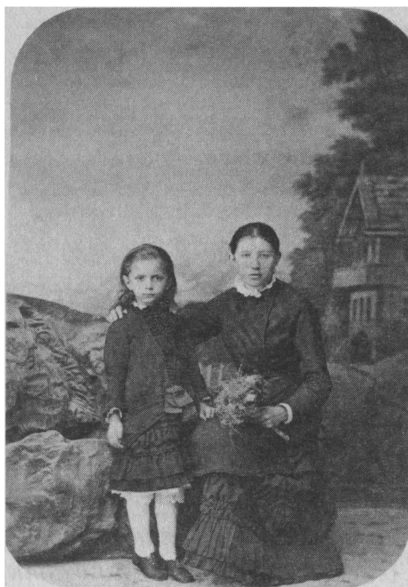
*Селяни сім'ї Передерій
на початку ХХ ст.
Полтавщина*

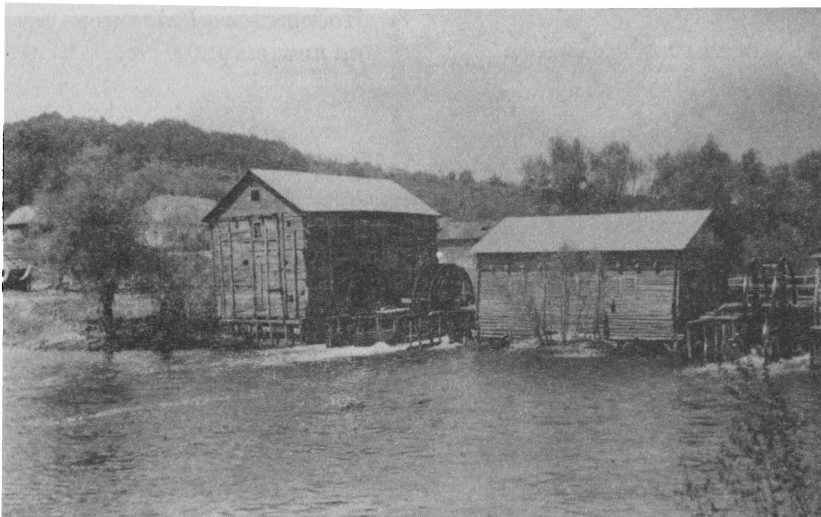
*Селяни з Київщини
до Голодомору
1932–1933 років.
Початок ХХ ст.*

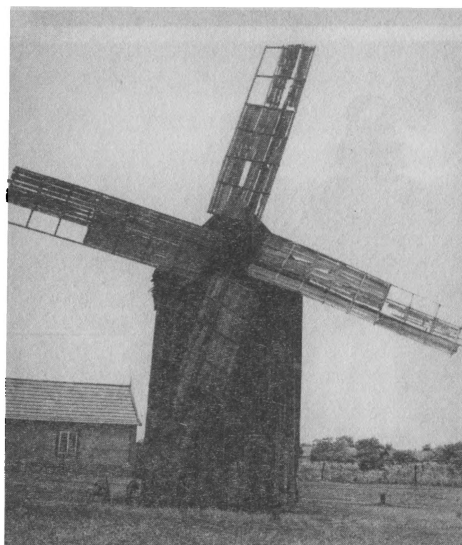
*Подружжя з Київщини
на початку XX ст.*

*Мати з донькою
з м. Зінькова на Полтавщині.
Початок XX ст.*

Водяні млини кінця XIX ст. Полтавщина

Типовий млин (вітряк) для розмелювання зерна початку XX ст.

Фото 1901 року. Полтавщина

ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ В ДОСЛІДЖЕННІ УСНОЇ ІСТОРІЇ 1932–1933 РОКІВ

Відомі в історії України три Голодомори – 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років, здійснені червоною Москвою, були спланованою злочинною акцією проти української нації. Це підтверджено численними архівними документами, свідченнями усної історії.

Але ще й досі деякі фальсифікатори намагаються пояснити причини голоду 1921–1923 та 1946–1947 років посухою у південних областях України, що не відповідає жодним реальним фактам. Україна має таке географічне розташування, що посуха в окремих її регіонах завжди компенсується значною кількістю опадів – в інших, і тому кліматичні умови країни не можуть спричинити тотального неврожаю. Документами доведено, що у ті голодні роки хліб масово експортували з України.

Найстрашніший, найжорстокіший Голодомор 1932–1933 рр. цинічно замовчувався, бо то була масована політична репресія проти українського етносу, геноцид, який за своєю жахливою суттю не може залишити байдужим світ. Хліб в Україні тоді був, його вивозили і навіть знищували, щоб убити голодом саме український народ.

Професор соціології Лондонського університету Ентоні Д. Сміт у праці «Національна ідентичність» (К., 1992, с. 39–40) визначає два головні види нищення етносів: геноцид та етноцид.

Під геноцидом автор розуміє ті випадки, коли масова смерть культурної групи задумувалася заздалегідь і підставою для такого наміру було саме існування цієї культурної

групи. До дій етноциду Ентоні Д. Сміт відносить «культурне поглинання та етнічне перемішування».

Обидва ці види нищення етносу були застосовані більшовицьким урядом Росії до українців у ХХ ст.

Подібний жорстокий злочин проти українського народу не має аналогів у світі.

Нині найактуальнішим завданням є запис свідчень людей, які самі пережили голод і були очевидцями мученицької смерті односельців, своїх рідних. З кожним днем таких свідків, які тоді мали 10–15 років і ті часи ніколи не зможуть забути, стає дедалі менше. Але тоді ми втратимо дуже цінну інформацію, яку дає усна історія. І що найважливіше – студенти, майбутні історики, зможуть самі відділити правду від фальші, глибше пізнати з першоджерел трагічну історію своєї країни.

За спеціально розробленою програмою-запитальником студенти історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка влітку 2002–2006 рр. записували свідчення про Голодомор у селах переважно Київської, Черкаської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Полтавської, Сумської, Кіровоградської областей. Такий географічний вибір зумовлений походженням або проживанням батьків і родичів студентів у досліджуваних селах, що сприяло полегшенню безпосереднього спілкування і контакту з інформаторами. Бо ж відомо, що страх серед людей живе і досі. Більшість з них вагаються називати своє прізвище та ім'я незнайомцям, коли бачать, що це фіксується на папері чи диктофоном.

150 третьокурсників та 15 другокурсників лише за один рік опитали в середньому від 5-ти до 10-ти осіб. Загалом за 5 років зібрано понад 2000 свідчень людей, які пережили Голодомор. Серед свідчень про голод є два види інформації. Перший вид – від найстарших людей, котрі самі пережили голод і пам'ятають усі його жахи. Другий вид інформації – це перекази батьків, родичів, сусідів своїм нащадкам, які народилися після Голодомору, але в яких загинули родичі. Домінує перший вид інформації. Свідчать про голод в Україні люди, яким на той час було 10–15 років і тепер їм, відповідно, понад 80.

Перші узагальнення зібраних матеріалів дають можливість оприлюднити досі незнайомі сюжети, версії, пов'язані з Голодомором в Україні 1932–1933 рр., а також слугують неспростовним доказом найбільшого в історії людства злочину – виморювання людей мученицькою смертю.

Щодо причин голоду, то усні оповіді селян одностайно засвідчують: у 1932 р. урожай в Україні був добрим. «Врожай тоді був непоганий, так що з голоду мерти не повинні були. А які запаси в нас були, то власті забрали. Вигрібали все, де квасолину яку, чи крупи, нищпорили по всіх закутках...» «Говорять, що голод був спланований, бо тоді врожаї хороші були» (с. Бохоники Вінницької обл.) Серед усних свідчень домінують дві версії щодо причин голоду. Більш поширеними є такі твердження: «Тоді спеціально голод зробили, щоб Україна вимерла...»; «Це Сталін так спеціально зробив, щоб люди вимерли, поголодували і в колгоспи хутчіше пішли»; «Це Сталін, мучитель проклятий, страшний суд устроїв». Але трапляється, що люди трактують так: «В основном голод зробили месні, наверху про це нічого не знали». Однак кількісно таких думок серед опитаних небагато. Як приклад подібних тверджень – свідчення із села на Кіровоградщині: «Були такі «буксіри», вони ходили по хатах і забирали все: трохи квасолі, крупи, кукурудзи. В печі шукали, все забирали, все. Одяг також. Це була організована банда. Ми їх харашо знали, бо жили вони в нас на вулиці, і ледачі були, і дурні, нічого не робили, а тільки грабили...».

Тут доречно зазначити, що в ті часи творилася і нова термінологія, давалися суто народні назви представникам влади, які чинили насильство щодо населення. Так, у різних селах досліджуваних областей побутовали локальні терміни, які відображали сутність тогочасних подій. Натрапляємо на такі назви тих людяців, котрі витрушували в людей останнє: харчі, зерно, одяг, рушники, полотно, хустки. Це передусім: *обходчики* (поверталися в хати по кілька разів на місяць), *комсомольці*, *погані люди*, *відбирачі*, *буксіри*, *активісти*, *бригади*, *партійці*, *душогуби*, *комісія*, *банда*, *червона мітла*, *комізани*

(від «комнезами»), *штурхачі* (ходили із залізними палицями і штурхали скрізь, щоб знайти закопані продукти), *колективізатори*, *червоні валки* тощо. Ось кілька свідчень: «І ходили ж ці, як їх в біса, «партійці» – свої. Геть крихти з столів загрибали» (с. Красносілля Чигиринського району Черкаської обл.).

Як твердять живі свідки тих подій, бригади ходили з осені 1932 р., а також взимку. Коли бачили, що хтось ще не пухлий з голоду, поверталися знову й знову, все шукали приховані продукти. Як правило, до групи входило від семи до десяти таких активістів, так що чинити їм опір було неможливо. Тим паче, що чимало чоловіків на селі ще раніше заарештували, і «смільвиці» мали справу передусім з жінками та дітьми. Свідчить Лучко Петро, 1924 року народження, із села Запруддя Рокитнянського району Київської області: «У 1932–33-ім році штучна голодовка на Україні була. Спеціальні бригади були – «червоні валки», які витрушували хліб. І голова колгоспу разом з ними з «отрезом» ходив... Людей і били, і на гарячі сковороди ставили, допитували, де хліб ховають. Корів, коней пооднімали, позганяли й голодом заморили».

А ось свідчення із села Мала Виска на Кіровоградщині: «Вишукували зерно, а як не находили, то забирали все, що трапилося під руку, і одежину яку, і рушники вишиті... Називали їх бандами, бо часто, щоб вивідать, де ховають зерно, людей вони били, були безпощадні».

Як розповідають очевидці на Кіровоградщині, «буксіри» влаштовували обшук. «В матері в косах були заховані гроші, то і їх найшли і забрали». А ось свідчення Павлуї Галини, 1912 року народження, із села Киселівки Носівського району, що на Чернігівщині: «Батька нашого посадили, бо не виплатили всі податки. Мати осталась з чотирма дітьми, просила милостиню. Мати плакала, у колиску малого Гаврила, под ряднину, всипала трохи зерна. Найшли і забрали... Обстукували своїми палками вони всі стіни, поли».

Прикладів такої жорстокості – безліч, не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі і менталь-

ності народу. Наставало якесь масове отупіння, байдужість, сіялись зненависть, страх.

Однак дехто з очевидців вбачав у визискувачах підневільних. Люди розуміли, що це «той клятий Сталін наказав покарати нас, бідних людей, бо деякі не хотіли охоче вступати до колгоспів» (с. Макіївка Чернігівської області). Хоч і не часто, але траплялося, що оповідачі начебто виправдовували дії комсомольців. Ось свідчення з Кіровоградщини: «Комсомольці ходили, щоб все їстівне забирати. То як у них були розумні батьки, то наказували їм, щоб вони, «комсомольці», робили вигляд, що не бачать в хаті нічого: «подивись і вийди» – наставляли. Бо не ходить їм було нізя – бо зразу ж – враг народа. А вони ж ще у школу ходили...»

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп окремих селян, натравлювання їх один на одного. «Уже взимку, коли люди почали пухнути з голоду, було оголошено, що хто скаже, в кого є приховане зерно, то зможе отримати певну частку від знайденого» (Чернігівщина, Носівський район, Ганченко, 1915 р. народження).

Люди вже бідували впродовж 1929–1930 років, особливо 1931 року, але справжній голод почався з холодної осені 1932-го. Перші дії селян були спрямовані на пошук порятунку, насамперед чесним шляхом. Забирали з хати майже весь одяг, хустки, вишивані рушники і їхали до Росії, Білорусії, де не було голоду, намагалися обміняти речі на харчі. Ці сюжети часто зустрічаються в розповідях очевидців. Свідчить жителька с. Поправки Білоцерківського району Київської області, 1905 року народження: «Чоловік їздив у Кацапщину хліба мінять на одягу. Позабирив дома всю одягу. Привезе з пуд всього: картоплі, муки. Тоді з села чимало їздило. Як уже раз із третій поїхав Семен, то ніхто вже з тих, хто поїхав, не повернувся. Так і осталися ми втрюх: Василь, Сонька (діти) і я. Я з кумою всю зиму у коморі робили. Ми, було, у халяви всякої пашні понабираємо... і Василько мій помер, він меншенький був, як Сонька кричала...»

Неповернення людей, котрі їхали міняти одяг на харчі, означало їх фізичне знищення, про що свідчить багато людей. А якщо декому і вдавалося повернутися з продуктами, то через свавілля владців вони втрачали все. Свідчить Тутик Наталія (1923 р. н., із села Запруддя Рокитнянського району Київської обл.): «Як нас розкуркулили, то батько їздили, міняли хустки на пуд (16 кг) борошна. Привезли те борошно, то свої куткові «колективізатори» забрали».

Активісти вдавалися і до допитів дітей. Як згадує Н. Тутик, «було, зі школи йду, а “штирхачі” (ті, що втягали в колгосп) питають, де батько гречку ховають. Я кажу, що не знаю. А вона була схована на хаті (горищі), перемішана з половиною. То її штирхачі взяли, перевіряли половику, забрали все до крупиночки...».

Отже, люди розуміли, що вижити шляхом обміну речей на харчі стає неможливим. Але щоб і цього шансу селяни не мали, влада вирішила забрати і речі, які могли бути предметом обміну. Ці селянські пожитки склалися передусім із запасок, свиток, кожухів, рушників, хусток. Все це конфіскували і знесли до колгоспної комори, де «просвистали» за горілку. Ось як свідчать про це самі очевидці, зокрема, Здорик Софія, 1925 року народження (с. Поправка Білоцерківського району Київської області): «А в голодовку людей обдірали та одержу стягали і у комору здавали ті “комісани” чи “комізани”, як на них казали. А такі були, як Андрониха Ониська та ще декілька, то було в тих комізанів за горілку виміняють одержу. Мати батькові казала, щоб і собі щось наміняв у них, він у коморі робив тоді. А батько каже, що не хочу, бо то людські сльози...».

Другим шляхом порятунку восени 1932 р. стає втеча до міста, але й цей шлях влада перекиривала. Як свідчать очевидці, «багато людей намагалися переїхати в інші місця, але на вокзалі їх штрафували і повертали назад...» (Носівка, Чернігівської області). «Без паспорта людина не могла покинути село». Хоча цей шанс був також нереальним, бо просто

не випускали із сіл, але люди до останнього подиху намагалися його використати. Є чимало свідчень того, що найбільше померлих весною 1933 року знаходили неподалік залізниць. Вони гинули, не маючи фізичних сил досягти омріяного – втекти з голодного села. Залізне кільце голоду міцно замкнулося.

Селянство, здебільшого центральних і східних областей України, було приречене на вимирання. Шляхи до виживання вже не могли мати чесних правил. Довелося вдаватися до викрадання зерна у колгоспній коморі, але це було майже неможливим, бо, за свідченням людей, «токи, комори і поля охороняли енкаведісти». За вкрадені 3 кг зерна ув'язнювали, висилали з села, як правило, без надії на повернення.

Дуже часто оповідачі згадують «закон про п'ять колосків». Оповідає мешканець с. Макіївки Носівського району Чернігівської області, 1915 року народження, : «Був закон про “п'ять колосків”. Мій батько в тюрмі був за це. Так і не повернувся».

Але у багатьох випадках сталінські сатрапи тоді не доправляли людей до тюрми, а вбивали на місці, без суду і слідства. Таких свідчень дуже багато. Ось кілька прикладів: «Убили сина, що ніс з колгоспного баштану один кавун і одну диню. Надзорчики застрелили його на місці...» (Кіровоградщина). Інше свідчення із села Бохоники Вінницької області: «Дядько голодний-голодний. Рве в торбу цю гичку з буряків, а його зловили ці комнезами, забили, заволокли в яму біля річки. Так ніхто і не ховав його...». Самосуди влади і розправа над людьми стали типовим явищем.

Із численних свідчень можна зробити певні узагальнення про те, хто мав шанси вижити і не голодував у 1932–1933 рр. Це насамперед керівництво колгоспу: голова, бригадири, комірники, сім'ї командирів Червоної армії. Як свідчить Федосій Герасименко, 1926 року народження, із с. Байбузи Шполянського району Черкаської області: «Я голоду не знав як такого. Батько був головою колгоспу. Їсти було що. Я тоді

ще малим був, про голод я чув, але не голодував... Держали ми корову, одне поросся, їли хліб. Полотна ми не носили...» Йдеться про одяг з домотканого полотна (сорочки, спіднички-димки), який носила тоді більшість селян, а місцеві владці саме й вирізнялися тим, що мали фабричний одяг. Жителька с. Дідовичі Новоград-Волинського району Житомирської області, 1927 року народження, розповідає: «Мене з двома сестричками мати відвела до нашої баби в сусіднє село. Один з її синів був командиром в Красній армії, і її господарства начальство не чіпало. Так ми залишилися живими...». Інше свідчення з цього самого села: «Наша сім'я тоді вся вижила, бо мій старший брат Микола в коморі колгоспній комірником робив... то крупі принесе, то муки...».

Якщо село було неподалік міста чи селища, де працювали цукрові, спиртові, цегельні чи інші заводи, то люди мали можливість уночі збирати лушпиння картоплі, недоїдки. А коли хтось із родини працював на заводі, то було більше шансів вижити. Люди свідчать, що такі родини жили краще, бо на заводі давали пайки.

Отже, до тих, хто не голодував, належала приблизно чверть села. Три чверті селян були приречені на повільну, мученицьку смерть. Оскільки всі продукти влада відбирала, людям залишалося споживати те, що традиційно входило до харчових заборон. Збереглися масові свідчення про те, що з диких та домашніх тварин і птахів їли котів, собак, голубів, горобців, ворон, мишей, тварин, які здихали в колгоспі, напровесні – земноводних, плазунів, їжаків. Хто жив недалеко від річки Південний Буг (Поділля), виловлювали черепах, рибу. Рибу у водоймах ловили потайки, їли відразу, сиру, бо інакше її могли відібрати. Їжаків пекли живцем у печах, щоб позбутися голок. Як свідчить жителька села Роздольне Носівського району Чернігівської області, «спекли їжачиху в печі, а в неї шестеро їжачат всередині, та нікуди діваться, поїли і їх...».

З рослинної їжі вживали кору, листя і цвіт липи (із цвіту липи навіть пекли коржики), гнилу картоплю, що збирали

весною у полі, лободу, рогозу, кропиву, пасльон, макуху, полову, яку запарювали, перетирали, корінь пирію, гичку бурякову, цвіт білої акації, жолуді, брагу, жом. Свідчить жителька з Кіровоградщини: «Діти ходили до жомової ями і вишкрібали сухий жом, а дома перемішували його з висівками або запареною половиною і пекли «моторженики» (такі коржики)».

Жителька с. Єрки Катеринопільського району Черкаської області Сльозка Ніна, 1923 року народження, розповідає: «Мати пішла за харчами і згинула десь. Ми жили втрьох, я і два малих брати. Їли жолуді, бур'ян... пухли дуже, з ніг текла якась смердюча юшка. Все перед очима та дядина стоїть, що хліба нам не давала, а в них чогось було...».

Розказує жителька с. Степівки Кіровоградської області: «Як появилoся з-під снігу зелене жито, то коржики з нього пекли, як украдемо в колгоспі. Сестрі пекли, бо дуже больна була... Багатьох в Сибір за це вислали, що крали зелене жито. Хтось заявив, і як маму забрали в контору, то сестра злякалася і вмерла, то ті коржики копачам на похороні були...».

Але похорони за традиційним ритуалом уже посеред зими, коли люди почали масово вимирати, не проводилися. Спочатку вмирили в хатах, цілими сім'ями, і не було кому поховати за християнським обрядом. Про щоденні людські втрати свідчать і певні етнографічні прикмети. Відомо, що в народі побутувало повір'я: якщо в селі є покійник, то не можна заквашувати городину, бо не зберігатиметься і не буде придатною через неприємний смак і запах. Розповідає Присяжненко Глакeрія, 1928 року народження, із Черкащини: «Якось батько купив буряки, щоб заквасити. А ми їх тушимо та їмо, бо тільки мати вийде з двору, так і почує про покойника, а як почувеш – то квасити не можна...».

Місцями поховань людей, без жодного обряду, стали яри, ями, спільні ями на цвинтарі, бурти з-під картоплі, буряків. Розказує Тищенко Василь, 1926 року народження: «У 1933 році у мене померли дід, баба, тітка. Від ями не можна відійти

було, а як тільки відійдеш, то на те місце когось другого вже вкинуть...».

Досить багато свідчень про те, що навесні 1933 р., коли вмирали масово, разом із покійниками кидали до ями іще живих, які вже не могли рухатися. Ось кілька прикладів.

Розповідає Курінна Любов, 1919 року народження, із Черкащини: «На радгосп мертвих вивозили, скидали в яму без нічого, а вони ще ворушилися. Мотря Бакалина якось вицарапкалася була. То ми ще з нею і зустрілися були. Я кажу: “Мотря, ти вижила... Я ж сама бачила, як тебе в яму вкинули”. Вона мені розказала, як вицарапкалась, якісь люди по кусочку хліба дали і вигодували її. Тоді звозили машинами (рабарками), хто мертвий, а хто здохне... Тут Торгсін був на вуглі, розказували, що там не раз земля ворушилась, якою мертвих присипали...»

Розповідає Лучко Петро, 1924 року народження, із с. Запруддя на Київщині: «Була спеціально виділена підвода і два чоловіки, які збирали померлих. За один труп вони по 1 кг хліба получали. В яму по 10–20 чоловік лежали, так скидали, без труни. Бувало, що за одну ніч зразу три сім'ї вмирали. Вся сім'я моєї тітки за одну ніч Богу душу оддала...».

Свідок Ганченко Андрій, 1915 року народження, із с. Софіївки на Чернігівщині згадує: «В нашому селі понад третина померла. Мертві лежали по хатах, на вулицях і ніхто їх не підбирав. Коли масово почали мерти з голоду, то за село почали відвозити померлих і там закопували. За це давали пайок. Якось я там пас худобу. Двоє дядьків привезли на возі мерців, почали скидати до ями. Деякі були ще живі...».

Ще одне свідчення з Кіровоградщини: «Велику яму викопали за яром і скидали туди усіх, даже живих привозили і тоді той, що закидав яму, казав: «Закрий очі, бо буду засипать...». Житель села Приютівка на Кіровоградщині, 1924 року народження, розповідає: «У моїй сім'ї п'ятеро моїх братів і сестер померли від голоду. Вимерло чуть не все село. Людей вивозили на кладбище кожен день...».

Прокопенко Михайло, 1920 року народження, із с. Красносілля на Черкащині упевнений: «То Сталін приказав Україну ограбити, хліб позабирать і вивезти за границю, а діти тисячами вмирали. А баржі ті, з хлібом, що найобідніше, потопили в морі, бо ніхто того зерна не купляв, а в Україні все забрали...». На запитання, звідки він знає про баржі, відповів: «На флоті я служив в 40-х годах, а були зо мною моряки, хто ті баржі топив. Якось сиділи ми після поганенької вечері та мріяли про паляницю пухку, то один і розказав, а тоді опомнився, благов, щоб нікому ні слова, бо посадять...».

Ці свідчення підтверджують і архівні дані: коли люди вмирали голодною смертю, на колгоспних токах пропадало зерно: «...Цієї зими в колгоспі на кучі зогнило вимолочені 350 пудів гороху, стільки гречки й других культур» (с. Хижинці Вінницького району)¹.

Зрозуміло, що від голоду у людей почалися психічні розлади, і хоча поодинокі, але траплялися випадки канібалізму або вбивства своїх дітей – «щоб не мучилися».

Облік померлих не вели. Погосподарські книги тих років влада знищила. А скільки людей пропало безвісти! Адже декотрі із селян добиралися до вокзалів у містах і там залишали своїх дітей, сподіваючись на їх порятунок. Що з ними сталося – ніхто не знає. Люди боялися виходити з хати, не пускали на вулицю дітей.

За часів радянської влади про голод не згадували, померлих не поминали, пам'ятних знаків, хрестів не встановлювали. Їх і досі немає у більшості сіл України, хоч у 1990-х роках в окремих селах з'явилися символічні хрести, пам'ятники. Але хіба ми маємо право забути про такий страшний, свідомо спланований злочин сталінського режиму проти українських

¹ Заява до Вінницької прокуратури від інструктора Вінницького міськбюро «Союзпечать» Мельника Михайла // Державний архів Вінницької обл. – Вінницький міський відділ роселінспекції. – Ф. р-994. – Оп. 1. – Спр. 528. – Арк. 21.

селян? Про це повинен знати весь світ, помолитися за ті мільйони невинно убієнних душ.

Отже, документи і свідчення усної історії підтверджують сплановане масове вбивство більшовицькою владою Росії українських селян – убивство блокадою, насиллям, штучним голодом. Розум відмовляється усвідомити таку нечувану жорстокість.

У 1932–1933 роках відбувалася фізична, психологічна, морально-етична руйнація українського етносу. Щоб злочин проти людства і людяності, яким був Голодомор в Україні, більше ніколи і ніде не повторився, про цю трагедію має знати молоде покоління планети. І подібно до того, як у навчальних програмах багатьох країн є уроки з Голокосту, так мають бути й уроки з Голодомору в Україні.

У вітчизняній традиції існує глибинний культ предків, а тому неповагою до померлих є відсутність пам'ятних знаків у більшості сіл України. Необхідно спорудити у Києві пам'ятник усім загиблим від трьох штучних голодоморів в Україні, щоб вшанувати пам'ять цих невинних жертв могли політичні і громадські діячі не тільки нашої держави, а й інших держав світу.

Така трагедія, як геноцид українського народу 1932–1933 рр., не могла не відкарбуватися в народній творчості, тогочасні реалії відображені у фольклорі, мистецтві, літературі. Це ще раз підтверджує, що лихоліття, терор голодом набули нечуваних масштабів злочину проти людства.

Більшовицька влада передбачувала, що виморювання голодом мільйонів селян неодмінно викличе опір з боку творчої інтелігенції, тому вона спочатку вирішила позбутися саме її представників – як у місті, так і на селі. Як слушно зауважує Іван Дзюба, «метою процесу над СВУ і подальших масових арештів та цькувань було – одних ліквідувати, других – змусити мовчати, третіх – спонукати до прийняття і уславлення всього, що діялося»². У формуванні тодішніх стереотипів про куркуля як ворога, агента, шкідника, петлюрівця, контррево-

люціонера, чимало зробила тодішня залякана і підкуплена соціалістична журналістика та література. Правда чи навіть згадка про Голодомор суворо каралися агентами НКВС, а уславлення влади всіляко заохочувалося, тому й виникла оця література соціалістичного абсурду.

Процеси колективізації, розкуркулення в народі сприймалися вочевидь негативно, що й відбилосся у тогочасних фольклорних новотворах, які також заборонялося поширювати.

Часом можна почути ностальгічні слова, особливо старшого покоління, за колгоспним «щасливим» життям. Звісно, цим людям живеться тепер важко й самотньо. Вони не можуть зрозуміти, що до такого життя призвела їх не державна незалежність України, а радянська історія руйнації людського духу, знищення українських традицій господарювання, розкрадання суспільного майна, занепад промисловості. Усе це неминуче спричинило б ще більший крах. І сьогоднішній рівень життя в Україні не провина Незалежності, а наслідок радянської колоніальної політики. Свій погляд на советизацію «села» українці відобразили у своєрідних фольклорних новотворах, які за радянських часів не могли бути опубліковані. Їх нищили або ж зберігали в недоступних фондах і називали «фольклором декласованих елементів».

Пропонуємо зразки народної творчості, записані збирачами Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук (1921–1931), які зберігаються в Науковому архіві рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України.

Пісенні матеріали, зібрані в різних районах України, що свідчить про масовий спротив селян проти колективної власності, іронічно-саркастичне висміювання нових, радянських методів господарювання.

² Дзюба Іван. Література соціалістичного абсурду (Колективізація і голодомор у творах 30-тих років) // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодні. – К., 2003. – С. 163.

Ось лише кілька прикладів з тогочасних фольклорних новотворів.

Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
Іду в Соз на поправку,
Хіба ти не знаєш?

Батько в Созі, мати в Созі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо Совецька власть забрала.
Вийду я на город,
Подивлюсь на грядку.
Ой пішов би я у Соз –
Там нема порядку.

Оддав коні, оддав воза,
А сам седю коло Соза;
Бо у Созі добре жить –
Один робе, дев'ять спить³.

Народ відповів дотепно, з гумором на обкладання селянських господарів великими податками, на примусову здачу зерна, молока, м'яса, «радить» розводити кролів і голубів, щоб неможливо було платити податки:

Не будем сіять і орать,
Та будем таке хазяйство дбать –
Будем нори копать та кролів заганяць.
Кролі в нору, а голуби вгору,
То не буде план до двору.

³ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України (далі – фонди ІМФЕ). – Ф. 1. – Од. зб. 866. – Арк. 23, 69. Записав С.Т. Кухар, с. Титків Полонського р-ну Бердичівської округи, 1930 р.

Я на бричці сижу,
 Бричка котиться,
 Надоїла вже комуна –
 Їсти хочеться.

Ой, куди ти ідеш,
 Куди шкандибаш?
 У райком за пайком,
 Хіба ти не знаєш⁴.

Такі пісні співали у людних місцях кобзарі та лірники, за що їх арештовували, били, нищили їхні музичні інструменти.

Пита зима у мороза:
 Чи є чоботи у Соза?
 Нема чобіт, самі лапті –
 Розлитиця Соз на клапті.

Записувач занотував до пісні і примітку: «Цю пісню співав старий сліпець на базарі, і коли міліціонер його за це арештував і вів у міліцію, то він ще далі приспівував»:

Ой, дивіця, люди добрі,
 Який тепер світ настав,
 Міліцай сліпому старцю
 Поводатирем став⁵.

Питається вітер мороза:
 Чи є чоботи у Соза?
 Нема чобіт, самі лапті –
 Розлитиця Соз на клапті.

Тоді добре буде жити,
 Як наш СОЗ побіжить,

⁴ Фонди ІМФЕ. – Ф. 1. – Од. зб. 866. – Арк. 23, 69. – Арк. 69. Записав М.П. Ткач у 1930 р.

⁵ Там само. – Арк. 22. Записав І.Я. Ільченко в с. Іванківці Глинського району Кремінчуцької округи.

Тоді добре заживем,
Як Свердлова проженем⁶.

Ой ти рай, ти наш рай,
Обідрав ти наш край,
Забрав свині, телички
і послідні сорочки.
Роки пряла, вишивала
Я допізна і не спала.
Шовком шила – я красила,
А комуна – заголила.

А в райкомі босяки
Беруть кури й крашанки.
Беруть наші волики,
Вівці й коники⁷.
Ленін Троцького спросив:
Де ти гречки накосив?
Комуністів посилав,
По засіках вигребав⁸.

Як альтернативу спонтанним критичним новотворам селян комуністична влада стимулювала написання нових радянських пісень. Дослідники зазначали, що «закликами створювати нові пісні для робітників, селян, червоноармійців рясніло багато тогочасних журналів і газет»⁹.

Для участі у творенні цих «художніх цінностей», зокрема у формах і традиціях усної народної поезії, залучали не лише найбільш обдарованих імпровізаторів із середовища трудового

⁶ Фонди ІМФЕ. – Ф. 1. – Од. зб. 866. – Арк. 23, 69. – Арк. 107.

⁷ Там само. – Арк. 68. Записав Д.А. Уманець у с. Тутирівці Решетилівського району Полтавської округи у 1930 р.; з приміткою записувача: «Побутує вже сім років під назвою «Дід пішов здавати яйця в райком».

⁸ Там само. – Арк. 75.

⁹ *Березовський І.П.* Українська народна творчість (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 1973. – С. 8.

народу, а й багатьох митців-професіоналів (поетів, композиторів, співаків, декламаторів тощо)¹⁰.

Фольклорні новотвори селян – відгуки на тогочасну дійсність – були під забороною, часто за ті «пісеньки» авторів і виконавців заарештовували. Особливо нищилося українське кобзарство, яке тоді доносило до людей правду.

Створені на замовлення «шедеври» широко пропагувалися на клубних сценах, у пресі, під час свят, концертів. Ось окремі з них, які виразно засвідчують ідеологію радянського ладу.

Не одурять нас багаті,
Бачим ворога здаля.
Поквитались ми з панами,
Ліквідуєм куркуля.

Ой, щоб справи не програти,
Будем пам'ятати:
Знищить куркуля як клас –
Це обов'язок для нас¹¹.

Звичайно, провідною темою «держзамовлення» було уславлення «вождя світового пролетаріату». Наприклад:

А нумо, співці-кобзарі,
Оспіваєм Червону заграву,
Про військо Червоне могутнє,
Про щастя народів майбутнє,
Про Леніна любого славу!¹²

Тогочасні журнали й газети рясніли різноманітними художніми переробками популярних пісень на радянську тематику. А в цей час мільйони людей вмирали мученицькою

¹⁰ Березовський І.П. Українська народна творчість (20–30-ті роки ХХ ст.). – С. 8.

¹¹ Там само. – С. 75.

¹² Там само. – С. 68.

смертю від голоду. І в селах народжувалися нові фольклорні твори – сповнені скорботи і туги плачі, голосіння за рідними. Так, у селі Лучки Липоводолинського району Сумської області відомий фольклорист Валентин Дубравін записав у 1976 році голосіння від Пономар Поліни Яківни, 1914 року народження, яке сама виконавиця назвала «Туга за братами, як під голод померли».

Мої братіки, та мої молодісінькі,
 А мої братіки, та мої ріднісінькі,
 Та я ж думала вас виховатиме,
 Як наша матуся вмерла.
 А воно ж підскочив тридцять третій.
 Та скільки ж ми того бур'яну переїли,
 А скільки ж ми тих котиків переїли.
 А мої братіки, та мої молодісінькі,
 Та мої братіки, та мої малесенькі,
 Та я ж думала вас виховатиме,
 Як наша матуся вмерла.
 Та куди ж я не ходила, та куди ж я не добивалась,
 Та щоб вас іздать, та щоб вас виховували.
 А вас же ніхто не приймав та їсточки не давав.
 Та ви ж ходили та бур'янець їли, та я ж із вами.
 Та я ж зосталася та й досі горюю.
 А ви же діточки, мої братічки,
 Та ви ще й дужче горювали, як з голоду вмирали.
 Та я ж, було, на вас як дивлюся,
 Та я б не знаю, відкіля б я вам їсточки дістала.
 Та я ж не могла, бо ніде нічого не було.
 Та в нас же хоч що було, так позабирали.
 Та чого ж вони не жаліли
 Таких малесеньких та дрібнесеньких?
 Та мої братічки, та мої ріднесенькі,
 Та я тепер як здумаю, так які б же ви були,
 Та й повиростали б гарні,
 Та мої братіки, та мої соколочки.

Та як же вам трудно було, та й мені
з вами трудно було.

Та вже весна, та вже і житечко поспіває,

А ви ж ходите да кажете:

«Ой, сестричко наша, та нам
із поля хоч колосочков принеси».

Та я ж, було, назбираю та принесу,

Та намну, та натовчу, та й наварю.

А ви же кажете, що нам мало це,

Дайте ж нам ще їсточки.

Та я ж вас і годувала, та ви ж і померли.

Та ви ж померли, та тоді ж і татусь наш вмер.

А я ж зосталася, мої братіки, мої ріднесенькі.

А тепер, як вспом'яну, так як мені
трудненько на душі.

Та як же мені гірко на серці,

Що ви ж померли не хворобою,

А вас же голодом подушили.

Та вам же нівідкіля нічоґісінько не давали,

Та скільки ж тоді людей на ходу померло.

Та в нашому селі за один день

По тридцять душ на кладбище везли.

Та я як здумаю, та як же трудненько,

Та трудненько було й мені.

Та трудно же було і людям.

Та шо ж воно таке й було,

Що не давали людям життя?

Та за шо ж вони мучили,

Та за що ж іздівалися?

Та як подивишся –

Та й старі, та й малі,

Та й середнього віку,

Та всякі усякі мерли.

Та як же було гірко, та як же було трудно.

А тепер, хто остався із тридцять третього,

Та тепер як зйдемося, та й згадаєм.
 Та як же так гірко було.
 Ой, Боже ж мій, Боже.
 Ой, Боже ж мій, Боже,
 Ой, Боже¹³.

В. Дубровін збирав фольклор у різних регіонах України, у його колекції – понад 60 зразків голосінь під час Голодомору. Фольклорист зазначав, що авторка знайшла для відображення своїх почуттів найекспресивнішу з можливих народно-пісенних форм, а саме – голосіння. «Туга за братами», яка є концентрацією пережитого жаху, стає живим свідченням трагедії¹⁴. В. Дубровін зазначав, що коли у 60-х роках можна було, хоч і не афішуючи, записати голосіння за померлими в Голодомор, то у 80-х роках ХХ ст. уже помітний процес послаблення цього жанру.

Часова відстань поступово стирала з пам'яті очевидців жахи пережитого пекла. Окрім того, голосіння, за народними уявленнями, не можна було виконувати поза похоронним обрядом.

В українській літературі тих часів страшне лиходійство знайшло відображення у творчості таких відомих нині письменників, як Докія Гуменна, Улас Самчук, Василь Барка, котрі в умовах еміграції могли донести правду про трагедію українського народу. Дослідники слушно виділяють кілька етапів у художньому відтворенні трагедії 1932–1933 років: «1) у час подій голодомору, коли література максимально адекватно відображала дійсність; 2) у цензурних умовах радянської доби, коли про труднощі говорить символічно, інакомовно; 3) в еміграції, в позацензурних умовах і відповідно з прагненням максимально правдиво відобразити обставини

¹³ Дубровін Валентин. Народна пам'ять про голодомор // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 5–6. – С. 35–37.

¹⁴ Там само. – С. 36.

виникнення й наростання часу; 4) в пострадянському добу, в умовах зняття табу на історичну правду...»¹⁵.

Очевидно, багато творів, які писали про голод самі очевидці, не дійшли до читача, бо чимало письменників тоді потрапили під сталінську репресивну машину. Недарма в ті зимові дні навколо будинку письменників «Слово» сніг був чорний від сажі, що вилітала з багатьох димарів: палили твори, за які могли ув'язнити¹⁶.

Художня література, фольклор задокументували картини жахливої смерті українських селян в роки Голодомору. За часів незалежності поволи відбувається переосмислення минулого. Оголена правда постає в українській літературі пострадянської доби. Це поетичні твори Ліни Костенко, Бориса Олійника, Василя Голобородька, Петра Кононенка, Володимира Базилевського, Валерія Іллі та багатьох інших.

Причини і наслідки геноциду українців відображені у трагедії Петра Кононенка «Марія на Голгофі», де письменник розкриває механізм, задіяний більшовицькою владою задля зниження рівня людської моралі і духовності.

Марія

Ні, гірше... Розіп'ятість духу!
 Не знає світ: СРСР –
 Це скрізь терор, підозри, вуха...
 Як в камері дзеркал кривих,
 Там все в доносах: брат на брата.
 На матір – діти – і на тата.
 На мертвих, а не лиш живих¹⁷.

Порушення теми Голодомору в мистецтві, засобах масової інформації, історичній і художній літературі дало великий

¹⁵ Конончук Тетяна. До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2003. – С. 201.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кононенко Петро. Голоси в пустелі. – К., 2006. – С. 126.

сплеск спогадів очевидців. Вони почали їх писати і надсилати тим, хто досліджує той жахливий період вітчизняної історії.

У 1993-му, до 60-річчя скорботних подій, уперше у незалежній Україні до теми Голодомору звернулися художники і композитори. Серед творів, що передають біль втрати мільйонів сестер і братів, є симфонічні, вокально-симфонічні, камерно-інструментальні та камерно-вокальні. Композитор Іван Карабіца на вірші Катерини Мотрич написав вокально-симфонічний твір «Молитва Катерини», який вражає синкретизмом тексту, дитячого хору й оркестру. Засобами поетичного образу й експресивної музики твір глибинно розкриває сутність трагедії. А коли звучало благання голодних дітей: «Мамо, матусю! Хлібчика дай!», слухачі в залі плакали¹⁸.

Під час вшанування пам'яті жертв Голодомору було виконано 29 музичних творів, присвячених тим трагічним подіям. Серед них – симфонічна поема «1933» Мирослава Скорика, «Єктенія заупокійна» Євгена Станковича, «Дума про тридцять третій» Геннадія Саська, «Притча про хліб» Віктора Каменського, «Молитва Божій Матері» Володимира Зубицького, Симфонія № 5 Левка Колодуба, який у 30-их роках втратив батька¹⁹.

Ми цілком поділяємо думку дослідників, що «...тема голодоморів в Україні в ХХ ст. стане непроминальною і необхідною в українській літературі і мистецтві, бо, крім пізнавальної та трагічної художньо-естетичної функції, виконує могутню виховну державотворчу роль, веде до розуміння необхідності незалежної держави»²⁰.

До 75-річчя Голодомору українців у 1932–1933 роках ця трагічна тема дедалі масштабніше звучить у творах вітчизняних митців. Зусиллями Президента України і творчих спілок

¹⁸ Степанченко Галина. Трагічні акорди реквієму // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 5–6. – С. 38.

¹⁹ Там само. – С. 39.

²⁰ Конончук Тетяна. До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років. – С. 216.

проведено конкурс на проект пам'ятника жертвам Голодомору, який буде встановлено у столиці України. Кращою роботою визнано «Дівчину з колоском» скульпторів Миколи Обезюка, Петра Дроздовського, архітектора Анатолія Гайдамаки.

Велике значення мала виставка «Розсекречена пам'ять», організована Службою безпеки України, Міністерством культури і туризму України та Українським інститутом національної пам'яті, на якій представлені архівні документи з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

У багатьох містах України протягом 2006–2007 рр. побувала художньо-документальна експозиція «Розгойдані дзвони пам'яті», яка складається з архівних документів, зібраних народним художником України Миколою Сядристим, документальних свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 років, історичних експонатів, фотографій тих часів, плакатів, художніх полотен з колекції видатного громадського діяча Моргана Вільямса (США), циклу художніх творів на тему Голодомору Валерія Франчука.

До 75-х роковин вшанування пам'яті жертв геноциду українців Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» оголосив конкурс художнього плакату.

Український Інститут національної пам'яті спільно з Міністерством освіти і науки України проводить Всеукраїнський конкурс науково-пошукових робіт «Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає».

За указом Президента України Кабінет Міністрів спільно зі спеціально створеним Організаційним комітетом з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору оголосив міжнародний конкурс на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору українців 1932–1933 років, який буде встановлено у США (м. Вашингтон).

Оголошено також конкурс на створення художнього та документального фільмів, кращого твору літератури, образотворчого мистецтва, музики на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу.

**УСНА ІСТОРІЯ
ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ
У 1932–1933 РОКАХ**

Вінницька область

**Свідчить: Гавриш Марія Теренівна,
1925 р. н., с. Дяківці, Літинський район**

Бабусю, чи пам'ятаєте Ви голод 1932–1933-го років?

Я багато пам'ятаю, я багато знаю. Це довга історія. Це був чи 1932-й, чи, я вже певно не скажу, 1933-й рік. Мені вже 8 років було; я з 1925-го року. Ой, я не розкажу, так як треба, я волнуюся. Важко згадувати, не хочу про це думати... Мені тоді 8 років було, я все добре заповнила. Мій тато були хазяїном, у нього було дванадцять десятин землі. Прийшли, забрали геть все чисто: коні, воли, землю, всі садки і ліс забрали, дві клуні забрали – в радгоспі поставили. Якись сорочки, шмаття, чоботи, забрали всі крупи, пашню, навіть де що стояло на печі, на полках в гладущиках, якесь пшоно мама насипали, – геть все чисто вимели.

А хто ж у Вас це все забирав?

Та тут Ласаветин батько, Лідки Карманової батько... Ше раз прийшли, арештували тата, дали два роки. Вони тоді сиділи тут в Стрижавці, не помню вже, скільки вони сиділи, а потім втікли... Раз хотіли нас з хати викинути, познімали вікна. Нас було восьмеро дітей, ми тоді на печі сиділи голі, бо ж забрали сорочки, одержу... Маму терзали, питали, куди подівся чоловік-бандіт, кричали... З вікон дуло, холодно було... А збоку стояв меліціонер з Літина. Дивився на нас, а потім дав нам по кусочечку хліба і потрошки сахару. Він сказав, щоб нас залишили перезимувати. Нас покинули і так більше з хати не виганяли. Я не можу це всьо розказати...

Скажіть, бабусю, а можна було де-небудь щось сховати?

А куди ти його сховаєш? Закопали мій тато мішок бараболі і мішок якоїсь пашні. А там жив такий Октав, той написав

у сільраду. То вони прийшли, викопали, забрали все, ще й батька побили. Цей Октав усіх в селі здавав, він на твого прадіда Тодора підписав, щоб його репресували. На нього Божя кара є, вся сім'я його прахом пішла: одного вбили, дочку закололи, син має руки, ноги, а ходить у злиднях. І діти, і внуки його розплачуються за гріхи, за те, що він крові з людей випив... Октаву цьому гроші платили за це, всі люди знали.

Бабусю, що було з тими, хто одразу пішов до колгоспу?

А там перше, як сказали, що буде колективізація, то хто хитріший, зразу продали все обійстя, землю і виїхали у Вінницю, Київ, тікали куди бачили. Хто ще зразу вступив у колгосп, то коли забирали, трохи оставили, коли був голод їм давали пайки. А в тих, хто не хотів, то все чисто вимели, і в нас все геть з горщиків повисипали, яке там мама гречку чи пшона сховали.

Бабусю, а на полі можна було щось підібрати: колоски чи овочі?

Яке там поле, дитино, нічого там не збирали... Тий так воно було.

А чи чули Ви, що таке «Закон про н'ять колосків»?

Не знаю я. Може й десь було, но я не помню. Я ще впомнила. Як вони прийшли нічною, зняли шибку і влізли в хату. Свої прийшли, мій хрещений батько у другій парі. Сірники над нами затирали і дивилися. Всі спали і не чули. А я бачила, як вони на горі в радно ще з драбини замотали обрез. Тато тоді вже були в Жешках на сахзаводі. Почали кричати: «Вставай куркульська рожа, будем робити обиск!!!» Тоді Кирила взяли, він на лаві спав. Сім'я велика була, спали хто де.

А скільки років було вже Кирилові?

А я знаю? Не помню. Ну вже до армії. Стягнули, почали бити і казати, що це твій батько бандіт сховав в хаті обрез, бачиш шо в нього є... Потім забрали на одну ніч в Літин. Мама казали, шо там його дуже били, поломали йому ребра, пальці

між двері вставляли і дуже покалічили. Тоді мама прийшли додому і плачуть. Зустріли Семена. А по селі вже пішли слухи, що таке сталося. А він їй каже: «Я знаю, що то за обрез. То я криницю чистив, найшов його там і заніс в сільраду». А то ж свої сусідські вже сотий раз приходили і наостаток підкинули. То він сказав, що є свідетель, піди скажи следователю. Мама пішли вже в Літин до того следователя, тоді Семен засвідчив, що то він той обрез знайшов і в сільраду віддав. Кирила випустили і зразу в больніцу положили. Но він тоді, як вернувся, сказав, що, як доживу, то я їм всім отомщу. Отаке було. Нехай Бог милує. А моїх братів навіть в армію не хотіли брати. Спочатку брали в робочі отряди – це Кирила, бо менших зовсім не хотіли брати: «Куркульські сини і куркульські рожі». А тоді вже в сорок першому всіх забрали, не було вже куркульських синів. Всі мої чотири брати загинули на війні. Ніхто не вернувся.

Бабусю, а як же Ви вижили, чим Ви харчувалися?

Ой помню, страшно було. Як тяжко терпіти голод. Ні лободиночки ніде не могла знайти, ні листочка щавлю. Ходила отака без сили. Все люди чисто визбирали. Це підемо з старшими, нарвемо леорди, як знайдем. Мама насічуть, окріпом заляють, присолять і їмо. А воно таке ж смердюче, часником чути. А що зробиш, – їли. Хрін копали і їли. Ти не знаєш, який хрін? Його, як запечеш, то він такий солодкий-солодкий. А навесні розв'язалася липа. Хлопці пішли в ліс, наломали. Мама тоді те листя і зав'язь висушили в печі, потерли на жорнах, і зробили таку мукичку. І так помню, так добре запомнила, як вона тут озьдо біля печі мішає цю муку і заливає окропом, а воно таке зелене-зелене підіймається і так пахне... А ще навесні, я вже не помню коли, чи в тридцять четвертому, посіяли мама бурачки, а як проривали, то взяли цю гичечку і запарили окропом, отаку баланду їли.

Вже було попухли всі з голоду, лежали, мали вмерти. Мама лежали на ліжку, вже навіть не мали сили в печі запалити, ноги в них так попухли... Прийшла до нас єврейка, подивилася і пішла додому. Потім знов прийшла. Дала вона нам всім по

чуточці горілки, мамі півчарки, потім по кусінчеку хліба, зварила якоїсь лемішки і накормила, але небагато, бо багато не можна було їсти, вона сказала, що можна тоді вмерти. Отак вона нас спасла. У нас в селі тоді було дуже багато євреїв. Півсела напевно. Їх не трогали, в них не було землі. Може ми через них і вижили, бо через них люди могли достати якусь крупу чи трохи хліба. Лушпиночки ми тоді жадні були. А був в мене ще брат менший Мішка. Він вже вмирав. Але прийшла сусідка, принесла яйце, розвела йому рота і це яйце йому вилила. Він дуже бистро ожив. А потім його забрав Омелько, моя старша сестра Голянка була за ним замужем, а він робив тоді в сільраді. Вони так тоді не голодували, але допомогти не могли, бо в нас була велика сім'я. В Голянки була дочка Антошка. Омелько взяв Мішку на руки і забрав до себе додому. Так він в них жив до 41-го. Отак нам допомогли. Тяжко згадувати, я могла б багато розказати, але волнуюся.

Бабусю, а хто ще в селі не голодував?

Євреї не голодували, і ці самі, що ходили і грабили, енкаведісти. А так дуже голодували. А мій батько вмів робити вікна, двері, хати, та й кажуть до Кирила: «Давай зробимо олійню та й будемо бити олію, бо так ми далі не виживемо». Зробили вони олійню, а люди в сусідніх селах почули і приїжджали бити олію. Били олію з маку і рапсу. В нас в селі цього ніхто не робив. А нам за це лишалися макухи, то ми вже так їх чекали, їли ми вже і сирий макух, і парений, і варений і який тіки хочеш. Одного разу вечором били олію, ми, як зараз поміню, сидимо на печі, чекаємо макухів, а Кирило б'є клином, олія тече... Тут ми навіть не почули – до хати заходить голова сільради і заступник голови. Заступник почав кричати: «Шо це ви тут робите, руки вверх!!!» А Кирило як держав клин, так і тріснув його по голові. Мати почала плакати, сваритися на Кирила, бо це ж убійство, а він каже, що мені вже все одно. А це голова підморгнув Кирилові, щоб він його вдарив, а потім сказав: робіть з ним, що хоче, і пішов. Ми перелякались. Батько з Кирилом викинули його на мороз, кажуть, що

вже буде, то буде. Але пізніше мама сказали піти подивитися, що з ним, може він вже остиг. Батько вийшли, а він встає, взявся за голову і пішов. Більше він до нас не приходив.

А навесні тридцять четвертого вже посадили бараболю в лісосмузі. Садити не було що, але євреї дали нам лушпиння. Це бараболине лушпиння пустило пагони, і вродила гарна бараболя. Ше мама посіяли кукурузу.

Бабусю, а в місті можна було щось виміняти чи купити?

А я що знаю, що там в городі? Я маленька ше тоді була. Наші старші, Густя моя сестра, ходили в Вінницю. Там робили цілий тиждень в євреїв. Густя і ше з нею носили їм воду, стірали, робили все, що скажуть. Євреї, правда, добре платили. Потім євреї помагали купити їм хліб. Тоді треба було ше до обіду принести все це додому в село і назад вернутися. Там у Вінниці, ще в сорок першому, коли прийшли німці, розкопували ями.

Які ями, бабусю?

Ну от забили репресованих, скинули в яму. То Антоська, тут з Базюків, це ж наша родина тоже, приходила і розказувала. Вона свого чоловіка пізнала по пинджаку. Тоді як не було куфайки, то чоловіки ходили в таких суконних пинджаках. Десь вони цей пинджак повішали на пліт, тий свиня подерла рукав. Вона налатала йому латку. Тий як оглядали там, то вона бачила це тіло в цьому пинджаку. Тіла не погнили, тільки сильно почорніли. Тай вона прийшла, розказала нам, хто в селі почув, тай прийшли до неї з сільради. Почали казати признавайся, а вона сказала, що то неправда, і вона нічого не казала і не бачила. Їй сказали мовчати. Але це ж наша родина, то вона приходила і сама мені розказала.

Що сталося із сиротами, у яких не стало батьків?

А тут вигнали Ганіциного батька з хати і зробили приют. Була жінка, яка доглядала за цими дітьми. Зі мною в школі вчився такий хлопчик.

Бабусю, а чи було у Вас в селі людоїдство?

В нас в селі – не знаю, але про таке я чула. Страшний голод був у сусідніх селах: в Майдані Літинецькому і Багринівцях. Там було ще гірше, чим в Дяківцях, і там їли дітей.

Бабусю, як Ви думаете, хто був винним у загибелі багатьох людей?

Ну хто був винним, Сталін, канешно.

*Записала Балинська Світлана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Тимошук Галина Павлівна,
1925 р. н., с. Третівка, Комсомольський район***

Чи пам'ятаєте Ви, що був голод 1932–1933-го років?

Сто процентів я пам'ятаю. Мені було восьми років. Я знаю все. Зразу була колективізація, все забирали в людей і в нас. У батька забрали коні. Було всьо: корови, свині, вівці, всьо забрали. І організувався колгосп вже. Приходили, ну шо вродило в людей, і в нас так само: пшеницю, жито, ну і картошку. Всю худобу, все забрали. А батько не хотів здатись в колгосп, то ще й корову в нас забрали. Ми осталися без корови. Ми уже в тридцять втором году ще було трошки, ми ще поїли, бо ми трошки сховали. Це було в сентябрі місяці, і було так до январа місяця, нам було що їсти. А потом став уже тридцять третій рік, а тридцять третій рік вже не було нічого їсти. Бо це є январь, февраль, март... Всьо... І вже голодовка. Єдина в хаті вода. Дедушка помер мій. Це мамин отец. А мій отец і мама, і от наша сестра була, ми стали пухнути. Добрії люди під забором усі лежать покотом, усі мерли. Уже ж голодовка – тридцять третій рік. Ходять на бураки, дождь дуже великий такий, а їсти нема шо у людей. Люди мерли сільно, але мої мама пішли до голови колгоспу і кажуть, до нього, його фамілія Коляда: «Заберіть хоч моїх двоє дівчат. Ми помрем так уже

буде». А він здобрився. Маму понравив, я знаю. Так от, каже: «Давайте своїх двоє дітей», і забрали. А його жінка була заводуючою в садіку (ясли казали), і цю старшу сестру мою забрала до себе вихователькою. А мама були вже після у цьому ж садіку в столовій посудомієм. А я мала ще, вісім років, голова колгоспу забрав до себе.

Ну, ми повиживали, а люди всі повмирили, геть усі, багато-багато, я не знаю скільки тисяч, ну дуже багато людей. Ми так переживали вже до жнив. А в жнива, вже в нас було таки посіяно трошки: картошка вже її собирали, ми там одержу продавали, ходили в город Бердичів. І продавали, мама купляла картошку, сімена та посіяли город, обсадились. После жнив вже легше стало. Вже в нас єсть своє і жито, і такі жорна були колишні, ми змелем, напечем собі їсти. Вже ходили в колгосп, там грошей не платили, а трудонці вийшли, бо це ж колгосп. А не було корови, бо забрали.

Забрали всьо. Влада забрала все. Бо отец мій не хтів іти в колгосп, то все забрали і пашню, і картошку, і худобу, всьо забрали, бо він не хтів здатись. Не хотів.

Ну з району поприїзжали люди такі і стали грабити людей. Забирали всьо. Ще й такими штиками пробивали, де сховано було. Це председатель сельсовета був. А з ними були представителі з районів. Бачила, що цілою капелою ходили.

Як боронилися? Шоб не давати да? Ну кричали, плакали, волокалися тако з ними, шо не дамо. Всьо равно забрали. І тако одіпхнув, і повів корову оцю, той всьо, то люди нічого не казали.

Председатель був, шо він з ними ходив. Та його вже немає, загнувся і помер. Степанець був.

Тридцять третій год настав, да встроїли тоді на весні столову. Варили людям їсти. Приїхав вже цей новий человек, Коляда, його послали сюди вже. Вже цей Коляда зробив садік, зробив столову, і люди ходили на роботу, давали похльобку тим, шо були в колгоспі.

То при Сталінові давали за те, шо збираєш колоска, то судили, давали по п'ять років, по три роки, шо назбираєш

колосків собі. Це вже було в тридцять п'ятому році, це вже пройшов тридцять третій-тридцять четвертий.

В апрелі, в марті, в тридцять третьому році вже в людей не було шо їсти. Бо тридцять второй год, то дешо трошки поховали. А вже в тридцять третьому всьо, вже начали люди вмирати, падати, ну не було нічого...

Помиралі, діти осталися, то там родичі позабирали.

Помагали. У кого корови були, то приносили й молока, підхарчовували людей, ну все отак.

Їли тоді лободу, калачики, кропиву, ну шо там ше, гнилу картошку ходили копали, і находили там, перезимована була картошка, сама їла. Пекли такі дируни та їли. Затірку таку з муки, підуть мама куплять у Бердичеві якоїсь муки, затеруть, кинуть на окріп, і ми так їмо.

Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

Не можу сказати. Но дуже багато, багато.

Де хоронили? На кладбіще. Велику яму копали і закидали, даже живих кидали. Там одна бабка каже: «Я ще не вмерла», а він каже: «Шо я за тобою приїду ше раз?». Посадив і всьо, і в яму. Йому колгосп давав більше пайку, і він возив цих померлих людей.

Людоїдства в нашому селі не було...

Ну позаросло вже ті ями, але трохи знають люди, де поховані померлі, бо велики ями копали.

Є родичі, деякі пооставалися, то вони знають, і вони поминають, йдуть із вінками, а тих, що родичі всі померли, то до тих і не ідуть. За радянської влади вобце ніхто не вспоминав. На тих горбах нема ніякого хреста.

Кого там винним? Я знаю? Вони всі повмирали. І родичі їхні багато повмирали. Шо на них жалуватися, якщо їх нема?

*Записав Скрипник Віталій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Розповідає: Луцишина Надія Дмитрівна,
1920 р.н., с. Кришинці, Тульчинський район*

Двоє нас, брат менший з 1932 року народження і я.

Врожай-то був не такий весьма хороший. Засуха була, але всеодно можна було вижити.

Але у зв'язку з тим, що все забирали, поставку щоб дати, та ще і якусь добавку, вобщем «вишептали» усе зерно.

Приходили з району бригади з 8–10-ти чоловік та й ходили по хатах. Було таке, що люди ховали це зерно. Мій батько також ховав. Була піч така, а під нею ниша, то мій батько туди мішок ячменю всунув, а мама її замастила, усе замаскерувала, дровами заклала. Але коли батько пішов, бо ми на окраїні села жили, коли батько пішов у село і почув там, що скрізь із залізними палицями ходять і стукають, і в землю втикають, шукають того хліба, то прийшов батько і з мамою вночі розвалили це все. Витягли той мішок ячменю та сховали були на посівну, щоб посіяти було чим. Та вони прийшли, та забрали все це.

А частину мама засипала в горшки такі великі, в них на весілля або на похорон варили обід... Ці горшки були на горищі, а мама у ці горшки та баночки... понасипала зерна. Та от прийшли, шукали скрізь, повисипали з цих баночок та горшків і забрали все, остались тільки буряки в погребі і гарбузи у хаті, може штук 15–20, оце все, що нам осталося їсти на зиму.

Забрали усе, і притискали щоб у колгосп ішли. То сусід пішов, бо в нього шестеро дітей... Хто не йшов в колгосп, того розбирали, розбарохолювали, забирали все до зернини.

Коли все це забрали, прийшла весна, а їсти нема чого. Мама там усі пожитки позбирала і поїхала під Дністро міняти, бо

пухли з голоду. Брала все барахло, були коври, рядна домо-тканні, своє вбрання.... Це міняли і давали два кіло чогось... все що могла попромінювала.

А з братом і батьком, брату було півтора року, 1932 року народження, то у батька попухли ноги, та й брат як на довбиньках ходив.

А я ще трошки ходила, це було навесні, вже на літо, коли черешня поспіла, то я вкрадалася до діда свого, батькового батька, і збирала черешню поки могла втримати корзину. Все, що бачили, на городах збирали, копали, перекопували картошку, яка мерзла. Зараз вона викопується як свіжа. Брали, очищали її, пекли млинці з кукурудзи. Очищали кукурудзиня, зверху вони такі грубі, то брали середину ту і вирізали. Мама товкла в макитрі це і пекла.

Їли, що бачили, бур'яни різні: кропива, лобода. А коли поспіли вже бурячки, такі, що їх проривали в колгоспі, бо мама ще й норму мала, та ще не вирвеш такого, як треба, бо позаду ходить бригадир по якості.

Але все одно ухитрялися. Мама брала переднік, і брала який кращий буряк, та й приносила до дому. Я перебрала його, мила, а мама різала і в горщик ховала. Кропиву, спориш і варили таку баланду.

Нічого не було, все забрали. Корова була, та ми її жаліли щоб зарізати, молока не було.

Були такі, що прийшли раніше у колгосп, служили і були при владі, то у них щось було. А хто не мав нічого, ті повимирали.

Багато померло. По два-три мерці кидали в одну яму, не вспівали викопувати ями.

На цвинтарі... така поляна, де ховали без ніякого знака, зараз там поставили хрест і справляється молебін. А раніше не знали, де хто був похоронений.

Найбільше вмирили малі і пожилі, що не могли добити самі собі. Найбільш крепші сусіди вивозили померлих.

Всі боялися, ніхто не ховав, бо боялися. У кого щось знаходили, то все забирали, і їх забирали, і судили.

Хто повернувся, а ось мого батька засудили за те, що служив у білих... Але батько вернувся через два місяці, а в нас забрали все зерно, і коней, і корову, і з хати нас вигнали. То я пішла до діда.

Та ще й судили тих, хто приймав людей, яких вигнали.

А мама завернула брата, відкрила скриню, а ключ випадково впав туди. Не змогли закрити хату, тому мама лишилася у хаті.

Тих, хто настриг колосків, забрали, і вони не повернулись... пропали.

Не було такого двора, щоб хтось не помер. Багато, дуже багато помирало. У сусідів батько помер одразу, а хлопчик лишився, йому було років п'ять. В його дядька було що їсти, малий хлопчик заліз до нього і щось з'їв, то вони вкинули його у погреб, і він там помер.

Їздили, міняли на зерно. Їздили під Дністро, то так і виживали.

А хто його знає, хто його організував. Приходила бригада... 8–10 чоловік із щупою... Ніхто нічого не міг зробити. Усе забирали, ніхто не боронився.

Померло два брати з нашого роду...

Хто мав золото, срібло, гроші, зносили туди, здавали, міняли на муку, крупу. Це було в Тульчині, вони краще жили.

Жаб не було довго. Вилунали всі. Поїли котів, голубів, жаб, все це їли люди. Я ловила нюхів, бур'яни їли, бурячки.

Якби раніше пішли у колгосп, то може і не було б такого. У тих, хто не йшов у колгосп все геть забирали, до зернини.

А були такі багачші, що куркулями звали, то і в них все забирали і на торг, розпродували їхнє майно.

У нас було шість сімей євреїв, то вони усі повтікали в Тульчин. А наш народ був коло землі, нікуди не рухався.

Були жінки, що поїзда не бачили. Мені було 11–12 років під час голоду.

Було таке, що крали. Було чоловік вкрав коня у сусіда, порубав його, склав у горшки і закопав. Та про це дізнались, його забрали і судили... Крали курей, свиней.

Пропадали люди.

Боялися, бо казали: великий гріх накладати на себе руки. То люди мучалися. Добували свого останнього часу.

На Троїці у нас поминальний день, тепер там відправляють обід за всіх вмерших і за Голодомор...

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Свідчить: Миколук Олександра,
1915 р.н., с. Селище, Літинський район**

Голод був. Чого голод був? Бо люди позабирали хліб... Така бригада ходила, позабирали, ходили, шукали. Люди ховали, закопували хліб, а вони палицями шукали і забирали. Обложували людей налогами, за налог забирали, подушки забирали.

А ми не мали нічого... мали одне поросятко. А в цей час була заготівля м'яса, то вони прийшли, і кажуть: «Давайте м'ясо!». А де ж його взяти, немає. Так вони забрали те поросятко.

Збирались бригади, чоловік 8–10, декого били, лякали, шукали.

Людей дуже багато впало. Попроїдали одержу і все що було. Люди вмирали. Отак іде, їсти хоче, падає і вмирає.

Хто підбирав їх? Хто трохи дужчий, той і підбирає. Ховали не в домовині, а кинуть у яму і все. Отак було.

На полі вкрати? То як могли вкрати? Били крепко. За колосок судили...

А що попало, те й їли. І собак їли, і котів їли, і навіть дітей їли. Таке страшне було. Ніхто ні на кого уваги не обрацав. Вмираєш – вмирай.

Хто придумав? Держава певно так придумала, щоб в людей позабирати, та й голод зробити.

Їли по весні липові бруньки, гнилу картоплю, блини печуть. Виживали? Вони з цього вмирали! Хіба людині положено їсти таке?

За золото міняли. А що за те золото давали? Не продукти, щоб людина вижила, а якісь матеріал. Що хотіли, те й робили. А якщо дадуть муки чи крупи якоїсь, то людина виживає. Чорно пропадали. Хай Бог милує такого ще життя.

Люди у кар'єрі робили, то вони хліб получали. Ідуть з цим хлібом, а бабуся моя просить, і кожен відірве кусочок хліба та й дасть. Ось бабушка була стара, а вижила...

Йдеш, а людина лежить і їсти просить, та й вмирає... так було тяжко.

Я була вже величенька, то моя мама пішла в колгосп. А в колгоспі, боронь Боже якийсь колосок взяти. Судили людей, судили!... Важко людям було...

Дали викачку людям, вигорнули.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Згадує: Мазурик Ганна Федорівна,
1911 р. н., с. Селище, Літинський район***

Буряки терли, капусту їли, як приходилось. Що зробиш?

Моїх років багато померло. Я тоді у больниці була, тоді трошки на кухні робила. Приходять бідні з села і просять хоть солі, води напитися. А на наступний день лежить він вже попід больницею неживий. Там на кладовищі викопують яму, там засипали – і все. Отаке було нещастя якесь. Трудно все для людей, та куди дітися? Що зробиш?..

Коли яка копійка є, то все за налог позабирали...

Хто мав корову, то тому було легше...

Бригади собирали, то вони і забирали все собі, напевно. Забирали для государства, для города, городу треба дати. Так і жили, що нема з чого кулішу зварити, а їм байдуже... вони знали, де і куди насипали, знали де шукати. То чи навіть у землю закопати, то, може, і не знайдуть.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Розповідає: Маслянчук Ганна
Олександрівна,
1922 р. н., с. Селище, Літинський район***

В нас не такий голод був, бо в нас була коровка, а так то голодували. Коли була весна в 1933 році і акація цвіла, рвали акацію, сушили, пекли блини, крапиву рвали, борщі варили.

У нас сусіди були, то корови в них не було, то вони усі попухли, було їх четверо, то всі повмирали. По вулицях було багато мертвих людей.

Було у людей все, а потім приходили і забирали у людей жито. Приказ був з государства, з сільради, щоб все позабирати.

А куди ти сховаєш? У нас була яма, де картошка була звалена, то прийшли сусіди, і ми достали її. Велика картопля була, не згнила, а струхнявила. Ось ми брали цю картоплю, терли, цідили, пекли блини з неї. Все їли. Ніде нічого не було, в магазинах нічого не було, заробити не було де. Хто мав коровку, то трохи спасався.

Нічого не давали в колгоспі. Нічого зовсім.

Що бачили, то і їли, бур'яни усякі..., а на осінь вродило, то стало трошки легше. Та деякі люди... була сім'я, вони послабли, попухли та повмирали.

Ховали людей просто: їздили по вулицях, збирали, вивозили на кладовище і там закопували.

А були такі сусіди, що в них знаходили холодець, і в ньому ноги дитячі. Ловили дітей, вбивали, продавали і самі так їли, щоб спастися. Було це у нашому селі. Та ніхто нікого не арештував, тоді ніякого не було права. Тоді хто як міг, так і спасався.

Весною ходили, гнали ломаками, не давали колоски збирати. Було й судили.

Того року уродило, та позабирали все з колгоспу, все чисто вивезли, щоб нічого у колгоспі не було і у людей не було.

Де була гладка собака, то били і їли.

На вулиці душ двадцять померло. 1933-й був дуже важкий.

Не боронилися, бо боялися. Арештовували і забирали.

Сусіди, може, і мали щось, та голодували, і ми молока давали. Помогали.

Була Артемчук, фамілія, вся сім'я: чоловік, жінка, дівчина і хлопець, всі померли, попухли.

Їде підвода, був з сільради приказ, підбирали мертвих і вивозили на кладовище.

А вже під осінь, хто посадив трохи картоплі, то вже картопля вродила, і стало трохи легше. 1933, а у 1934 вже трошки вродило.

У горнятку горішки були, то все позабирали. Все, що було у коморі, все позабирали, все позачищали.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Овчарук Надія Захарівна,
1920 р. н., с. Селище, Літинський район*

Засипали в горшки, все одно вигортали та забирали в мішки.

Я не бачила, щоб дітей жаліли.

Я запам'ятала, як моя тітка пекла з сухого листя липи, висушували, теребили і пекли млинчики. Де

мерзла картошка була на полях торішня, то люди бисто розібрали.

Я ходила в четвертий клас, то моя подружка, яка сиділа зі мною, померла. Люди пухли.

Хто похоронив, а хто так, іде людина по дорозі і падає, і опухше лежить.

Я не пухла, бо я одна у батьків і у нас була корова, молоко було, то вже інакше було.

Іду з міста, під забором лежить, пізнаєм, хто це, а то і впізнати не можна, це я чесно розкажую. Якось помаленьку хоронили. Ніяких обрядів. На кладовищі.

Деякі люди допомагали один одному.

І так подумати, нема за що, ночью приїзджали на машині, «чорний ворон» називалась, заїзджають, входять в хату і кажуть: «Одягайся». – «Куди?» «Там з тобою поговорять». І так люди не поверталися.

Хто бідніше, той більше голодував, а то й зовсім вмирав. Три учиниці зі мною в класі були, то вмерли. І старі вмирали. І такий випадок був: сусіди, батьки не вмерли, а одна дочка 18–20 років, вже дівка називалась, померла.

Забрали все чисто по хатах.

На базарі вийдеш, стойки не було, щоб ложити продукти, на землі стелять, а ці бідні хлопчики і дівчатка пиріжок – хвать. Ніхто нічого не казав, не сварилися. Отак було.

Я йшла в школу, дивлюся, їде підвода. На підводі міліціонер сидить, їздові, якийсь чоловік, і мешки лежать. А жінки говорили, я почула, що ондо дітей повіз, що цей чоловік зарубав двох дітей, і в міліцію його повезли. Я сама чула.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Згадує: Верхівський Володимир Семенович,
1917 р. н., с. Наказне***

А в голодовку на базарчику дорогизна була. І от одна жінка продавала м'ясо, холодець, міліція обнаружила, що це із дитини і забрала цю жінку, а сільська рада була тут у центрі, голова був Чаюн з с. Пугачівки. Такий чоловік, комуніст, і він її кинув у підвал. Міліція привела, і він її кинув туди і забув за неї, а вона на другий день кончилася.

Можу сказати, як набирали в колгосп. В Жашкові зібрали людей – тоді був Жашків на дві частини розділений, збори проводив директор школи Каліновський. Тоді електрики не було, а лампи кірасінові. Там, де театр у центрі, де зараз редакція, навпроти редакції повно людей, міліція стояла в дверях, при свічках і кірасінових лампах. Ну, питання було таке: «Давайте організуємо колгоспи, назвемо їх іменами, то було так назвали Петровського і Калініна», то ось, значить, голосувати давай, то заможні люди, їх називали тоді куркулями, стукали палицями об землю, піднімали палиці вверх і кричали: «Не треба нам цих колгоспів! Усю голоту кормити, голодранців? Я должен здати коня свого, борону, сівалку, не піду я в колгосп». Там крики були, та всьо-таки рішили назвати там колгосп і другий, вибрали голів колгоспів в один і в другий. Отаке було.

Поліщук Микита виступив і сказав: «На чортовій матері мені цей колгосп». Жив він в с. Городищах, хата в нього була під цинковою бляхою, садок мав, пасіку, хазяйство. І забрали його, осталася жінка з дітьми, а прийшов він з тих Соловків

аж у 37-му році. А мати до нього каже: «Микито, то ти підеш в колгосп», заругався і сказав: «А я тобі що казав? Не пішов і не піду». І довго він не прожив, жінка його померла, він пристав до якоїсь, був пожилий та й помер. Та я пішов на похорон, до сина його кажу: «Батько був прав, що не пішов в колгосп чи не?» – «Він дурак, дурак, що не пішов, треба було йти в колгосп», а я кажу: «А ти пішов би?». Батько як робив в солон'яному брилі, в лаптях, в рядняних штанах, рано вставав, йшов на роботу, кіньми їздив і обробляв цю землю. «Ну і дурак». Я кажу: «Ким ти робиш?» Він відповів: «А я член партії, я комуніст, інспектор наросвіти». Батьки і діти, а різні взгляди.

*Записав Піддубний Олександр,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Колеснік Олександра Ніколовна,
1917 р. н., с. Рів, Жмеринський район***

Тоді у 1932–1933 роках забирали в голодовку, нас розкуркулили ще раніше і забрали все чисто. Мама моя помішалася гумом (розумом). То мама сміття, то прямо на міліцію висипала, і так нічого не було, а нас було в батька семеро дітей.

Всього забрали, геть з горщиків повигрібали.

Приходили чужі з Жмеринки, не наші. Наш був еден, комсомолець, самий головний, то він в нас сам жито брав у снопах, то батько до нього каже: «Кидай тако – ложка, щоб побилосся, хоть трохи зерна лишилося дітям», а він сторца, щоб не набивалося. Його нема вже, вмер.

Заставляли йти в колгосп і хто пішов добровільно – осталося хазяйство, а хто не хотів, у того забрали всьо: і жито, і худобу – всьо! Ходили дуже зараня, десь в 8 часов.

*Записала Тарнавська Сніжана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Свідчить: Войтюк Петро Сергійович,
1921 р. н., с. Рів, Жмеринський район***

У ці комітетники брали всяких голодранців, які ні землі обробляти, нічого не вмiли і нічого не мали.

Муку ховали у копанки для стiрки бiлья, викопували, де текла вода, вночі виносили і кидали туди. Зверху мука облипала водою, зсередини шар робився такий, що муку можна було в любий час достати.

А за колоски – це було страшне діло. Від трьох до п'яти років. Піймали в колосках, ну скільки ж людина могла взяти, жменю чи дві для дитини, розтерти і спекти. Піймали – це вже всьо. Зразу відправляли без следствія. От одного, він тоже мав шось троє дітей, ковальом був. І от вийшов, урвав, я не знаю, скільки там, в сiльський комітет привели: «Так ти, значить, пішов красти?». Його начали страшно бити, катувати за це, і за цього йому голову скрутили, повністю задом наперед, голову викрутили і з ступеньок так вниз толкнули.

Людей померло від голоду із 800, дві третини в нашому селі.

*Записала Тарнавська Сніжана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Село Зятківці Гайсинського району
Вінницької області. Ця жінка
пережила Голодомор 1932–1933 р.
Фото автора. 1970 р.*

Дніпропетровська область

*Розповідає: Хмельник Микола Петрович,
1923 р. н., с. Оленівка, Магдалинівський район*

Пам'ятаю, але не голод, а Голодомор. Людей морили голодом до смерті. Я тоді мав 10 років. Був страх Божий, скільки людей погибло з голоду.

Яка там засуха! То всьо прикази Сталіна, який не любив українців і хотів їх масово повибивати. Ті грабіжники приходили і забирали все, що могли. Це пси Сталіна. Безсердечні виродки гарбали всю їжу в народу. Вони показували деколи якісь писульки, а шо там нашкрібано, ніхто не відав. Ті посіпаки Сталіна дозволяли собі все. Хотів – вдарив, хотів – плюнув на тебе... Вони мали пістолі чи якісь муфти, бо люди просто так не хотіли віддавати свій хліб. А вже як є оружје, то є страх в чоловікові.

Були випадки, коли люди шукали пшеницю в димарях дома. А ще один випадок, коли Яким Самійло запхав мішок з мукою в колодязь. Як випхав міха з колодязя, і всередині багато муки було нормальною.

У найманців були такі гострі шпиці, якими вони проколювали землю, щоб знайти щось. Так обходили все подвір'я з шпицями. Деколи зривали підлогу. Обшукували чердаки.

Хто згодився з колгоспом, той не був голоден. Але потім, в кінці 33-го року, навіть тим, хто туди пішов, не помагали. Голова колгоспу і його близькі хорошо жили, а інші бідували.

Одяг і взуття не забирали, а худобу забирали з патрохами: якщо не заховав десь в лісі, то і пропала твоя корова. Я свого коня тоді переховав в сусідньому ліску, але потім, коли вже зовсім не було продукту, я його забив з сусідою і з'їв за місяць з сім'єю.

За то, що чоловік вкраде як то називалось «п'ять колосків», то його садять до тюрми на 15 років або засилають на Сибір. На полі стояли солдати або прості запроданці і дивилися, щоб хто не взяв якого колоска пшениці з поля. А як хто взяв, то бив чоловіка, а потім здавав його партійним. Це були прості люди, які йшли за партію, або воєнні хлопці, які служили, щоб не вмерти.

А більшість села не йшли в колгоспи і того повмирили. Ніхто не хотів віддавати свого хліба в колгосп, свою корову чи козу, і невільно було їх тримати відкрито на подвір'ї, бо заберуть і не спитають. Приходили і по два, і по три рази. Вони не вірили людям, що нема вже їжі. А як стали на горбку і дивилися, чи йде димок з димаря хати. Якщо йде, то значить хтось варить їжу. Йшли і забирали.

Їли кору дерев і бруньки, які топіру починали виростати на дереві. За зиму всі майже пси і коти були поїдені. По вулиці лежали кожний день нові трупи людей. Як то було страшно. Як вони той бідний нарід нищили. Бодай би їх позаливало.

Хто жив близько до міста, той міняв все з дому на хліб. Хто пробував стояти в очередях в місті за пайком хліба. Але і тамка провіряли, чи є паспорт. А люди з села не мали документа, і їх вивозили назад в село.

В Оленівці померло десь 400 людей. Я помню, всі сусіди померли. Моя матінка тоже вмерла в Голодомор.

Та ясно, що виноват Сталін-сатана і партія, яка спеціально винищувала українців.

Записав студент КНУ ім. Т. Шевченка

Житомирська область

*Розповідає: Коломієць Ліда Олександрівна,
1924 р. н., с. Піщанка, Житомирський район*

В тридцять третьо-
му це вже був повний
голод. От.

Забірали врожай!
Як, наприклад, у нас, що
було, то забрали, і ква-
солю, і пшоно, і крупу,
все забрали! Був такий
чоловік, що він геть усе,
усе забрав у нас. І ми
осталися голи, боси...

А я не знаю ізвідкі воно йшло, я не знаю. Забрали в нас ко-
рову, одкопали копець картоплі, забрали картоплю, унесли
в таку степку і замикнули... нам дали кошіль картоплі.
А була баба в мене ще, то вони бабі дали тоже відро картоплі
і степку замикнули і поставили... вартового... Із нашого села
вона, та жінка, що забирала, но вона вже вмерла – Ганя Тара-
сишина.

І... даже... одержу забрали! Не то, що корову, картоплю,
і одержу даже забрали. У меї матері скриня була, і в теї скрині
все: платки, другі спідниці, ну, колишне, не теперешне ж,
а колишне. Позабірали! А тільки бабі, тій, шо на смерть
відклала собі, отдали клумачка з одержу.

Я ж кажу, батька мого вислали, а мати тоже осталася. То
я пішла, як забрали корову і картоплю в нас, до маминого бра-
та: так як я старша була, ну дев'ять років мені було.

Чи можна було приховати якусь частину зерна, картоплі? Забирали де що є... понаходять. Понаходять і на горі, і під землею – скрізь чисто забирали.

Оці, що забирали: Павло Випорхонюк. Це родич дальній. Приходила жінка – Тодоська Ганя і він приходив. Трох приходило.

Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи пам'ятаєте Ви що-небудь про нього?

За ті колоскі? Ну не давали збирати, ходити на поле, коли жнива, то не давали нікому збирати, ні дітям, ні старим. А як стари підуть збирати, то заберуть їх, то в тюрму. У тюрму садовлять. О! А отут жінка – сусідка в нас була, Тамара, то тоже так. Да в голодовку там пішла, да взяла два чи три буряки, за ці буряки посадили в тюрму.

Мій батько пішов добровільно в колгосп, як уже прийшов с тюрми, то вже пішов у колгосп добровільно. В нас був вже колгосп, то пішов, вже далі йому робити не було нічого. Мій батько був грамотний, то він пішов і ... здав у колгосп, усе поздавав: і коней, і манежа, і клуню, і борони, і плуга, геть усе здав.

І вночі приходили брать, і вдень приходили брать.

Тобто за одну добу могли прийти декілька раз?

Да!

Ну в тридцять третьому дуже стали умірати, бо в тридцять другому ще начавсь голод, а в тридцять третьому вже був голод повний. Котілок у мене такий був. То я ходила, оце по сусідах із тим котілком, щоб мені лушпин дали. А там наверху хата була. Він був ковальом, то вони жили добре. Я піду до їх, то вони мені дадуть лушпин, то я прийду додому да зварю у тому котілку... ше була сестра, ще менша, то вона і вмерла із голоду... на печі вмерла. То прийду, да наварю, кропиви накідаю туди та лушпини, накідаю хмелю, лободи... о, гороб'ячий щавель таке, все ми збирали да туди накідають. І оце так ми їмо, їли, і вона... але вона вмерла, в ... тридцять третьому році вмерла.

Бо ми жили через дорогу осью. То вже таку хату купили стареньку, а тую у нас другу забрали, бо батька забрали в тюрму і матір нас ось цее і нас розпродали, і всьо.

Мало хто вижив тоді... Ну вижили ще хто, ось ця – Марта Таломінчук вижила, бо була в тюрмі, да прийшла вже з тюрми послі голодовкі вже, то вона вижила. О! Були ще такі, но вже вони повмирали, вже їх нема. Ще єсть Випорхонюк Надька. Повмірало багацько, дуже.

Я тико рвала гороб'ячий щавель, о... Ти тоже не знаєш його, мабуть, цей гороб'ячий щавель...? – Ні!

Оце я тико рвала! Крופиву, лободу, хміль. А ягоди – я не ходила в ліс, не могла йти, бо думаю, шо вмру там!

Піду напрошу лущпин да наварю оцьої лободи да крופиви. Дай тільки. А більш нічого я не вживала, а другі вживали гречані тії, такі тие, шо то, як тобі сказать, ну як гречку оберуть, лущпиння, лустя те от, да запор зробитьсся, дай вмірають.

Чи пам'ятаєте Ви, скільки людей померло у селі і чи є такі відомості?

О, за це, доця, вже не знаю. Знаю, скіко у нас в сім'ї умерло. Умерла моя рідня баба, сестра моя вмерла менша, дід умер – мамин батько це був. Дід умер, баба вмерла, прабаба вмерла і... двоюрідній брат еден умер, двоюрідній другій брат умер...два брата померло, оце я знаю, шо вони у нас тут, бо в нас тут був садок такій, то вони у нас тут під яблунькою повмирали. Оце я знаю – і всьо.

Чи відомі випадки людоїдства у Вашому селі?

У нашому селі не! У Горбаші, то я знаю, шо було, шо із нашого села там була жінка і вона з'їла свою дитину. Вона вмерла, а вона неї з'їла.

Де і хто хоронив померлих від Голодомору?

Ось у нас ті, шо я знаю, то тут усі на кладбіщі хоронили. Так удяганих і взутих, тако кинуть на низ і так викопають ямки, і так ховали. Без труни. Це шо я знаю, скіко, шо без

труни, но мою сестру із таким ящиком поховали, бо був... забор, то я попросила оцього діда, то він прийшов, отбив штафети і зробив такого ящичка, но неї було чотири годи, і ми вкляли у той ящичок неї. І сами занесли, і сами закопали неї, і з цею меншою сестрою і пішли. Так! Це такеє я знаю.

Тако накідають на віз цього діда, бідний, аж там мамин батько. Ну тако кинули на воз. Кінули на віз його і ноги ше тако телипалися, як зара бачу...ноги телипалися, о ... і це привезли на кладбіще й викопали там ямку і кинули туди в ямку – і всьо, і без труни, і без нічого...

Ну поминають, поминають! Ну це записують, наприклад... я пишу своїх усіх, то я поминаю, а другі...

За радянських часів їх не згадували в церкві. В церкві не пускали, церкви ж розвалювали. У нас клуб був у церкві.

Ох! Пам'ятників не має! А хрести, хоч і були, ставили їх, то вже вони погнили, дерев'яні були, вже їх і близько немає...

*Записала Власенко Валентина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Лисого Любов Степанівна,
1923 р. н., с. Буки, Житомирський район***

Помню голодовку 1932–1933 років, страшне врем'я було. А голоду 1946–1947 років у нас не було, тоїсть їжі не хватало, так люди їздили на Закарпаття, возили туди хустки, вещи, міняли їх на їжу. А хто й тут добував собі. Але ми нікуди не їздили. Тоді люди не вмирили, ніхто в селі не вмер. Не так страшно було.

Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду 1932–1933 років: неврожай, засуха, податки, чи забирала врожай влада?

Влада забирала. Який же там неврожай, як у людей і зерно було, і картопля, і квасоля. Так забирали все до зернинки.

Були такі, називали їх у народі «червона каманда» (якось так). Це були члени правління. Це були члени сільради. Вони приходили до хати і забирали все до зернинки. Шукали кругом, вишукували. Навіть з печі виймали зварене і виливали надворі. Якщо у горщику була квасоля закопана, то й ту знаходили і забирали.

Ну, канешно, що били. Бо люди не хотіли віддавати останнє, так їх били, як худобу. А висилать не було кого, бо всі люди покотом від голоду вмирили.

Хто в хату не пускав, а якийсь хазяїн, як од його паследне забирали, вибіг на ту «червону каманду» з вилами, одного ранив, а остальні його так побили, що він, по-моєму, й до ранку не дожив. Да, так у його четверо діток було.

Чи можна було приховати якусь частину зерна, овочів, продуктів?

Ну, це рідкий випадок. Але от в нашій сім'ї ніхто не помер, нас трое дівчат було. Наш батько, покійний дід Рудий, закопав десь їжу за коморою, я й не знаю, де точно, у нього ніхто не знайшов, і ми вижили.

В селі у нас так було: як не було у людей що їсти, то вони йшли на поле і збирали колосочки, зерно, що оставалось. Було, що ловили тих людей і судили їх потім.

По пару разів приходили, залізали кругом: в піч, під піч. Все вигрібали. А найбільше вмирили в 33-му зимою і весною.

Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?

Ніхто за ними не дивився. Держава?! Це ж через їх стільки людей повмирало.

Не було таких, що зовсім не голодували. Просто тоді ж то-же були багатші й бідніші. У кого була ще корова і її не забрали, то тим легше було, корова їх годувала. Бачте, і ми менше голодували, бо заховані продукти були.

Їли люди, що находили їстівне: листя дерев, коріння, жабів, ракушки. Перетирали кору, виживали як могли... Собак їли, жабів ловили їли.

Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

Ніхто їх не щитав, не рiгiстрiрував, не записував. Бiльша половина села вимерла, всi, хто бiднiше жив. А точно я сказати не можу.

Чи вiдомi випадки людoїдства у Вашому селі?

Да. Жінка була голодна, дитина померла, і вона її рiзала на куски, варила і їла.

Хоронили на кладбіці скраю, возили їх туди, а то й закопували де попало. У кого був хтось здоровіший і живий, то тих хоронили у трунах, а в кого нікого не осталося, то так забирали по хатах, щоб не позасморділись. Ніхто не робив їм гробів, нічого, так хоронили.

Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

А чим їм було платити? Не, в селі тут ніхто нікому не платив.

Чи вiдомi у Вашому селі місця захоронення померлих людей від голоду?

Всiх хоронили на кладбіці.

Чи поминають їх на «Гробки», «Проводи», Зелені свята?

Може, як хто остався, то рідні поминають. А так хто? Може, правнуки чи праправнуки.

Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

За радянської влади ніхто не поминав. А тепер поминають... вже будуть поминать.

Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона належить?

Немає церкви. Тільки в Тригир'ї є монастир чоловічий.

Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

Ну, влада тоді така була, я не можу сказати, хто гименно. З Москви указ був.

*Записала Вербило Людмила,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Рибалка Ганна Кузьмівна,
1923 р. н., м. Малин***

Мені було тоді 9 з половиною років, і я пам'ятаю дуже добре голод 1932–1933 років. Урожай був високий тоді, але забирали, канешно, все йшло під заготовку. Була назначена комісія: представник з району, а решта – місцеві.

Ну ясно, що із нашого села вислали кілька господарів, а скільки, я не пам'ятаю, тому що тоді ніхто не вникав, в голові було одне – як наїстися, а-а, але що було висилання із нашого села, це точно висилали.

Усі, може, і не мали зброї, одного я точно пам'ятаю, що він був з наганом.

Да ніяк селяни не боронилися, як вони там могли боронитися, село затуркане.

Приховували зерно, але у більшості находили його, шукали даже в печі в горщику і то знаходили, але вони шукали в основному те, що позакопували. Оцими ж, як вони звались, шупами.

Ну я ж кажу, ще оце пам'ятаю мого однокласника. А його батько вишукував оце все, як це ж його звали? Ага, прізвище його було Тарасенко.

Ну, наприклад: до нас приходили троє, але ходили й по четверо і по п'ятеро. Двоє стояли, а третій ходив і шурхав цю долівку, думав, що там воно ж провалиться, ну ясно, що нічого не знайшли.

Ну, хто де вмів, і на печі, і в клуні закопували, і в сараї, бо в сараї знайшли у одного. Він закопав, а зверху наклав копицю сіна, але ж воно видно, що те сіно недавно складене, бо вони скинули копицю і найшли ту яму, де були закопані ці мішки з зерном.

Худобу не знаю, чи одбирали, а оті речі, що їм сподобалися, забирали.

Ну, оце за «п'ять колосків» судили, я не знаю, скільки років давали, але судили, давали тюрму за ці «п'ять колосків».

Наприклад, картопля, уже де оставалося, вона ж була мерзла, і ці буряки теж мерзлі. І люди ходили їх збирати, і навіть оцього мерзлого не дозволяли. Ну, мабуть... це нарештє така політика була, щоб поздыхали більше у нашому селі, то не дуже багато людей померло, місцевих не дуже, але померли з голоду.

Був визначений так званий об'їзжчик. Йому давали коня і він на цьому коні з батоном їздив, як дівчурі застане, ну як не всі утечуть, так же він конем, канєшно, що дожене та батоном лупив, ну мені не попадало, а таким, як я, попадало із моєї компанії.

Частина йшла в колгоспи, оті, у кого не було зовсім нічого. А такі селяни, які мали свого коня, свою корову – вони не хотіли. Бо я знаю, що у нашого дідуса була пара коней, це він считався такий більш заможний. Та батько мій записався в колгосп, у нас не було коня, бо ми дідусевим виробляли. Став ото казати, я ж комуніст, а батько не в колгоспі, і дідусь записався тоді. Так силою вони все рівно забрали ті коні, то дідусь плакав, як він пішов на них подивився, які вони клячі і в яких умовах ті коні живуть.

Ну, оце, що я розказувала, ці випадки були навесні 1933. То в основному оце в нас помирили навесні, і в нашому селі навесні вмирили, бо нічогісінько ніде не було, то в 1933 оце у нашому селі я сама, особисто сама, бачила оцих мертвих людей.

Ну, оце ж, ці активісти і не голодували, у них і не відбирали нічого, тому що вони були задіяні в цій комісії, а потім ті, що, ну, допустім, голова колгоспу чи бригадир, керівники ці, то вони не голодували, бо в їх нічого не забирали.

У кого шо. Ну наша сім'я вижила тому, що в нас була дійна корова і бик сementальської породи. Сірі, такі здорові. І корова оказалась ялова, і вони були змушені продати оцього бика, щоб купити таку паршивеньку коровоньку, але вона доїлася. Я ж кажу, четверо дітей, і у дідуся, і в дяді уже попухли ноги. Я пам'ятаю: мама виміняла корову і оце цим молоком спасалися, таким чином вижили, оце корови спасали.

Ділилися люди між собою. Я пам'ятаю: продуктів ніяких не було, оце шо мама наварила оцього борщу з бур'яну, але були там і картошинки, такі, трохи більші за горох. Це та картопля була насипана в діжці і це вибирали цю картошку, вже її ніхто не чистив. Моїй сестрі десь було 5 років, ну вона: «Мамо, їсти, мамо, їсти», а їсти нема чого, то вона стане під дверми і гуде. А тут прийшла якась жінка, як кажуть, прохачка, ну видно, ще хуже, може, в неї дома нічого не було, то я пам'ятаю, шо мама насипала їй борщу, вона сіла там надворі і їсть. Таким чином ділилися, як у кого шо було, ділилися.

Оце ж у нас дідусь, то в нього попухли ноги, він жив із батьковою сестрою і батьковим братом, так у їх трошки більше було їжі, бо дітей не було. Вони отдавали його їжу нам, пока в самих не почали пухнуть ноги, ну щоб не подохли ми, дівтора, а коли мама корову цю вже поміняла свою, то тоді вже ми їм давали молоко.

Ну цей бур'ян, тоді лобода, пшінка, кропива, це я добре запам'ятала, шо це ми таке рвали і їли, лушпайки від картоплі, які ще залишилися, все йшло в хід, качани – осередки від кукурудзи. Люди їли граків, собак, котів...

У нас село, хутір Підгора називається, тут не дуже ж багато людей жило. То Федя Барченко помер, потім баба, забула, як її звать, тоже померла. Це вони з голоду померли. Кілька осіб, я не пам'ятаю, тоді з дітьми на цю тему ніхто не говорив.

– *А відомості взагалі є?*

Не знаю. Архіви, по-моєму, не збереглись у нас у селі, тому що кому треба якісь справки було, то їх востоновлювали, ну брали свідків і казали, що архівів не збереглося.

Чула, що собак і котів їли, це чула, але щоб їли люди людей – не чула.

Це, значить, сільрада виділяла підводу. Ну, як хтось помер, ішли заявляли у сільраду, а сільрада вже в колгоспі брала підводу, запрягали там коня і везли скільки душ сьогодні померло, ото всіх в яму, ніяких домовин не робили, просто так складали в яму і закопували. На другий день знову...

Ну всі знають що це влада винувата.

*Записав Балинець Артур,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Свідчить: Гальченко Ніна Оксентіївна,
1924 р. н., с. Котівка, Радомишльський район***

У 1933 році в основному не голодували ті, що стояли при владі.

Помагали, ділилися тим, що було. Ось було в нашому селі, наприклад, агітували людей, щоб люди виїжджали в ті області, де взагалі села вимирали. Це була Полтавська область. Я досі пам'ятаю, сімей 15 виїхали в Полтавську область, і вони нам прислали листи, що приїжджаємо в село, а там жодної людини нема, голі пусті хати, ката й собаки не побачиш в селі. Ну вони там оселились, бо там треба ж було тоже землю оброблять. Деякі залишилися там, деякі вернулися назад додому, в своє село, але там було ще трудніше, ніж у нас, на Житомирщині.

З ягід їли: вже суниці починали спіти; рослини: лобода, щавель, листя з липи. Гриби їли в лісі в нас, Житомирщина лісова, росло багато грибів.

Ну, в місті куплять не було за що, можна було тільки вимінять, щось цінне таке вивезти, виміняти якоїсь трошки крупи, якоїсь там солі, цукор вимінювали.

В нашому селі померло сорок чоловік, з 20 старих людей, ну, пару дітей померло, а так середні люди помаленьку вижили.

В нашому селі людоїдства не було.

Померлих від голоду в основному хоронили на сільському кладовищі, ставили їм хрести. І таких великих захоронень я не знаю, не пам'ятаю, але ті люди, що в нас в селі повмирали, їх родичі хоронили і за ними доглядали могили, і досі їх поминають.

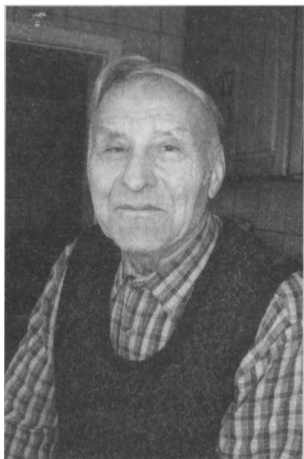
Звичайно, це все на совісті тих, хто стояв при владі. Тому що вимагали, щоб здавали все: продукти харчування, особливо зерно щоб звозили, щоб не залишали собі лишків. І звичайно, що влада винувата в цьому.

Торгсіни – це були в містах такі магазини, де люди зносили туди свої золоті речі: сережки, кольца, брошки, в кого були, срібні ложки, срібні підстаканники, ну різні такі вот речі, і за це їм видавали крупу в основному.

*Записала Джуїна Катерина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

Запорізька область

*Розповідає: Карпенко Іван Михайлович,
1923 р. н., народився в с. Августинівка
(Казанець), пізніше – Ленінське Запорізької
області, на час запису проживав
у м. Немішаєвому Київської області*

Голод я дуже добре пам'ятаю, бо мені було тоді 10 років. Ходили з батьком і з матір'ю на поле видовбувати картоплю, вона померзла, видно, не встигли вбрати. Причина голоду, я думаю, – це політичне діло. Голод був, і був він іскусственный.

Люди уповноважені приходили, «ячейки» називались. Помню slučaj. Зайшла одна бабушка, а я був з братом меншим на печі. І каже мамі: «Доцю, дай що-небудь поїсти». А мати саме зварила супу з мишію (бур'ян). І плячків з мерзлої картоплі напекла. Вона поїла, а найбільш мене поразило те, що вона придушила ногу отако своїм пальцем, а вона така пухла, аж яма образовалась. Батько з матір'ю ховали початки кукурузи у стріху. Як до нас приходили ці, то не нашли. Но скікі ж ти їх заховаєш? Каменевич Данило, сусід наш, отако ми жили, а тут він зразу, я у віконце бачив, як до нього приходили, і забрали все живе і с'єдобне. Всі люди говорили про те.

Пеня Владімір був, одна нога в нього не розгиналась, отако була, він харашо жив. Но на нього донесли. Однажди вночі приїхав до двору, ну їх тогда так і звали – чорний воронок –

забрали і по цей день не знають, де він дівся. Видно, доніс той, хто хотів з нього шось мати.

При мені не було, шоб били, но зброя – гвинтівки в них були, і все забирали під чисту.

Не знали людей, шо приходили, ніхто не знав, хто вони і звідки. Приходили цілою кучою, три–п'ять чоловік, порізному.

Рушників, одягу такого і не було, бо продавали все таке в Запоріжжя. Не було в нас такого нічо – то і не отбирали, а в людей других, конешно, забирали.

Судили за колоски – чув розговор такий, шо за п'ять колосків хто ходив збирав – його судили. Не можна було збирать, а еслі збирали, то надо було віддавати в колгосп.

Люди не всі хотіли іти в колгосп, в нашій хаті були збори. Так і так, мол, ви обявані йти. Я на печі лежу отако і все чую. Казали, все будуть ділить. Людей було багато в хаті. Тут я з братом на печі був, а в тій хаті ото вони, багато, повно людей.

Худобу трудно було заховати. Но знаю, шо було отак. Клуною з усіх сторін обставляли соломою, очеретом, палками всякими, но вже як зареве – то заберуть. Вдень і вночі приходили, без кінця шукали, і всьо.

Умирили люди постійно.

Яка там опіка. Самі виживали, хто як мог, або як добрі люди поможуть.

Я б сказав, шо в нашому селі не було таких, шо не голодали.

Ми вижили защьот мишію (бур'ян) і мерзлої картошки. Помню, з батьком косимо, а зімой товкли в ступі, трохи отако його віяли, і було вмiсто пшона. А з мерзлої картошки мама пекла пляцики. У нас була велика сім'я – сестра, брат, другий брат, Андруша і Тамара. Так шо в нас не брали корову. Коні, корови батько зразу віддав. А потом була коровка, як заново добута. Часом продавали трохи молока, ходили продавать гуртом, шоб ніхто не обікрав.

Допомагать було нічим, бо в самих – самі пляцики. Родичі були за Дніпром, там тоже голодували.

Хто шо міг – те й їв. Я товк сам лічно у ступі мишій. Батько тоже його товк. Полову з мишію давав корові. Благодаря тому мишію ми й вижили. Люди їли горобців, ворон даже. Брали сітки і на скирдах ловили, а вони отако – пух.

Можна було в місті продати молоко і вимінати на одєжу, обув і сіль. В містах було трохи легше, бо в горожан були гроші.

У нашому селі похоронили багато. По 2–3 чоловіки кожен день на кладбище везли. Шоб не валялися люди, мусіли всіх хоронити. Там ставили хрести, не підписували.

Поминали, як обичних собі людей. Мама була православна, но в селі церкви не було. Бо невелике.

Тоді такий розговор був, шо це правітелі зробили голод, правітеля називали – Сталін.

*Записала Ніколенко Тетяна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідок Голодомору 1932–1933 рр. Григорій Гаращенко
і Катерина Юценко. 2005 р. Київ*

Інтер'єр українського житла. Житомирщина

*Свідок Голодомору 1932–1933 рр. Катерина Велика
з онуком-студентом*

Григорій Ємець зі студентами, смт Котельва Полтавської обл.

Любов Лисого, с. Буки на Житомирщині

*Свідок Голодомору 1932–1933 рр. Варвара Ющенко,
с. Хоружівка на Сумщині*

*Українське народне житло кінця ХІХ – початку ХХ ст.
Полтавщина*

Жито в копах. Україна

Вітряк початку ХХ ст. Полтавщина

*Поминальний
калач. Українська
традиція*

*Традиційна
українська піч.
Житомирищина*

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині

*Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років,
с. Велике Березне, Полонський р-н, Хмельницька обл.,
фото 2005 р.*

Жалобна маніфестація до 50-річчя голоду в Україні 1932–1933 рр. Вінніпег, Манітоба (Канада), 9 жовтня 1983 р.

*Пам'ятник Жертвам Голодомору в Україні 1932–1933 рр.
Споруджено та відкрито у Вінніпезі (Канада) 24 червня 1984 р.
Автор пам'ятника Роман Коваль*

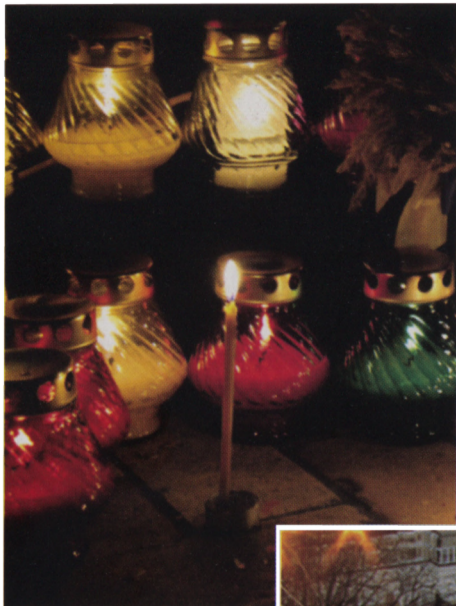
Засвіти свічу. Київ. Михайлівська площа. 2006 р.

*Київ.
Михайлівська
площа. 2006 р.*

Київ. Михайлівська площа. 2006 р.

*Київ.
Михайлівська
площа. 2006 р.*

*Київ.
Михайлівська
площа. 2006 р.*

Дерево життя. Рушник. Полтавщина

*Пам'ятник жертвам Голодомору в м. Житомирі.
23 серпня 2006 р.*

*Покладання квітів до Кургану Скорботи, зведеного
на околиці Лубен, поблизу Мгарського монастиря.
Полтавщина*

Київська область

*Розповідає: Патринчук Микола Іванович,
1922 р. н., с. Митниця, Васильківський район*

Да ти, того, виключи той магнітофон... Мені тоді було 7 год, але я помню все. В батька було...Ну це, як розкуркулювали. Тоді ще Голодомору не було. Це було в 1927... А Голодомор в 1933 був! А це в 27-му було. Були у батька овечки, корови та пара коней. І свита була, і вошей повна свита. Це тоді куркулів так називали. І голодний був. Він видав указ, щоб треба було когось розкуркулити. Із десяти хат треба було вибрати, котора найбагатша. І от, значить, і вибрали мого батька. Розкуркулили, вигнали с хати, скот забрали, все чисто позабирали, хліб, і три

рази приходили обшукать нас. Приходили комсомольці, партійні обискувать. Але один по секрету сказав батьку, що як будуть ходять обиск робить, щоб ти, значить, знав. І сліди за ними, бо вони хотять положить пістолет, думай, а потім прийти, ще обискувать і знайти, значить, того пістолета, і прищепить батьку, що він того оружия мав, і на Соловки його. А тоді шукали-шукали і знайшли сотні півтори ячек і вирішили далі не шукати.

Вигнали з хати нас, і ми жили в діда. Батько на першому Василькові робив. Молотив там, машин не було, нічого не було... Там устроївся, бо батька шукали, ловили.

Зайшли комсомольці. Побачили батька. І отправили в сільраду. Сиділи там, батька допрашували. А батько пішов до туалета і туалетом на задки, ходом і пішов. Утік. Батька так і не зловили. Батько на Севері не був.

Їжу в голодовку всю забирали. Все забирали. І даже собаку – вони у нас убили собаку, на віз поклали його мертвого.

Ось прийшли якось до моєї матері, а нас там четверо дітей у матері. Пришли по позику і говорять: «Дуришко, підпишись за позику». Мати каже: «Як я підпишусь, у мене четверо дітей. Вон одно уже пухле». Все робили, а мати не підписалася. «Не підпишуся», – каже. «Я вам це дам, а ви кожную ніч будете ходити до мене і мучити». Люди добрі, уже позабували все це...

Як хоронили... На гробках викопали яму, кинули туди та й як. Я бачив, як у сусідів батько помер, викопали самі яму. А тут п'ять душ ще принесли мертвяків. Вони плачуть: «Не надо! Не надо, вже нема куди». Дитину принесли, кинули, ще... П'ять душ в одну яму. П'ять душ в одну ямку поклали. Таке було життя... А люди вже все позабували.

*Записав Махортих Микола,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Оповідас: Бугаєнко Іван Степанович,
1912 р. н., с. Митниця, Васильківський район*

У нас комуна у 1924 році була – «Надія». Потом, в 1933, якось так зробили, що роз'їхалась та комуна. А у 1933 році вмирили: ше живе, тріпається ногами, а вже везуть його на кладбище, яма велика, братська могила, і туди вкидали. Два чоловіки були такі, шо копали яму. Їм по кілу хліба давала за те сільрада.

Ходили, так забирали в погрибах капусту, все, де в глечикку найде шо, чистили, спеціально, щоб Голодомор зробив Сталін – і все.

Закопували хліб, але знаходили, забирали. Комсомольці в тому в селі своєму ходили і по хатах, і оце во шукали все. Та які там документи? Отако забирали – і все.

Та одного, тоже митницького хлопця, взяли та під піч загнали, та кочергою насовали його. Це зімою було діло, набрали підводу зерна, мішків і повезли, а той хлопець за ними вслід. І ось мішок упав. Він каже: «Я поможу то підняти», нагнувся, а той рожана та як дав йому сюди – готовий, вмер.

Не давали збирать, переорували, а не давали збирать. То це дурні вже то були. Діти підуть збирать колоски 1933, то бригадир чи хто гонили, не дають збирать. Було багацько картоплі викопають в колгоспі, а вона наче розсіяна лежить, збіжаться люди, то гонили, переорюють скорей, щоб начальство не бачило.

Ну, я знаю, можна було, зробився неурожай у тому 1947 році, то Сталін розрішив по товарняках їздить у западну.

Та їздили, та спасалися, а тоді, у 1933 році, не можна було. У 1933 році у Росію, було, поїдуть і оббірали там тих, хто обмінняє і там щось закупить. Мій брат їздив, то приїхав з голими руками. Один чоловік, то той тіки в піджаку у карманах кукурудзи меляної привіз на млинці.

Ну це я ж кажу, що комсомольці, була назначена ця партія і ходили, були та в погребях все шукали.

А як же поминають тепер? Батюшка поминає тих, що погинули на фронті, тих, що в Голодомор, і оце як проводи, так люди усі підходять і там правлять, і поминають, год три тому поставили хрест коло клубу.

Приїжджає підвода с сільради. То тут один ще ногами тріпає, що живий, а його одвезли...

Ну голодні, то все їли, та де бур'янець, який калачик, того не побачиш, все поїдять.

*Записав Йовенко Артем,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: вчителька-пенсіонерка
Бірюк Олена Федорівна,
1924 р. н. Народилася в селі Паляничинці
Фастівського району Київської області,
на час запису проживала у смт Стара Виживка
Старовижівського району Волинської області***

Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947?

Хоч мені було небагато років, але я дуже пам'ятаю той час, коли все це згадую, все відроджується в моїй пам'яті, і знову-знову переживання, бо в історію ввійшли мої переживання на все життя. Я пам'ятаю краще 1932–1933 рік – голод, бо у 1946–1947 роках я вже була на Волині, тут не голодували.

Пам'ятаю літо, гарний урожай, у нас сім'я велика була. Були дорослі, я вже найменша була в нашій родині. Пам'ятаю, як збирали урожай, косили, молотили, тоді ще машин таких не було, як раділи всі, яка була велика надія на урожай – ось завезуть, продадуть, куплять одяг, куплять все, що потрібно у господарстві. Але потім, уже під осінь десь, пам'ятаю добре, почали з'являтися люди в селі, групами ходили – п'ять, шість, сім чоловік ходили по хатах і забирали урожай. Перед тим і так вивозили те, що було положено, – податок завозили, а це вже зверх всяких податків ходили й забирали. До хати нашої зайшла група людей, очолював ту групу представник із району, запам'ятала його прізвище – Лазебник, представник, ну і наші сільські люди, ще Хомиха така була жінка в селі, казали, вона була з неможливіх. Сама потім від голоду і померла... Вони просто казали: «Здавай хліб!». Батько каже, що ми вже здали те, що нам було положено, ми вже завезли. «Ні, давай все: закопане, приховане, віддавай!» І почали шукати, це я так бачу як зараз. Почали шукати під ліжком, навіть під піччю, в коморі, в льоху, скрізь по сараях, шукали іше, що в руках у них був такий, як то кажуть, штир, як шомпол – таке щось гостре. Ним шукали, пробивали землю, а мо'ж закопано, уявляєте? Каже батько: «Ми не закопували нічого». «Давай!». А потім ще мені врізалось в пам'ять: гладижка-гличик, в тому гличику квасоля була полущена, забрали ту квасолю, висипали, уявляєте, це щось таке страшне було, щось незрозуміле. Ну, більш я не пам'ятаю, що ще вони в нас там забрали.

Так що побиття я не бачила, а що людей висилали, то знаю. Мого сусіда, наприклад, розкуркулили, забрали в нього все-все, що було: худобу, майно все забрали, а їх всю сім'ю вивезли. Вивезли їх на Соловки цілою сім'єю, і повернувся звідти тільки один чоловік, а ця решта сім'ї там залишилися, повмирили старші, а молодші – то так розійшлись, хто куди.

Це вже була весна так, напевно, 1933 року, і був в розгарі голод тоді, то було страшна картина, то окрема стаття. Варили

якусь похльобку, якийсь суп і давали їсти тим людям, які в колгоспі.

Добре знаю. Це було вже літо 1933 року, це їсти не було, люди падали мертво, просто страшно, це істинно так було. Але дехто не міг дочекатися, що там виросте, то дехто йшов просто в поле, ше зеленуваті ті були колосочки, і зривали їх і отаке. Якщо зловили тебе, що в тебе в торбинці колосочки, це було тобі шість років – це я пам'ятаю.

Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

Хто хотів, хто не хотів. Що я пам'ятаю, то те скажу. Тоді було мені десь дев'ятий рік, і в нас у хаті збиралися люди, приходили сусіди. І от мій батько, він такий чоловік простий, цікавився книжкою взагалі, і я пам'ятаю оце такий піднесений настрій у людей: от буде колгоспне господарство, знаєте, буде така перспектива, малювали, що то буде рай прямо. Дехто вірив у це, дехто йшов. Більшість людей не вірили в те, що щось буде. Не здавали у колгоспи – такі були люди. Ну, то багатьох же вивозили.

Коли почали люди помирати з голоду?

Масово почали помирати з голоду десь після Нового року, тридцять третього вже. Десь кінець тридцять другого. До Різдва, як тоді казали, до Різдва якось дотягували дехто, а дехто ше раніше, ше й перед Новим роком. Десь там після Різдва, вже морози оті саме страшні, ото тоді масово помирали люди. Гинули, просто гинули. То було дуже страшно. Які були люди ті голодні, опухлі. Ноги такі, ну, як відро, можна сказати, такі грубі, ото тако взяти торкнутися рукою – там вода була, що дуже страшна була картина. І просто іде людина і впала, і вмерла, і замерзла – так було. А ще більше то весною, як уже потепліло, їсти нема нічого. Там було і людодство, була там і кража, і їли, що попало із трав, наприклад, от в нас лобода, дуже я пам'ятаю, лобода, такий бур'ян є.

Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

У школі для всіх один раз варили їсти, що там воно було їсти, я вже не пам'ятаю. То пізніше вже таке було свято – 7 листопада, Жовтневої революції. Святковий обід для дітей у ідальні шкільній. Але це було раз на Жовтневі свята, а далше то так було – голод і голод. А вже як пройшов тридцять третій, ми прийшли вже в школу, у вересні місяці, то в моєму класі було п'ять круглих сиріт, а батьки їх померли за цей період.

Моя тьотя, мамина сестра, із другого села. Вона вдова. Було у неї четверо діток, то деколи вона приходила до нас. Шо там можна було – те вділили. Другий раз вона не дійшла, померла на луку. Аж уже як косили сіно, найшли, впізнали по кожушку. Ішла вона до нас, бо там вдома четверо діток... Це трагедія була в нашій сім'ї.

Скільки людей померло у селі?

Голод пройшов, і ні слова ніде, ні в пресі, ніде. Навіть не можна ні в школі згадувати було про той голод. Як ото вже стало можна говорити, то підраховали там у нас дома в селі, то казали 676 людей, запам'ятайте, 676 душ, як тоді казали померло від голоду. Село велике було. В нас три колгоспи було.

Чи відомі були випадки людодства у Вашому селі?

Були відомі. Я пам'ятаю, теж пам'ятаю, що на перерві до нас в школу прийшли люди й кажуть: «Павліка зарізали!». А Павлік – то був такий гарний хлопчик, вісімнадцять років йому було.

Хто хоронив померлих від голоду?

У селі була виділена підвода. Такий великий віз – гарба називали, що снопи перевозили в ньому з поля. І було два мужчини, ті, що ще могли ходити. Шо я бачила на свої очі і запам'ятала. Приїжджають до сусідів, виходять ті два чоловіки, заходять у хату і виносять звідти мертвих. Виносять за ноги, тако беруть, і один так, а другий так бере і несуть у ту гарбу і кладуть прямо на віз. І поїхали далше до другої хати. Так само беруть. Наберуть вони, скільки там є людей мертвих

на ту годину, на той час, і везуть до кладовища. А біля кладовища вже там є викопана яма така велика, братська могила ніби, і просто туди без труни, без ніякого нічого, просто кладуть рядами один на одне тих людей. Закопували – і все. Так було. Чи робилися такі об'їзди кожен день? Мабуть, робилися, бо то масово було. Це було щось неможливе, щось страшно робилося. Масово помирали люди, хатами цілими, сім'ями помирали. Бувало, що діти найчастіше. Бувало, батьки – само вмирає, а дитині шо-небудь, щось та оставить, підсуне. То я вам кажу, що то страшна була, дуже страшна картина...

Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

Казали, що ніби їм давали сто грам хліба.

Я пам'ятаю, я ж в дитинстві то корову пасла. От шо. Там хата трошки тако віддалік. Там була сім'я велика, уявіть собі – до єдиної душі в голод 1933 року померли всі. Осталась хата пустка. Но і казали люди, обходили стороною те місце, кажуть там душі померлих плачуть, голосять уночі, не можна пройти мимо тої хати. Знаєте, то щось страшно було, но було.

*Записала Павлова Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Розповідала: Друзь Дар'я Онуфрїєвна,
1915 р.н., родом із с. Копачів Обухівського
району Київської області, на час запису
проживала в Києві*

Скажіть, будь ласка, чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках?

Пам'ятаю. Я хоть і мала ще була, но я пам'ятаю це. Це спеціально сделано, Голодомор, потому що все було в людей і в нас, наприклад, все було в коморі, і в хаті було, але ж приїхали, забрали усьо забрали. Тоді ж в колгосп заставляли, а мама не хотіла в колгосп іти, а папа вже в Києві був, і я потом уже була в Києві, а на цей момент я прийшла у село, бо я служила (я з 29 году уже була в Києві), а на Голодомор я прийшла додому. Я служила у євреїв, сестра хазяєв навчила мене по-їхньому розговарівать, а хазяїн не знав, і коли він приїхав, і сидів чай пив, і тоді каже: «Даша!», а я говорю: «Га?», а він каже: «Типі мерен тухест!», «Поцілуй мене в ...!» і я розізлилася і пошла додому, в село, і я попала на Голодомор. То дома в мене був тоді тільки брат мій менший і сестра, а мама моя уже із самою маленькою поїхала в Київ до батька, батько уже работал на Київ-Паливо. А тому варили лущайки, липу товкли в ступі...

Коли я приїхала з Києва, трое вже нас получилося, полтора пуда жита, передали нам з Києва, принесла його мамина сестра, і ми совітуємося между собой, де б його спрятать, а я кажу: «Давайте спрячемо в коморі, там три замки». Ми положили те жито в коморі, а самі це ж у хаті спимо, кода ми утром просипаемся, а ми подперті, двері наші подперті, і це жито вже забрали у нас. У нас мама була закопала п'ять ям картошки,

і вони з такими штирами ходили і найшли, і забрали все. Ці ями всі откопали, поставили охрону, щоб ми даже не взяли зварить собі картошечки. І забрали оту картошку.

П'ять человек приходило. Забірали і рушники, забірали і полотно, ну селянське полотно, всьо забірали... У нас був такий двор: хата, тут клуня, тут повітка, тут сарай, тут комора. Всьо це сломали і забрали. На городі в нас були там дерева, лісочок такий ніби, а город всей отак вербами був обсажений, зрізали до одного дерева, забрали. І тоді вже мама рішила втікати у Київ, а то все боялася іти в Київ. Взяла маленькую, сім год було моїй сестрички, на руки, так мама на руках її несла до Київа.

Конешно, шо приходили. Не один раз, уговарівалі, щоб записувались у колгосп. То приходили не раз, але от батько наш не хотів у колгосп, тому він утік в Київ. І як він утік у Київ, то сразу ж не встроївся там. Потом охраниял склад дерев'яний. І потом, коли мама приїхала до його з маленькою Гальою, то вона осталася у його там у будки. Після голоду я работала в детском саду, вже з детского сада й замуж виїшла. А вобше жизнь прожила, так ні одного дня в мене не було светлого, всю жизнь...

Ой, було ж. Да я коли ішла з Києва, на ліс Голосеевській, так по дорозі лежать отакі розпухші мужчини, женщины, і я це все бачила, бачила...

Малими сиротами опікувалася держава?

Хто там ними опікувався! Помірали! Всі помірали! У нас рядом жили сусіди, так в них було 9 дітей, і осталася токо одна, батько вмер, і мати вмерла, і деті померлі, одна тіки дівчина осталася.

Я коли вже була в Києві, після голоду, то знала, шо на Подолі ловлять отакіх деточок, делалі котлети і продавали. Всьо его пережила, пережила...

Ні, я в нашому селі не знаю, щоб люди їли дітей. Бросали, вивозили, от у Васильков сажали маленьких дітей, до Києва отвозили, ну щоб їли дітей у нашом селі, я цього не помню.

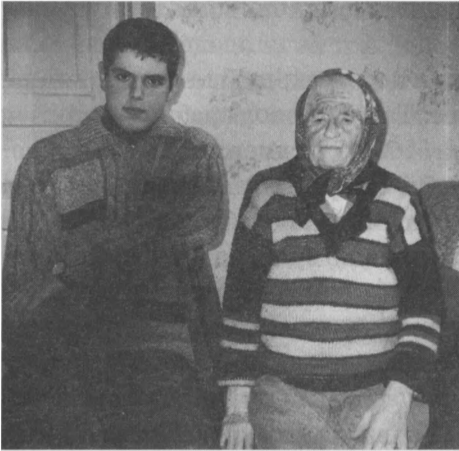
Хто і де хоронив померлих від голоду?

Та, там уже в яму так закопували, ні одітих, нічого, так от. Так, бросали і закопували.

Ну, говорили тоді, я що там не розуміла, говорили, що це Сталін зробив цей Голодомор, я не знаю, правда це чи неправда.

*Записала Машкіна Катерина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Свідчить: Новохатська Галина Іванівна,
1918 р. н., с. Троєщина, м. Київ***

Ви пам'ятаєте голод 1932–1933 років?

Конечно пам'ятаю, бо мені було тоді 15 год.

Тоді був Сталін і схотів анулювати державу повністю, щоб не було зовсім. І зробив голод. Послав своїх цих посланців. І кругом – де на хаті, де узловок на печі, він усе, усе, його комнезами були тоді.

Оце ті комнезами відби-

рали. Послав Сталін на чердак, де в кого було скільки при-вішано, що-небудь там, заховала людина кусочок сала чи там якої крупи, чи що – все подчисту поодбирали, не оставляли людям ні грама. Де яка картопля була у землі закопана, дак шукали, да відбирали, вивозили, нічого людям не оставляли. Людей на ссилку висилали. Куркуль був. Конячка там дряхла була та чоловік у кожусі – дак його висилали на ссилку.

Зробили людям голод вони. Не було голодовки тоді, оттаке зерно (показує), оттаке жито, така пшениця!

Урожай дуже великий був! А все унечтожили, щоб вимерли люди. Вимерли, саме більш мужчини мерли. Бо знаєте, мужчини – вони слабші.

Було, знаєте, переступали через трупи. Трупи лежали горою. Люди ходили отакі, пухлі ноги, тікло з ніг – і повиживали ж трохи люди ще.

Скрізь заходили. Ускрізь. Були такі комнезами, що трохи мали душу. Дак полізе на чердак, а там десь кусочок щось вісить, а він злазить, каже: «Нема нічого». Приказав Сталін, щоб уничтожить людей – і зробили голод. Ходили в колгоспи, варили куліш пшоняний, ходили, ну, що там дадуть, мені ж, наприклад, 15 год, у мене ж організм кріпший ще – черпачок дадуть того у мисочку. А мущина виїв, що йому того черпачка? Умирають люди.

Находили і вибірали з ями до грама, щоб і картоплини не оставить у ямі – все забирали. Так що голод зробив Сталін.

У нас там була Василина, вона вже вмерла давно. Так вона, оце та Василина, варила той куліш. Давали до куліша, оце тее, такий кусочок хліба, як сірникова коробочка.

Ходили у колгоспи, і я ходила по суп. Люди лежать мертві, переступив та й пошов. То хіба вони своєю волею вмерли? Як ти, синок, будеш писать тепер, я не знаю.

А хто боявся колгоспу – дак іздівалися. Оце мій свекор отут, дак він, мати його була верующа – і це було гріх іти в колгосп. Дак вони стільки з їх іздівалися, позабірали і коня, і воза, ну що було у його, і прийшли ще раз забірати, а свекор уже на лавці лежав, уже мертвий. Вони прийшли, дак що ж вони будуть забірать, забірайте вже мертвого!

Голодовка! Тоді не було голодовки... Зробили голодовку, оце так. Схотів Сталін вобше, щоб не було держави цієї.

Людей їли, і діток своїх їли. Голод не свій брат...

А тоді яка була жалость? Тоді не було ніякої ні до кого жалості – ні до своїх, ні до діток, ні до кого. Як воно саме голодне і дитя вмірає перед тобою – дак хто кого тоді пожаліє? Тоді всяк собі, як у кого було, дак ховали.

Не-не, не було у тридцять третім, не можна було поміняти щось. Оце як у 1946 році тоже ж голод був. У мене було двоє дітей малюсіньких, я їздила в западну, доставали, возили туди чавуни, горшки, ше у мене була одна дуже красива ікона, і я одвезла тоже в западну, на хліб поміняла, а тоді, в 1933 році, не можна було.

У 1946 тоже голодовка була дуже здорова, ну не така, як тоді, в 1933 році, все-таки можна було достать в 1946. Ходили – очередей були такі... Хлібчик кирпичний – дак така очердь, як ото до остановки за хлібом, і... їздив конем, не дай Бог, щоб ти оце в сторону куди одхилився – да так би і вжарив би пльоткою.

Все було... А тоді ж колосок... Поймалася, вирвала людина, в тюрму садовили за той колосок. Людина голодна – піде нашморгає трохи із колоска того, пшениці да жита. А воно дак поймають і в тюрму садовили за то.

Скрізь повимирали б і у 1946 році. А так їздили – і на критий Брестовського, і у Сарни, в Здолбунов, ускрізь я оце виїздила. Двоє маленьких дітей, – то там покину дітей, дак привезу мішок, покину, поки ще приїду – уже й мое жито поїли. Поодавала де що було – з якої одежі, із тряпки, з усього, за дітей, що кидала їх у людей. У мене в 1946 році синок родився, а в 1941 – дочка.

Хотів Сталін, щоб державу зовсім списать, і щоб вимерли ці люди, і не було держави цієї. А воно все одно бачите – стільки народа вимерло, а трохи ж осталося.

А чого? Я Торсін знаю. Розкажу. У мене, у моєї мами да були отакі циганські сережки, і була якась п'ятьорка, чи шо. А як була мачуха моя, дак умер дід мій, батько мамин. І батько забрав сережки ці золоті, моєї мами, і мачуха забрала і однесла в Торсін. А в неї були такі маленькі сережечки, вони й досі є, але тим сережкам нема толку. Вони оце в сестри моєї. Вона по батьковій рідна, по матері – ні, ну вона добра. І мачуха однесла в Торсін мої сережки. Так шо я знаю Торсін.

*Записав Горбач Тимур,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідчить: Павленко Євдокія Демидівна,
1920 р. н., с. Пашківка, Макарівський район*

Так, пам'ятаю голод 1931–1932 років. Мені було, мабуть, років десять.

Причини голоду? Просто колективізація як почалася, а тоді у людей була, так казали, «викачка хліба». У кого багаті були, і середні люди, заходила бригада, комсомольці, заходили і витрушували все, вибирали, майже нічого не залишали. Куди вони вивозили – невідомо було. Тоді, вже в 1931 році таке було, а на 1932 рік – голод, видно, ще й недород був трохи, а тоді голод такий був, що не було у людей чого їсти. Вони гинули прямо на дорозі, падали, як солома, це страшно подумати. Їх відвозили конячкою. Скотину забирали у людей, примушували звозити у колгосп. А гинули, навіть хати були пусті, вимирали усі сім'ї. Були такі люди... такий голод сильний був. Це у 1932 та 1933 роках. Тоді дуже багато людей вимерло. Молоді хлопці не знаходили роботи, не було чого їсти, помирали з голоду. Таке було страшне, що навіть не можна розказати побачене.

Ходили по хатах. Ніхто не мав документів, ніхто і не питав. Зброї не мали.

Люди не боронилися. Ще було так, котрі багатші, потайком, у кого зброя була, то були вбиті, лежали на греблі, хтось вистрілив. Це таке траплялося, ми чули від батьків.

Намагалися люди приховувати. То міняли на хлібину хустку шерстяну, у кого одежа була, вимінювали, привозили і трошки рятували, хто сильніший був, багатший. Мій батько разів десять їздив, поки усю материну скриню не вивозив одежі, то нам жодної одежини не осталося. Золоті сережки повивозили за хлібину, бо смерть голодна – найстрашніше.

Хто там давав? У колгоспі їжі не давали. Не було такого. Якщо вони якійсь хліб мали у коморі, то вони самі трошки, начальники, самі підживлялися, це більш потаємно робилося.

Це вже було із страхом божим. Назбираєш колосків у торбинку – то це як поймають, то тишком так дадуть, що довго і не поживеш. А буває таке, що людей десь повисилали, і вони не поверталися.

Були такі, що не хотіли у колгосп, то їх пристраховували, вони називалися одноосібники, а то більшість звозили..., копей у колгосп добровільно.

З 1932 року і 1933 рік – загальне помирання. Хати пусті були, повимирали з голоду.

Ті, хто трохи хліба собі приховали, сила якась була більшменш, то вони щось на городі перероблять, а ті, що вже захляли з голоду, вже нічого не робили.

Ніхто нікому не допомагав. Кожен думав, як самому прожити. Не було можливості допомогти одне одному, навіть якщо й хотіли.

По полю ходили, збирали якусь зернину, квасолію. Їздив об'їждчик на коні і конячкою топче кого попало. Не було ніякого порятунку.

Які ягоди? Бур'ян їли! Не затримувалося навіть на дереві, пооб'їдали, як гусінь, бо голодні. А тоді, було, наїдяться такої зелені і через це помирають.

Знаю, що листя із липи їли, із акації, лободу збирали, варили. Були животи страшні, ще й від цього помирали.

Тоді якось нічого з тварин не було, та й навіть не зловиш. Не було ні у кого ні курки, нічого такого. Собак вбивали та їли, котів не було, чи поїли їх, чи зовсім їх не було, я вже не знаю.

Людодїство? Була одна. Не стало у неї чоловіка, а тоді не стало дітей у неї. До неї прийшли та запитали: «Де твоя сім'я?» А вона і сказала, що поїла. Її забрали, і більш її ніхто не бачив. Це у нас один випадок такий був.

Здається, давали грам по 200 чи по 300 хліба за те, що збирали цих мертвих, хто сильніший був, щоб яму викопали, відвезли, закопали. Це було.

На цвинтарі, на краю рів викопали, туди звозили і скидали. Ми ще малі були, ми тільки таке чули. Я що найкраще

пам'ятаю: подруга Христя була, це мені найболісніше було, вона малою померла з голоду. Її мати взяла на возик, відвезла на кладовище. Це я надовго запам'ятала, дуже страждала за нею.

Я вважаю винною владу. Казали, що хліб по складах гнив, а люди з голоду падали.

*Записав Кадаков Сергій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Тізеш Марія Юхимівна,
1922 р. н., с. Вільно, Фастівський район***

Так, пам'ятаю Голодомор 1930–1932-го років, ще й добре. Мені було 10–11 років, я – 1922 року. Картоплин штук п'ять вкинемо на десятилітровий баняк і стакан пшона, сядемо втрюх і виїмо. А батько був, то їздив у Білорусь, набирив одежі і міняв. Розповідав, що наміняв, приїхав на якусь станцію, а там усе й поодбирали. А хто це був винний, я не знаю. Чи забирала це міліція, просто відбирали.

Кажуть, що ходили по хатах, забирали зерно. У нас його не було. Ні зерна, нічого. Нас троє було, ще й батько, мати.

Коли почали вмирати? Ось у мене сусіди, ... мої брати двоюрідні, то вони були невеликі, тоді й повмирили. Вони квітки рвуть, їдять, листя, яке рвали – їли.

Хто вмер, того зразу біля хати і ховали у садочку. Викопали яму і двоє хлопчиків і поховали.

Та ніхто тоді нічого. Ніхто не опікувався, ніхто нічого не думав. Вивозили. Ніде нічого не було, ходити було ні в чим. Я в школу ходила, то в мене не було в чому ходити...

Коли в нас батько ще був, то йшли в колгосп добровільно. Деякі не йшли, деякі йшли.

Що ж було в колгоспі? Нічого не давали тоді.

Може, й були, які не голодували. Але коло мене близько не було таких.

У містах? Не знаю. Я знаю, що в мене там дядько жив, сестри двоюрідні, то я, буває, поїду, так вони мені хліба надають.

Привозила з Києва хліба. То там хліб був, але вони, мабуть, платили, в них якась копійка була, вони купляли. А в нас...

Як є щось, то дає. Своїм людям, як у нього є, то він тобі дасть стакан пшона чи хлібинку яку. Яка ж тоді допомога? Це було страшно...

В нас три дівчини судили. За колоски три роки сиділи. Гналися за ними, вбивали. Я їх не ходила збирати.

*Записав Кадаков Сергій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Таран Варвара Макарівна,
1921 р. н., с. Бишів, Макарівський район***

Пам'ятаю голод. Не давали людям нічого, бо не було, це не вродило – це просто вивезли та не дали. Я цього не скажу точно, бо я точно не знаю.

Та не було чого в людей і брати, як ніхто не давав. То ж колгосп був. Ну, в 1932-му році не вродило воно. Була колективізація і вони вивозили все, що було, а людям нічого не давали тоді.

Що там було боронити? Хто що хотів – те брав. Люди мовчали, бо що ж тоді було.

У 1932–1933 роках вже пухли люди. Я не можу про це говорити. Всі по лісах, по дорогах... Страшно було...

Були такі, що не голодували, але таких було мало. Такі, як ми, які худобу держали, то з корови проживали. Картоплі натреш та якоїсь каші наварити. Так ми і жили. А в кого не було худоби, то ті вмирали.

Ні, худобу не забирали. Як розкуркулювали, то брали. Це ж саме колективізація почалася. Було, навіть, і по хатах шукали що забрати. Хто не хотів в колектив писати, то забирали. Навіть останню хлібину забирали. Наш покійний батько казав, що треба йти, бо інакше не можна. То він зразу записався до колективізації. То в нас худоба була. Як корова є, то голоду немає.

Люди їли все, що тільки приходилося. Листя сушили. Ми не їли, бо в нас була корова і картопля. В нас картопля вродила гарно. Ми не голодували.

Допомагали, хто що міг. А що не могли, то вмирили.

У одну велику яму на кладовище звозили і скидали. Пригортали. Де? Скрізь були. Може, в полях.

Збирали колоски. Вигонили з поля, щоб не збирали.

*Записав Кадаков Сергій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Павленко Анастасія Миколаївна,
1923 р. н., с. Петрівське, Таращанський район***

Пам'ятаю голод 1932–1933 року. Пам'ятаю, що голодовка добра була, голодні були!

Так зробили! Щоб люди з голоду вмирили. Шо Сталін не знав, що люди голодують на Україні?! Знав! Неврожай був один, а другий – того що государство не дало їсти... Забирали все і вивозили. Хліб вивозили, не давали.

Комсомольці відбирали у людей! Партія забирала!

Та які там документи?! Ніяких документів не було. Забирали і все. Осьо у нас забрали хліб, а батька засудили мого на п'ять год, що не сів землю. А він каже: «Шо ж ви насіння забрали, все забрали, коні забрали, корову забрали, все забрали – чим буду робить? Чим же я сіяць буду?!»

Та куди ти сховаш?! Ховали, так всьо равно находять.

То одні приходять, то другі приходять. Я знаю тіки усато-го одного, шо за душу маму брав та намісто знімав. Забрав його.

По три – по чотири приходило. По п'ять.

І ранком, і вечором, і коли ночью забирали, коли хоч. Душу тріпали та ще й голодних.

Нігде не можна було сховати – ходять і шукають... довбають... всьо вишукують.

Ніхто не давав нічого в колгоспі! Даром робили. По сто грам хліба давали, хто робив. На чоловіка сто грам, а сем'я хай вмирає... Тіки тому давали, хто робив.

О-о-о, знаю, що судили! За те, що колоски збирали і за те судили, що ходили та шукали, щоб їсти. І судили, і били, і вбивали.

В 1933 році почали вмирати. Ціле літо. З самої весни, даже зимою, коли вже голодовка почалася. В кого там запас був трошки, то там вже і якось спасалися, а то умирали улицями, вимирали. Їздили возом та забирали.

Котрі живі сироти осталися, то в деддом забирали. Багато-багато вимерли, а вижили то було мало людей вже. Як уже голодовка звернула, так осінню брат умер в мене.

І батьки їли все, і діти. Кропиву і лободу тушили, копали ті лапухи, коріння те варили та й їли. Шо хоч було. І акацію рвали, сушили та їли, що цвіла.

То де там ті ягоди були?! Ще зелені й вишні були, так листя рвали, у малясу умочали та й їли.

Не було нічого. То горобців. Де ж ти їх, тих горобців? Шо дурний горобець в руки даваться? Колись і голубів не було, тепер появились голуби, а колись не було.

Ями копали і скидали туди. Та хто там хоронив? Брали на підводу і вивозили. І мене вивозили вже, так батько не дав. Каже: «Вона ще жива!»

Кого тоді найдеш винного?! Нема нікого винного! Кого ти найдеш? Ну, Сталін то знав, а хто ж? А може, Сталін нарешно зробив, хто знає?

*Записав Губський Максим,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідчить: Хвоя Надія Іванівна,
1927 р. н., смт Глеваха, Васильківський район*

Які, на вашу думку, могли бути причини голоду?

Голодовка була, мені було 6 років, ми страшно переживали. Ми хліб пекли із гнилої картоплі не на олії..., а на оливі. Пекли, з хрину борщ їли, я ходила з котьолком по всіх городах і шукала гнилю картоплю, яка попадалась. Ми дуже гольодали. В нас... ми самі були, нас було п'ятеро в матері, і ні одно дитя не померло, ми оце зеленню почті піталися, поміаєте?

Людей примушували до всього. Це ж таке врем'я було... як голодовка, вони забірали, не щіталися. Ну в нас у селі просто голод став і всьо, але по другіх селах, то там же ж вимірли села повностю. Це село Кожухівка. У нас в Марівщині, там жінка була, яка поїла своїх дітей, померли, вона на хату повиносила, а тоді їла вже, як їх кінець прийшов, то вона їх поїла, і осталася жива... Тільки вона не живими, а мертвими їх поїла. Ну це вам можуть розказать...

Тобто навмисне забірали Ви думаєте?

Навмисно, канешно. Цей голод чого став такий страшний? Бо вони ж повизабірали в людей геть все.

А заставляли до колгоспу ходити?

Да, заставляли. Люди не хотіли йти, бо колгосп, це тоже не таке дуже важне було, не давали нічого на трудодні... Вони зерно забірали, щоб це заставить людей в колгоспи іти.

Страшне було... Там села є такі, що повімерали.

А які села, наприклад?

Оце в Крушинки, там, туди далі Бугаївки, туди он на ті села... всі повимірали.

А чи дозволяли збирати в полі колоски, залишки городини?

Там, щіталася, така «красна мітла» ходила. Там повністю все вимітали.

А чого там так ходили?

Там люди більше землі мали, у нас тут менше.

Коли почали люди помирати з голоду?

Ну в теж время вмирали.

А що було з малими сиротами? Можливо, ними опікувалася держава?

Вмирають, до хай вмирають. Виживуть, до виживуть. Ніхто нікого нікуди не брав. Ото так по селах по тих, то казали, стільки людей валялося, в хату зайди, а вони, бувають, що повністю сем'ї вмирали.

Ну, я ж помню свою матір, вона вже робила, та при тій Советській власті, в колгоспі, то ми бідували тоже страшно. Ми голодали і всього було. На людей не дивилися, ні в колгоспах, ні в радгоспах, ніде. Радгоспи пізніше вже.

А взагалі, що тоді споживали в їжу? Які рослини?

Хрін. Борщ варили з хрину. Лободу, таке всяке. Ну, мати знала зілля всяке.

А, можливо, були такі випадки, що люди їли листя з дерев, кору?

Люди все їли. Хто що міг. Котів, собак всіх поїли.

*Записала Муженко Оксана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Горбаченко Марія Ларіонівна,
1923 р.н., смт Глеваха, Васильківський район,
у часи голоду проживала в с. Крушинці***

Чому був голод у 1932–1933 роках?

Доця, воно то було трохи неврожай, ну, казали, що вредітельство було, що пшеницю-зерно висипали в Дніпро, щоб українці подошли. Отак балакали. Ну, це ж так люди казали, говорили. Я ж ще була мала, ну, говорили так.

А зерно забирали ?

А потім, да ще жид приходив з Василькова з району, полномочені якісь тоді ще ходили – комнезами були, дак шукали уже, мати в мене вдова була, нас троє дітей. Вони і по коморах тих лазили, забирали зерно. А із району комнезами такі, да то пізніше вже пішли комсомольці. Ну в школу я пошла рано – в 6 год, матері ж не було вдома, а я з братом.

Вони у каждую хату заходили: голова, цей з району з Василькова, от там же секретар...

Ну, троє, коли да по четверо. Начальники. Ото тобі ідуть у комору, і шнирять кругом.

Бо я знаю, як мати покойна, у мене мати така була бойовенька жінка. Да як лаялась, каже: «Жидюга ти, поганий, щоб тебе коростою обсіяло». Ага, взяв, найшли висівку, ну, з пшеничної муки висівається... він взяв в жменю, а я ж у комору й собі маленька забігла, а він узяв: «Єто можна сеять?» питається сільських. А мати чує кричить: «Ах ти жидюга, паскудний, щоб тебе коростою обсіяло. Ти висівкою будеш сіять? Чого ж ти лазиш по коморах...»

А куркулів... Мого дядька розстріляли, так оце вже не в голодовку, а раніше, як колгосп заснувся...

В мого дядька, нічого він не мав. В дядька п'ятеро дітей. Пойшов у прийми, бо там одна дочка була. Построїв хату собі, клуню, то в колгосп не схотів іти. Його вигнали з хати, з дітьми, з усім, хату поваляли, сарай, усе... ну таке робили.

Не давали даже на полі збирать. Ну як уже зобрали там, де колоски, так йшли збирать колоски, і за колоски тягли в сільраду от.

А люди самі хотіли йти в колгоспи чи не хотіли?

Примусили. Обязательно. Хто хотів іти? Отдать своє поле і йти ще дурно робить? Коні й вози позабірали.

В 33-му почали вмирати, але ще й у 1934 році. Оце ж уже над осінь, як уродив вже хліб, але комерческій хліб далі в 34-му, почали на руки давати в очередь. Дак у Києві, я і мала сестра з матір'ю. Дак бачили, отак і валялись люди мертвими, хліба купив, з'їв голодний і капут йому. Боже, іду з матір'ю на Солом'янський базар, так дядько лежить, там шось, я кажу: «Мамо, чого це?» Хоча б підбирав хтось. Було страшне, діти, шоб вік не дождать такого.

А що ви в їжу споживали?

Як навесні наросла лобода. Раньше у нас в селі така була ще жовта на борщ листата і ця сіра лобода, ото лободяник.

А у вас в селі багато вимерло?

Багато. Два копачі було на могилки, шоб ями копали і два на підводі їздили до хатів. От у селі вимерло в хаті... Вимерли ж усі. То за їх та на віз поскидали, привезли на могилки, отак підвіз, один плечем перевернули, хоп-хоп-хоп попадали туди і прикопали отак.

А їм платили, оцим копачам?

Трудодень. Колгосп же ж.

А були випадки людодства?

У нашому селі не було. А в с. Великій Бугаївці там жінка з'їла хлопця... А чого я знаю, бо мого чоловіка брата жінка, він був головою у колгоспі, та десь там украли трохи зерна, та туди вмішали піску... то зачинили її на районі, та в тюрму забрали. «Ти ж голова, то чьо ти не додивився?» Дак вона розказувала, шо їй жінка почала розказувать: «Я з Великої Бугаївки... А чого це тебе вкинули в тюрму? Ну, ця ж розказує... А сусіди побачили, шо нема хлопця, не стало, та вже й дівчини нема, та й заявили». Отак було, но в нас такого не було.

А шо ж їли? Навесні в 33-му чи 34-му там на поля ходили, де копалась картопля восени, у тих ямках гребли, гниленька там десь, а ця, шо зверху, вже не така, крохмальна. Оте збирали. Оцю гречану полову, шо свиням дають, у картоплю трохи, товкли в ступі... У ступі товкли, на сито сіяли. Пух оцей, шо як пшоно, просо товкли... отой пух потовчеш, він же колючий такий...на сито сіяли. Оце того гнілого назбираєм, це розмішаеш, а мати в церкву ходила була. Лампадка – олива була. А нема ж чим і сковороду помазать, да оту оливу... повозить, а воно ж не держиться, це ж гнила картопля, і полова, як воно? Воно ж не держить. Але ж ото таке. І це, нас було трое дітей і мати, оце вона нам по три ці полов'яники. Оце на день. По три штучки.

А Ви знаєте, що таке Торгсін?

А це здавали золото? У Києві звався Торгсін, до туди, де взяли сережки золоті, до туди носили здавать.

Ну, казали, шо вредітельство було, пшеницю в Дніпро висипали, а людей... шоб українці подохли. Отак балакали.

*Записала Муженко Оксана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

Лист Венжик (Шевчук) Лариси Федорівни

Добрий день, шановні добродії.

Дуже рада, що випадково натрапила (ніби) на «асоціацію» (так повідомлено по радіо) голод 1932–1933 рр. Я належу до тих громадян України, які пережили всі Голодомори і вижили. Випадково, але вижили.

Ніколи не забуваю, з жахом пригадую день за днем ті дні свого «щасливого дитинства», яке так обіцяв «вождь всіх народів», батько Сталін.

Я народилась в 1927 році в багатодітній родині на Житомирщині (тоді Київщині).

До 1932 року дитинство було звичайне, як у всіх сільських дітей. Я горнулась до бабуні Явдохи, гралась з однолітками, пасла гусей.

Весною 1932 року родину (батько, мати, бабуня і п'ятеро дітей) спіткали продовольчі нестатки. Мені в п'ятирічному

Лариса ліворуч. Фото 1933 р.

віці було важко зрозуміти, що коїться в сім'ї. Пам'ятаю, що постійно хотілось їсти, що з ранку до вечора мучив голод, що батьки були дуже заклопотані.

Їсти нічого. А тут ще приходили якісь люди із залізними палицями і довбали стіни, долівку... Щось шукали. Забрали горщика із насінням буряків, квасом і маку. Бабуня збентежена: «Збиралась посіяти на городі. Тепер нічого немає».

А батьки полегшено зітхнули: «Не знайшли, прокляті, того мішка». Батьки закопали мішок зерна на причілку хати і закидали яму камінням. Зерно потім мололи на жорнах у діда Юхима і бабуня варила нам затірку.

На великому столі постійно стояла велика череп'яна миска, туди бабуня наливала якесь варево і ми його сьорбали дерев'яними ложками. Їли без хліба, бо хліба давно вже не було.

Батько – єдиний кормилець сім'ї. Він постійно на роботі: орав, сів, косив, молотив. Від тієї їжі (одна півлітрова пляшка молока, шматок чорного підпалка) і тяжкої роботи охляв. Ледве волочив ноги. Мама захворіла на ТБЦ.

Від постійного недоїдання батько опух. Не можу забути того горя, яке накопилось на родину. Серед лахміття лежить братик Ваня, ледве дихає. На ослінчику сидить батько, якого через пухлину не впізнати. Мені стало страшно. Батькові ноги, налиті рідиною, були схожі на дубові колоди. Біля нього клопочеться, обливаючись сльозами, мама. Бабуня щось варила в горщику, молилась і напувала батька. Постійно зверталась до нас: «Дітки, моліться за тата...» І ми молились.

Батько на роботу не вийшов, бо не міг встати. Однак бригадир Махмошка щодня приходив, стукав у вікно і кричав: «Саботажник! Виходь косити! Не вийдеш – здам в НКВД!!!»

Далі почалось щось страшне. По селу пішли чутки, що вимирають люди, кудись зникають діти, що запаморочені батьки їдять своїх дітей.

Виявилось, що це не чутки, а страшна правда. Я пишу лише про те, що я добре пам'ятаю, добре знаю. Це жах! Але правда. В кінці нашої вулиці проживала родина (прізвище не

пам'ятаю). Двоє дівчаток приходили до нас гратись. Згодом дівчатка зникли. Їхній братик, шестирічний хлопчина, з дому зник. Він вештався по селу, просив милостиню, крав, що міг. Його прозвали «Мішка-жулік». Коли Мішу запитали, чому він не йде додому, то він відповів: «Не піду. Батько хоче мене зарізати...» Його батьки вже з'їли дівчаток, а залишки закопали у купі гною. Там знайшли хвартушка, який належав старшій дівчинці. Батьки зізнались у скоєному. Їх забрала міліція, а Міша залишився напризволяще.

Ось ще випадок. До мене приходила сусідська дівчинка Даша (ми звали її Дася) з братиком. Бабуня підгодовувала їх тією ж бурдою, що й нас.

Якось Дася прийшла без братика.

– Сідай до столу, Дашо. Їж.

– Не хочу.

– Чому?

– Я м'яско їла...

Бабуня і мама оніміли. Виявилось, що Дашина мама зарізала Дмитрика, наварила, сама їла і Дашу нагодувала. А голівку посолила і підвісила до бантини.

Прибилась до нас 12-річна дівчинка Настуся. Її також підгодовували бурдою. Вся її родина вже вимерла з голоду. Я завжди її чекала, бо вона вчила мене правильно вимовляти букву «р-р-р». Та вже декілька днів Настуся не приходить. Знайшли її напівмертву. Вона наїлась гречаної дерті і померла. Так зникла вся родина.

Ненароком я помітила, що серед нас немає братика Вані, що мама постійно плаче, а бабуня б'є поклони і молиться. Звертаюсь до бабуні:

– Де Ваня?

– Немає...

– Де він?

– Пішов далеко.

– Чому не повертається?

Хоч я була мала, але відчула бабуніну тривогу. Плачучи бабуня відповіла: «Ваня ніколи не повернеться...»

Згодом не стало маленької сестрички. Нас залишилось троє. Щоб вижили ми, ті, що залишились, батьки мене і старшу сестру Люсю віддали у найми до швачки, тьоті Цілі, няньчити її сина Яшу. Годували нас об'їдками зі столу. Такими ж об'їдками тьотя Ціля годувала свою любиму собачку Бобика. На мене постійно кричала, давала ляпаса по обличчю. «Дівчино, ти що, оглухла... Чуєш? Дитина плаче!!!»

Настав 1933 рік. Ми з'їли всю траву навколо оселі, листя на шовковиці. Батьки якимось запорали города. Чекали нового врожаю. Злакові поля страшенно охоронялись. Вже почало наливатись зерно жита і пшениці.

Наша родичка, Марія Іванівна Паламарчук, пішла в поле, натеребила 4 кг ще нестиглого зерна, щоб нагодувати хворих на ТБЦ матір і брата. Її піймали, судили. Поки вона «відсиділа» 4 роки, то мати і брат померли.

Від бабуні я не чула ніякої розмови, крім молитов. Стоїть, бувало, на колінах і просить Бога: «Господи! Прийми і упокой душі рабів твоїх: Ганну, Юхима, Наталку, Андрія, Йосипа, Мефодія, Івана, Петра, Пистину, Ониську...» Називає багато родичів, які вже померли.

Не витримую. Дивуюсь. Чому не називає мене.

– Бабуню! Чому Ви не називаєте мене?

– Не заважай, дитино...

З часом бабуня звертається до Бога: «Господи! Спаси і помилуй душі рабів твоїх: Оксану, Федора, Ларису, Люсю, Олімпіаду, Михайла, Марію...» На жаль, цей перелік дуже короткий.

Голод косив людей десятками. Вимирали цілі сім'ї. Не було ні собак, ні котів, ні скотини, ні домашньої птиці. Все було з'їдено.

Якось до нас завітала баба Наталка. Принесла у макітерці якусь їжу, подібну до смажених яєць. Їжа була смачна, але мало. Баба Наталка ще два рази принесла ту «смаженю». Виївилось, що то створчаті черепахи. На жаль, їх ще тоді вилонили. Тепер черепах у тих водоймах немає.

Чоловік баби Наталки був звонарем. Мовчазний, тихий.

Якось баба Наталка прийшла і дивно (мені здавалось, що радісно) повідомила:

– Прокопа (так звали її чоловіка) вже немає.

– Де він? Помер?

– Ні! Ще живий, але підвода вже його забрала. Його вже немає можливості спасти.

– Схаменіться, людино! – кричала мама. – Заберіть чоловіка додому...

– Чим я буду його годувати? Не сьогодні, то завтра помре.

Нам, малим дітям, важко було зрозуміти почуття і настрої дорослих, їхню байдужість (вірніше – «отупіння») до оточуючого. Голод вимучив гуманні почуття.

Чи «батько Сталін», чи хто там, але була дана вказівка відкрити «кашеварні» і підгодовувати дітей. Варили куліш і видавали по одному черпаку (250 г) на дитину. Батьки за кулешою відправляли мене. Та кулеша до цього часу смачно пахне. Нам видавали три черпаки. Але недовго. Потім відмовили, бо не працювала мама в колгоспі через хворобу на ТБЦ.

Ми вижили випадково.

В 1933 році до нашої оселі завітав фотограф із фотоапаратом-триногою. Він пояснив батькам, що має доручення зафіксувати дітей, які залишились. Висилаю фото. Зліва – я, поруч – сестра Люся. Це вже після того, коли ми наїлись того кулешу.

Шановні друзі! Все, про що пишу, правда. Клянусь! Дехто заперечує, що голод 1932–1933 рр. не був геноцидом. Нехай запитають нас, тих, хто пережив і вижив.

З повагою: Венжик (тоді – Шевчук) Лариса Федорівна. Ветеран праці (49 років стажу), учасник ВВВ, інвалід II групи, вдова танкіста – учасника боїв, який також ледве вижив у 1932–1933 рр.

*Свідчення: Бутко Катерини Прокопівни,
1921 р. н., с. Гоголів Броварського району*

Раз до нас прийшли уночі, у окна і двері грюкають. Батько одкрив двері, зашло їх аж четверо чи п'ятеро. Ми з братом та сестрою ще малі були, дак нічого не понімали, сиділи на печі да плакали. Потом вони давай батька щось питати, а тоді давай шукать їжу, шукали у печі і по закутках, що було, давай забирать, ще забрали батьков кожух і личаки. Батько давай кричать, дак вони його штовхнули і ще й носачами під печінки дали. Ми давай плакать, страшно, що творилося, і споминать не хочеться.

До нас як приходили тоді, дак двоє з руж'ями, а один, що батька бив сапогом, наведено був їхній старший чи головний.

Як люди могли борониться, приходили в хату здорові мужики з оружьем, били людей, забирали усе, що хотіли, зерно і хліб. А в людей сім'ї, жінки, діти малі, дак що вони могли самі зробити? А мужики як боронилися, дак їх били і вивозили, бувало, й кудись, то й не верталися тоді. Як у нас шукали, так помню, двоє наче на вахті стояли, коло батька, щоб не мішався, а двоє ще дак рились по хаті, кругом зерно шукали, зразу так забрали те, що на виду, а у сусіда дак у грубі знайшли чугун з зерном чи гречкою і ще якусь їжу, дак усе забрали, а грубу розвалили, сусіда Савку побили, що ховав зерно.

Дак не хотіли люди йти в колгосп, но мусіли йти, бо людей били і забирали всю худобу і хазяйство, як хто не хотів йти, а той висилали на силку. А хто сам пошов, дак той пострадав менше. На селі жив куркуль Гаценко, да він не хотів йти в совхоз і отдавать свою худобу, дак у його все забрали до нитки – і хазяйство, і худобу, і хату, все-все забрали, а він на горіді построїв землянку, в їй заболів зімою, да і вмер.

Люди ходили по лісу, шукали гриби, варили і сушили, варили жолуді, їли, даже листя варили і кропиву їли. У некоторых дак було трохи висівок, дак їх варили і їли. Літом собирали ягоди, малину, полуницю, калину, вовчі ягоди, дикі яблуки і груши. Даже кору з дерев варили і їли. Хтось з людей

ставив капкан в лісі, дак птиць ловили, інколи ворон їли зімою. Нас, я думаю, спасла риба. Бо весною як їсти не було чого, то була велика повінь, дак у болотах і у ставку було багато риби і люди ловили її. Я помню, казали люди, якби не риба, то і не вижив би ніхто.

Мати, ще як жива була, закопала горщик сребра у землі на городі. Мати однесла в торгсін ті гроші і здоровий хрест і принесла три буханки хліба і три кілограми вівсяної душевної крупи. А у Степаниди і Оксани були золоті сережки. Дак вони тоже їх относили в торгсін, там усе дороге. Були такі люди, які обмінювали золото на хліб, наїдалися і помирали.

*Записав Хан Євген,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Тищенко Віра Михайлівна,
1918 р. н., м. Сквиря***

Помню ту страшну голодовку. Вже почало літечко, ходили збирали що стало рости. Агрус вже став рости, ми давай вже його, ще даже і не виріс. Калачики їли. Акація цвіла. Тако начухрали та їли. А потом ходили по полях і горобиний щавель рвали. А як було колись пішла мама на базар наша, добре помню, що була Паска, купила стакан пшона і десяток картоплин. І наварили отакий чавун пшоняного супу. Там тільки юшка одна була. Оце така була Паска.

А ми лічно горобенят збирали з кублів (гнізда). А тоді якісь Торгсіни видумали – в кого що було, то ходили міняти. А які торгсіни, якщо даже не було сорочки на тобі.

У нашому селі, лічно де я, дуже багато повмирало. Даже на нашому кутку там багато померло. Під'їхали, взяли на підводу і його, як бревно, звалили і повезли. І ніяких ні похоронів, нічого не було.

*Записала Пилипчик Олександра,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Згадує: Чхун Марія Микитівна,
1926 р. н., с. Малютянка, Києво-
Святошинський район*

Я вам скажу, щоб неврожай був, то не можна так сказати. Забирали отакі бандіти, як оце зараз – ледачі. Такі й тоді були. Забрали раз усе з комори– одержу, а потом хліб забрали, засіки були, солом'яні засіки, насипано було у нас хліба, вони повигрїбали.

Мати їздила на Кацапщину, так називали, їздила по хліб, і, було, сухариків там, квасольки наміняє... То це два рази їздила вона в Кацапщину помінять: там ленточка дешево, бо в нас позабірали в коморі все ж, а пооставалось таке дрібненьке, ото вона наміняє там квасіліки там, такого ж крупи там чи щонебудь таке... А другий раз каже, я ше поїду раз, а батько: «Ти, Настя, оставайся вдома, тчи полотно, а я поїду». То вона з верстата взяла цього тїраного полотна і дала батьку, і вони дев'ять душ як поїхало, то не приїхало ні однесеньке. І так батька не було, і мати не поїхала, і так ми голодували.

Оце піде Іван, брат мій меншенький од мене, я вже й не вставала, до баби, та дайте, бабо, хоч капусточки чи огірочка, бо Марійка умірає, каже. А вони дадуть йому, а він принесе, та: «На, Маню!» (Дуже плаче). На піч, було, подає.

Мати, було, ходить голодна, та з сусідкою на Київ, було, поїдуть, а сусідка походить, попросить щонебудь і матері моїй піднесе поїсти: «А я, каже, не піду». Стїснялася вона.

Бувало, наловлять в мішок горобців у клунях. Вогонь горить у печі, і пускають туди на огонь тих горобців. І горобців їли люде...

*Записала Марчук Юлія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Розповідає: Глухівська Анастасія
Никифорівна,
1918 р. н., с. Скибинці, Тетіївський район*

Голод добре помню. Нас розкуркулили. Хату нашу забрали, хтось забрав, хтось оселився, то таке. Я осталась на степку, знаєте, на вулиці, і я думаю, дай я піду на наше поле, а там було посіяне жито. Я ніколи не забуду, я пішла і нарвала на своєму полі колосків (отець посіяв). А весною всі повмирали, тому що воно ще росло і ще воно не поспіло. А вже я осталась оденька і пішла на те поле, далеко, кілометра три. Що таке дитина, больна, голодна, нарвала цих колосків повну торбочку, вижу, якись мужчина. Ну я знала цього мужчину, підійшов і мене сильно оскорбив. Я говорю «це моє поле, це мій отець сіяв». «Знаю, що твій, но воно не твоє». І він мене так побив нагайкою, він на лошаді бив і забрав, посадив мене в льох на три дні і я сиділа.

Ті начальники до нас приходили і мой отець, Никифор звали: «Никифор, надумав вступити в колгосп?», він говорить «Я буду так». У нас лошадь була. Окремим господарем. На весну всі повмирали.

Ніхто нікого не пускали виїжджати з села. Поїзд у нас один був з с. Кашпорівки в Київ. Мене саму, як случилось вже, що всі мої померли. Це в мене ноги опухлі були. Мой отець хотів поїхати в Росію. Він портной і його обіщали тудя взятъ на роботу. Вот ми пішли білет взятъ, а нам не дали білета, нема нікуди. Батька взяли, ще й в тюрму посадили, він помер там.

В церкві був склад зерна.

*Записала Курічева Валентина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Свідчить: Далевська (Марчук)
Олександра Семенівна,
1918 р.н., с. Скибинці, Тетіївський район**

Ви знаєте, я даже не можу сказати, з чого він почався той Голодомор. А взагалі то я чула від людей, що в цьому винувата Росія, Сталін.

Мою мачуху, вона собирала ці колоски, її забрали, мали її десь там судити. Подержали десь там несколько днів чи неділь. А потом, канешно, випустили.

Уже в 32-му році люди помирали. Дедушка в мене помер з голоду в 32-му році. Бабушка таке розказувала, що вам і стидно сказати: каже, лежав і навіть після себе їв.

Я була гола як сокол. У бабушки був віск, то я ще той віск украла. То я оце цю сковороду помажу тим воском і цю вже зелень приготвила. «Ой, чого ти мені менше дала», казав батько. В мене ж батько робив і брат тоже вже ж робочий. Треба ж було з цього всього зелень батьку дати, він же робив день і ніч.

Якась була похоронна бригада... Бо як бабушку хоронили, її хотіли кинуть в общу яму, то батько як підняв там шум, десь там начав сам копати яму, щоб це бабушку положити, а потом вже йому помогли. Коротше говоря, бабушку положили в отдельну яму.

*Записала Шевченко Тетяна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Свідчить: Колісніченко Марія Микитівна,
1916 р. н., смт Глеваха, Васильківський район**

Помню Голодомор, чом ні? По сусідству комнезамка заявила, що в мого батька – Посічко Микита Петрович, діти ходять в туалет пшеницею. Ну от прийшли вже трусити, то оця що приводила, їх були три тоди. Мама розділяє у мішку на печі пшеничку цю і кладе сестру скраю і каже: «Катю, лежи і не ворущися», їй було три роки, а вона це припоминає. І вона ще

в куток пустої хати клуночок поставила і чимось чорним прикрила, і в другий куток поставила і чорним прикрила. А туди кинула кролі, кури.

Ну й вони приходять, піднімають цю ляду. Каже, ну то був чоловік, шо не хтів продати нас і підняв цю ляду й каже, а два стоїть тут: «Нема тут нічого». Це ж їх послали з сільради. А на піч так заглянув, та й каже: «Там тільки тряпки лежать». І пішли вони, але як сказали батькові, що це Галя заявила на батька в сільраду. Зразу пішов до неї до хати: «Ти шо ж по сусідству та йдеш заявляєш?» А батько каже: «Уб'ю, в тюрму отсею, а тебе не буде. І чоловік її сказав, що тільки підеш, то буде тобі біда. «Не йди, откажись». І вона отказалась.

Оце йдуть на поле, там шо роблять, іде кожне зі своєю мисочкою – і дають їсти.

Забирали подушкі, кожухі. Хто протистував проти колгоспу, тих висилали. А агітатори приходили, угаварювали: «Ідїть».

Так хлопчика, год дванадцять, віз дядько і вкинув в яму, і воно, те хлопча, вилізло з ями. Як він виліз з ями та й пішов до річки, там мій чоловік, парубок ше тоді був, черепахи ловив, я зо вдівця за його пішла. Отакі черепахи, вони припечуть і в ринку там чи в горщик і в піч. А він прийшов тай каже: «Коля, дай мені однееньку», – він йому дав сиру. Він ковтнув: «Дай іще» Він каже, що не дасть. «Ох ти жадний, який ти скупий». Пішли додому, то там його мати давала йому по стільки (пів пальця) разів сім на день. Та він днів три побув, але він вже сам розказував, шо дядя Коля мене спас. А він тоді каже: «Бабушка, а ви скупа». Я не скупа, бо ти вмреш. «Ну ладно, раз такое дело, я вже дужчий став. Піду, в мене ше сестричка є і мама, якщо не вмерли, то я буду черепахи ці ловить і їм буду потрошки давать. І вижили і мама його, і сестра.

*Записала Марочканич Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Свідчить: Литвинський Олексій
Семенович,**

1919 р. н., смт Гребінки, Васильківський район

Засухи не було у тридцять третьому році, врожай був гарний, і вся та заготівля була заведена радянським керівництвом. Але така злоба на українського селянина, тому що воно не було як робітничий клас, який був опорою жовтневого перевороту. У робочого у місті з хати нічого не забирали. Чи жив він бідно, чи жив він багато, чи в нього було піаніно у квартирі, до нього ж ніхто не заходив і те піаніно не віднімав. Зате в селянина і курку забрали останню. І віз, якщо він був, то забрали. А селянин – він любив хазяйнувати, і урожай був гарний, і люди виконали план по заготівлі і все, ну потрібно було як побільше взяти і покарати селянина. Ну, була ж це мета у більшовиків, щоб винищити українського іменно селянина. Як побільше їх відправити туди, в Сибір.

Тоді співали: *«Куркульня, куркульня, а ми комуністи, ви насіяли, зібрали, а ми будем їсти»*.

Зброя в керівництва була, бо рахувалось, що вони вели боротьбу з саботажниками. А раз вели боротьбу з саботажниками, то вже не в кожного, ну були озброєні активісти. Ви можете собі уявити: поз'їжджалися з усього району партійці. Голова райкому Довженко говорить, що в нашому районі виявлено націоналістичні утворення. Значить, в одному селі, і сьогодні нам треба було його знищити. Значить, в міліції не була зброя тільки для міліціонерів, а й в запасі на всякий випадок... Під'їхали ці активісти, комуністи, партійці, отримали вони зброю, посадили їх на машини і відправили в село Пінчуки. І за одну ніч вони там провели цю операцію і дець більше 30 чоловік арештували. Скільки було плачу, скільки там було галасу, скільки там було сліз. Ну майже через одну хату заходили, забірали батька, матір плаче, голосить, діти голосять, собаки гавкають. Це все було.

У селі Пінчуках у колгоспі «Червоний колос» головою був Микитянський. Одного дня він на смерть вбив дитину. Хлопчик

Линник Андрій Іванович, 8 чи 10 років йому було. І цей хлопчик, коли годували людей, він десь там ходив і вкрав кусочок хліба. І цей Микитянський запам'ятав його, і коли побачив у дворі Шевченка Михайла Микитовича цього хлопчика, то така злоба, можете собі уявити, у цього голови на ту дитину, що це ж вона голодна і спаслась. Він схватив того хлопчика і взяв його за дві ноги із розмаху вдарив голівкою об дерево. Та дитина і померла. І ніхто ніякої відповідальності не ніс.

Комуністична партія на чолі з Сталіним, оце вся їхня вина про всі наслідки, і про всі наші біди, які були на Україні, починаючи з Жовтневого перевороту. Для українського селянина голод почався 22-го року і закінчився смертю Сталіна 53-го.

Якщо там фільми показують, як весело жилося, а насправді я голодував і моя сім'я голодувала аж до смерті Сталіна. Я ніколи не знав, що таке гарно наїстися. Ну, звичайно, пухлі не були, але всьо равно голодували.

*Записала Вереньова Анастасія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Сухенко Ганна Семенівна,
1922 р. н., с. Усівка Згурівського
(Березанського) району***

Помню той страшний голод. Це тоді було модно, доносити і нагаждали, бо хто десь щось знайшов, от то давали одну третю чи якусь там частину цьому, хто сказав, що у того заховане було. А по сусідству, через дорогу, там було четверо дітей, бідні були такі люди. Мама їхня була туберкульозна, то батьки цих дітей поїли. Вони теж померли, хоч і поїли цих дітей.

У нас по сусідству була хата читальня, ну тоже розкуркулена, винесли все, зробили грубу і після цієї гульби загорілася хата. Хто запалив? – Куркулі. Прийшли до батька, забрали. Довгенько батька держали, аж поки хтось не сказав, що сама ж груба ця горілася, то вже аж тоді, не знаю через якийсь час

випустили батька. Він помер з голоду. Кажу: «Мама, що тато казав, як умирав?». «Казав, я так їсточки хочу, нічого більш не казав, я так їсточки хочу». А мама якось видержала.

Ніяк не оборонялися, як вони голодні, холодні. Як де в кого за пазухою, де заткнута якась торбинка була, то забирали.

До колгоспу добровільно йшли тіки ті, що були дуже бідні. Хто не хотів робити, п'яниці, алкоголіки, отакі во були.

Ну от тих, що розкуркулювали і нас, то в чому стояли, в тому і пішли. Із хати вигнали і все, даже грязне більйо забрали – все, все, все. У моєї мами, теж ми дві дівчаті були, так уже мама придане готовила, в мами моєї були, як тоді називалися, шерстяні хустки, здоровенні, з торочками, красиві. Двадцять п'ять штук тільки хусток було. Мама дуже ж готовила придане, бо ж дівчата родились. І спідниці дорогі, і сорочки вишиті, ну всякі, ну всякі. Я ж тобі кажу, що отако як стояла – так і пішли. Оце така була Советська власть.

Не хотіли йти в колгосп, бо боялися того колгоспу, як чорт ладану.

Оті, що грабили, як тоді їх називали, грабили ж. Не казали, що там забрали чи що ж, казали грабили. Оті жили.

Самі люди ховали, хто яму на городі викопав, бо ніхто не віз на кладбище.

Влада винна. Це було звише дана команда. У Сталіна це був просто указ, що винищить людей, потому що голодні люди ні до чого не здатні, їм нічого не треба. Їм тільки їсти хочеться.

*Записала Овсіюк Оксана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідчення: Жигадно Оксани Андріївни,
1926 р. н., м. Боярка*

Голодомор – то таке страшне, що хто живий остався, до смерті буде помнить. Та які причини, коли в людей все начисто забирали, а якби і душу можна було забрати, то комуністи і те б украли. Та отак приходили раз, потом ше раз, коли бачуть, що не вмирають. Приходили голодранці та деякі, що приходили в село і нікого не знали. А були й такі звірюки, як ото у сусідки брат був двоюрідний, то оце вуса не росли, зелений, то він у другій хаті жив, а в селі то шо не хата, то куми, родичі, то він до тітчиної хати приходив. Як ото такий активіст і у родичів забирав. То тітка його прокляла, як він другий раз прийшов з чоловіками, чисто друзі його прокляті були, так вони підводою у той день через дамбу їхали, а вона ще в той час не замерзла гарно і в той же день утопився.

Їх звали активістами, швідьками, комуністами.

Не вмирали ті, шо ходили, а також євреї. Вони в нашому селі шинок тримали, а коли голод почався, то з шинку зробили Турксеб і міняли золото на зерно. А де ж в селі те золото?

Біля річки, хто там жив, так і жаб варили, і очерет, поки молодий, то під корнем сантиметр десь солодкий, наче огірок, то їли. Так оце ходили власті і витоптували той очерет, то вони ж про очерет начальству не звітують, але все одно ходять і витоптують, і випалювали.

Ну як коли це все тільки почалося, то деякі жінки ходили, мабуть, в різні другі села по два дні, у кого діти малі і сир з кози несли у пазухах. Так на дорогах власті, де стрінуть, так витягали і топкали, вони ж його такого не їли.

Сталін, мабуть, то як помер, то вже й життя почалося.

У 33-му році вимирали цілі сім'ї, цілі села. З сіл йшли в район в надії на смітнику знайти хоч лушпиння з картоплі. Але вже нічого їстівного не було. Люди вмирали, падали на ходу.

Люди ходили сонні-голодні. Батько помер. А біля річки була бойня, де худобу різали. А щоб люди не брали відходи,

поливали карболкою. Пішла моя мама, назбирала там вуха, ратиці. Принесла додому, пошкребла і зварила (карболка то отрута, щоб запаху не було від рештків). Поїли – і мама померла, а я, мабуть, з'їла небагато, бо осталась жива, а були галюцинації, бо мені здавалось, що кругом мене лазять гадюки і жаби. Я була мала і не розуміла, що мама вмирає, стала тікати від гадюк і кричать, і на порозі впала, знепритомніла. А моя старша сестра в той час пішла з сусідами в ліс, щоб нарвать трави, називали левурда, що часником пахне. Прийшла додому, мама вмерла. Їздила підвода, збирала мертвих, завернули маму в рядно й повезли.

Там стояли чоловіки, біля глибокої ями. А ми, діти, стали голодні, отупілі, нічого не розуміли, що то діється. Нашу маму вкинули в яму, а ми даже не плакали. А коли пішли додому, настав вечір – темно. Аж тоді до нас дійшло, ми зрозуміли, що мами вже немає. Ми стали плакати, кричать, звати маму, отак сиділи, кричали, що якби не сусіда, то, мабуть, серця б полопались. Сусіди нас заспокоїли, погодували й розійшлися.

Досками забивали вікна, а бур'яни повиростали вище хат. Були села мертві. Але недовго так було. Влада навезла людей з Росії і з Білорусії. Заселили. Потім розказували, що з Польщі хотіли допомогти голодуючим на Україні, але радянська влада сказала, що в нас голоду немає.

В Олександрівці багато жило євреїв в той час, але в голодні роки ні один не вмер...

*Записала Перерва Анна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Згадує: Царик Валентина Михайлівна,
1922 р. н., с. Княжичі, Броварський район*

Я пам'ятаю голод 1932–1933. Мій батько працював у селі тут. Яка посада – того я не знала. Їздив по сіль у Крим кіньми. Щось заробить та привезе нам щось з їжі: чи то буханку хліба, чи чогось іще. Голод був страшний. Їли лушпиння з картоплі. Хліба було зовсім мало. Сала взагалі ніхто не бачив. Щоб вижити, робили деруни з жолудів, вони були дуже гіркі, але всі намагалися вижити.

Тоді все забирали. Комнезами. Якщо щось знайдуть, то все забирали, навіть одягу.

Ніяких документів ні в кого не було. Приходили, все забирали і йшли. Могли повернутися через кожні три дні.

Висилали людей: якщо в людини був кінь, а його віддавати не хотіли, то могли забрати в тюрму.

Якщо бачили якісь нерівності на землі – бо було видно, що ґрунт порушений, штирхали там.

До нашої хати приходило по шість чоловік – комнезамів. Все забирали. Худобу. Рушники, їжу.

Колоски збирали з поля для колгоспу. Про закон «п'ять колосків» не чула.

Для колгоспу я також ходила збирати.

Всі голодували в селі, не було такої людини, яка б не голодувала.

Звісно, люди виживали. А особливо допомагали родичі. Як було щось, то могли трохи поділитися.

Люди все їли вряд: і траву, і кропиву варили.

Голод був скрізь, і у містах також.

Померло дуже багато.

У нашому селі був чоловік – Роман. То він під час голоду їв людей. Зловить когось, та закриває у своєму підвалі, та їсть. Коли пропала наша сусідка, ми і не підозрювали, що її міг забрати він. У селі його всі боялись, навіть не випускала нас мати. Бо теж боялася за нас.

Ховали по-різному. Кого на кладовище виносили. Чи вививали такі спільні могили. Хоча, хто де падав, там того і ховали.

Поминають їх. Кожний раз у церкві.

В нашому селі немає пам'ятника. Та одначе всі пам'ятають про цей складний час. Я і розказую вам, щоб ви цього ніколи не бачили та не чули.

Я не знаю, кого назвати винним у цьому страшному голоді. Тільки знаю одне – мільйони життів покладені на вівтар незрозуміло чого. Хотіли, щоб село померло.

Всі голодували в селі, не було такої людини, яка б не голодувала.

*Записала Бобровник Наталія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Молокоїд Ганна Олександрівна,
1925 р. н., с. Фасова, Макарівський район***

Батько робив у кузні, йому пайок давали – хліб. Він, бідний, не їв, а нам двом приносив. Сестру брали у ясла, а мене не брали. Мати моя варила в яслях. А я ходила попід вікнами, щоб мати кусочок хліба дала, бо я їсти хочу. А мати моя чистила картоплю і ті лушпайки жарила на сковороді і нам давала, щоб заведуюча не бачила. І вона

мені тих лушпайочок винесе, і я їла. А коли мати сховала грудочку сахара, а заведуюча знайшла і матір вигнала.

А мене в садік не приймали, а мати почала просити: «Візьміть її, бо вона з голоду умре. Що ж того хліба, що батько принесе». А вона каже: «Нехай іде і рве траву у полі». Нас таких

дівчат було п'ять, і ми ходили у поле, рвали щавель, щоб вони наварили і нас нагодували.

Я цей 1933-ій дуже добре знаю...

А ми з дівчатами ідемо, а там молотять гречку. А ми йдемо і збираємо послідки і все, що назбираємо, мати просіє і з цього пече млинці. Як ті ми млинці їли, то дуже тяжело надвір було ходити.

Кукурудзу їли, стебло. Терли на тертушку і мати нам пекла, це і їли.

Батько дуже пухлий був. Ноги пухли були. Мати ще не так.

Ой-ой, багато і не ховали. Материна кума під забором вмерла, то приїхали сані, у рядно її склали і повезли на могилку.

А моєї братової сестри чоловік помер, це в 33-му, а вони їсти хотіли, так вона його закопала під вікном, а тоді різала по кусках і варила, їли, два хлопця в них було.

А прийшов тоді мій брат, самий найстарший, а вона каже: «Тарас, ти холодне будеш їсти?» Він каже: «Буду». Вона виймає тарілку того холодного і вгощає.

І коня їли, і все що хочеш їли.

Оце їли клевер, я сама рвала, кропиву їли...

А мій брат, 1919-го року, пішов у колгосп розпахувати картоплю. Приніс якось торбу тієї картоплі, а вона пророщена була, то ми чуть не отравилися.

А у 47-му також голодовка була, теж їсти не було чого.

Збирали колоски. Збирали колоски, то й у тюрму садили. Моїм сусідкам дали по три роки за колоски. Як пройде той дежурний, так підемо і назбираємо тих колосочків. Так руками дерли і юшку якусь варили.

Голови не голодували.

В голодовку 1933 року багато померло.

Хто їх поминав? Вивезли на коняці і кинули в яму. Ні домовини, нічого не було.

У мого брата умерло дитятко. Коли народилося дитятко, вона нам принесла його, то ми хліба нажуємо і давали йому, але

потім воно вмерло, те дитятко. А у другої невістки теж було дитятко, то вона з початку давала грудь тому дитятку, а потім сказала: «Моє дитя буде голодувать, а я буду чуже годувать». Та і не дала більше грудь. То те дитятко і вмерло.

То брат мій і сусід пішли ямку копать, та такий мороз був... та нападало горобців у ту ямку, то вони наловили тих горобців і варили обід. Так по цьому дитятку отакий обід зварили з горобців.

Старі і малі умирили, не виживали. Не було чим годувати.

Як підеш у колгосп, то дадуть якогось проса, та і зварить мати якусь юшку. Та мати коня здала і плуга, все що було у матері, все віддала у колгосп.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Розповідає: Каштан Марія Федотівна,
1918 р. н., с. Пашківка (колишня Вітровка),
Макарівський район***

І був хліб. Якось ховали все у піч, а були такі, що знаходили і з печі все витягали.

Свої люди, із сільради. Комнізами.

Які тоді документи були!

Мій батько пішов у колгосп, а ті, що не пішли, то ті були куркулі...

Позабірали, а у кого осталося, хто пішов у колгосп, то їздили в Київ, там купляли обтюрки хліба. Міняли.

В кого тряпка яка була, возили та міняли. В кого були сережки золоті, поздавали, та міняли. То так і вижили. У моєї матері сережки були гарні, здорові. То батько поїхав і здав ті сережки, привіз обтюрки, крошки з хліба. Да і вижили.

Корова в нас була, багато помогла.

А в мене був брат двоюрідний, рядом жили батьки, два брати: мій батько і його. То вони померли ті батьки, десь

батько пішов на заробітки, та і не вернувся, а мати умерла у голодовку.

Хлопці остались, дівчат було їх три, поїхали на Донбас, там жили, робили, а хлопці, один ще зовсім малий був... у моєї матері вже жив, а навесні вже пішов коров пасти... а потім пішов у Київ, до Постишева, щоб йому як сироті надали роботу. Його встроїли на швейну фабрику.

То той хлопець назбирає полови якої, напече котлет, праніків таких. Картоплю гнилу збирали навесні, таке їли.

Зимою якось мої батьки не сильно голодували, підуть і виміняють щось. А були такі, що попухли, багато померло.

У одну яму скидали по п'ять чоловік. Мерли з голоду.

Тут одна сім'я така була, що дитину з'їли. Свою дитину.

Мій двоюрідний брат, коли пас корів, то були маленькі звірі – хом'ячки, які колоски збирали, то він повикопує та і принесе, ціле відро, бувало.

Хто його знає, хто наказав, чого вони позабірали у людей хліб, у кожного ж було, молотили. А чого він став цей голод? От чого?

Таке правітельство було...

Тоді і не можна було сховатись, бо де закопане було, то ходили із штирями, шукали. І в хаті, усюди...

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Свідчить: Йовенко Ївга Іванівна,
1910 р. н., с. Ситняки, Макарівський район***

У мого батька і матері вісім дітей було: п'ять синів і три дочки...

Голод. Таке було, що люди падали. Хлопчик біг і казав: «Їсти хочу! Їсти хочу!» Казали, що одні з'їли того хлопчика, бо забіг до однієї хати і не вийшов. У 1933 році був голод, то люди ішли до Києва по хліб... Люди голодні були, падали мертві.

Сапала, копала, кіньми жито косила, брала дитя на поле. В'язала снопи, а дитя сиділо під снопочками.

По полю картоплю гнилу збирали та пекли млинці. У воді, біля спиртзаводу, може, яка картоплина знайдеться, ото таке і їли.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Розповідає: Орлюк Любов Андріївна,
1918 р. н., с. Ситняки, Макарівський район***

Це трапилось так: поперше, у 1932 не вродила картопля... а хліб уродив, але його вигрузили, хліба нічого не дали на трудовні.

Хто пробивався у Київ, то в Києві хліб давали, по кілограму. Були великі черги, але хліб давали.

У кого була корівка, той спасався. А у мене сусіди були... сестра осталася з дівчинкою, їй було вісім років, казали, що вони її з'їли.

У нас у сім'ї осталися усі живі, бо в нас була корівка. А за молоко мама, буває, стакан крупи виміняє, кусочок хліба виміняє... Отаке ми їли.

У сусідів одна дочка була замужем, вона осталась жива, а сама старша, оця, що була в неї дитина, вона померла на моїх очах. За дитину... ми її питали, а вона каже: «Я віддала її у приют». А другі люди казали, що з'їли вони. А самий менший хлопчик в них був, я сама бачила, ловив собак і котів і їв їх.

Але за ці колоски судили. Торби забирали і судили. По два години, по три.

Дуже багато померло у 1933 році. Який батюшка? Приїжджали до двора і люди, які дужчі, виносили самі і укладавали на віз штабелями, викопували общу могилу – отак хоронили...

Ні, ніхто ніде ніяку труну не робив. Та і з чого її робить, та і кому було робить? Якщо кожен спасав сам себе. Старався свою сім'ю спасти.

Я вшпминаю, що дуже мало хатів таких було, щоб остався хтось з сім'ї. Дуже мало осталося хатів, щоб осталась жива уся сім'я.

Розказують, що їли людей.

Весною вже з'явилися бур'яни, кропива, оце збирали і варили борщ, лободу збирали, варили суп.

Дерли просо, а була лупа, то і їли. Обично його скотині віддавали...

У нас не було дома золота, та люди віддавали золото, у кого були сережки, кольца, браслети.

Було таке, на золото міняли хліб, зерно. Чула, було таке.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Свідчить: Олійник Віра Данилівна,
1920 р. н., с. Ситняки, Макарівський район***

Був 1933 год, а я 1920 року народження, мені було 12 год, то я знаю цей голод. Ходили колоски збирали, картоплю.

А потім три хлопчика померло, осталося нас сім.

Була колективізація, забрали у нас коня і воза, а мати в горшки насипала зерна і насіння, так вони повитягали все. Забирали що є.

А хто ж отборонить: ми плачемо...

Не хотіли того колгоспу. Що ж ми получали по 100 грам зерна на один день. Ходили збирали гнилу картоплю та щавель, дикі бурячки, оце таке їли.

Еге, судили за колоски. Не можна було. Оце ж треба було пережити такий голод.

Багато вмерло. Ось тут сім'я вимерла, було чотири душі... Який обряд! Накриють свитею, везуть і вкинуть в ямку.

А де ж вона сховає? Закопати? Ховать не можна було. Полотно побачать, заберуть. Податки якісь накладали, та нема ж чим оддати, то і одежу брали.

Нема де вимінять, от у 1947 то їздили мінять у Западну.

У 1933 багато померло і ніхто не їздив нікуди, діти мерли і старі, не пускали.

Бачу, що везуть накрите, то це, значить, везуть покойника. Кто ту труну робив!

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Оповідас: Зубар Яків Степанович,
1918 р. н., с. Ситняки, Макарівський район**

Я вам розповім. Уже хліб був дозрівший, в 1933 році уже люди йшли і рвали колоски на полі із жита та пшениці, варили кашу, понаїдалися і померли. Така була їхня смерть.

А в основном забирали усе, із комори повивозили все, що попало. На нас наложили 30 пудов гречки, і за-

хотілось їм ще 30 пудов гречки... а коли матуся не здала, то отримала півтора роки тюрми, там і дочку народила.

Була така команда, щоб Україна забезпечила державу хлібом. Я всю вину кладу на своїх начальників місцевих, як вони жорстоко обрачалися з людьми.

Не дозволяли збирать колоски, судили. Якщо був би хліб, то люди не збирали би колоски.

А їли що попало. Хто що міг, то і їв. У нас було багато зер-
на кукурудзи. Мати варила її, ми їли і сусідчину дівчину кор-
мили, і ми за рахунок цієї кукурудзи і вижили.

Чимало померло. На кладовищі хоронили. Та який там
був обряд! Похоронили свої рідні. Які там похорони, коли
чоловік помер от голоду.

У селі Наливайківка говорять, що навіть рідні їли своїх
дітей. Чув, що їли, але я не бачив.

Дав би Бог, щоб ви цього не переживали і не бачили.

Як колгосп організувався, наш колгосп називався ім. Ле-
ніна. На перших порах це було примітивне господарство.

*Розповідає: Демен Ганна Володимирівна,
1917 р. н., с. Єрківці, Переяслав-Хмельницький
район*

Мерли люди на хо-
ду. Полову їли, відкопу-
вали гнилу картоплю,
млинці пекли. Люди па-
дали, нікому було хо-
вать.

Страшний голод був
у 1933... В нас корова бу-
ла, то батько повів про-
давати, бо хліба не було.
І батько там і вмер, по
дорозі.

Не забула, як голодовка була, страшне!

Та вмер батько і ми осталися малі. Мені було 13 років, як
батько вмер.

Ходили, забирали в нас із комір. Поліцаї ходили і забира-
ли. Били, я колоски збирала, то і били, і гонили.

Коти дохлі їли, господи прости. Я не їла, та в нас жінка бу-
ла трохи помішана, то вона своїх дітей поїла. Вони померли,

а вона поїла. Оце правда. Недалеко від нас жила, Шапчиха на неї казали, так вона своїх дітей, вони померли, а вона варила їх та їла. Страшне було, люди добрі!

Ой, багато, я вам кажу, померли, лежали, як полова, і не було кому ховати....

Лежали і не ховали, хто з родні, бува, відтягне на кладовище та якусь ямочку проріє, та і земелькою прикине, щоб собаки не тягали.

Я була дівчиною, ходила за колосками, та мене дожене, та й нагайкою лупить-лупить. Було, судили і за колоски, чого ж? Сиділи баби. А буває, назбираєш корзинку, а він тебе як наздожине, та нагайкою, а колоски розсиплються на дорозі, а іноді і собі забирив.

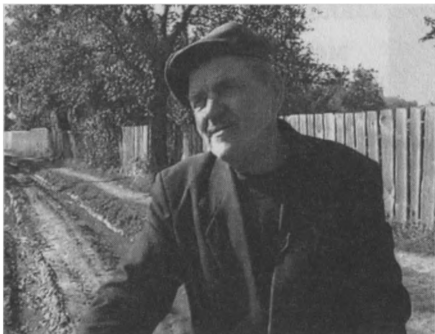
Мене били. І їли ми полову та картоплю ту гнилу. Щавель їли, або маленьки яблука... буряки.

Мені було 13 років, то я почала сапать, було, вийду..., а бригадир каже на мене: «Подивіться на цю сапальницю!» Так усі по два рядки, а я один рядок. Ми жили у колгоспі, і ми даром робили.

Знущалися, та й годі, знущалися. Горе перенесла страшне! Нас було чотири сестри і брат. Всі вижили, ніхто не помер.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Свідчить: Конченко Василь Петрович,
1926 р. н., с. Єрківці, Переяслав-Хмельницький
район**

Малі ходили ми в ясла, ... ввечорі батьки нас зустрічали, бо нам давали по куску хліба. Корова була, молоко було.

Батько був головою колгоспу, то його судили і дали п'ять год тюрми у 1932 році. За те, що не виповнив хлібопоставки.

Мама у колгоспі робила, а батько у тюрмі сидів.

Батька забрали у 1933, їх усіх по району судили... і забрали їх у Лук'янівську тюрму...

Деся на Подолі були підвали, там картопля загнилася, так усіх забрали картоплю перебирати. А тоді в нас організувалась в селі Дніпровська Воєнна Флотилія, їй дали гектарів 100 землі і вони за один місяць зробили свиноферму, конюшню... Хто входив в неї, то усім давали по пачці галетів «Аврора», чи робив ти, чи ні, і таким чином люди в селі вижили. Отак Дніпровська Флотилія допомогла.

Я у дитсадок ходив. Пам'ятаю, що викопують яму, і поки трупа принесуть, то вона вже повна.

Кажуть, що їли, я не пам'ятаю цього.

Крапиву їли, спориш, все, що зелене було, те і їли. Рвали з акації цвіт.

Воно непередбачений голод був. Люди жили нормально, а потім все чисто забрали, господарство своє взяло, а нам нічого не осталось. Оце ми розсуждаємо: «Город в нас тий самий, шість соток... в колгоспі щось додають, а як воно тоді получилось – не можна уявить».

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Лоха Михайло Григорович,
1922 р. н., с. Єрківці, Переяслав-Хмельницький
район*

Робилося, що все під метлу забиралося зерно. З 1932 на 1933 рік люди осталися без хліба, все віддали на виконання плану.

Зверху указання було, а були і свої бригади, що ходили і забирали все.

У нас сім'я була: шестеро дітей, батько, мати. І завдяки тому, що була корова, ми вижили.

Ховали люди, та все понаходили...

1933 год вже прийшов, то люди не дождавшись нового врожаю, мерли. В основному в 1933 сильно мерли. А хто дождався врожаю, наївся та теж помер...

Як весна настала, ходили по полю, збирали буряки, картоплю...

Який там священик, ховали як хто може, може, когось і без труни.

Половина, мабуть, вимерло, вимерло багато! Особенно старі мерли, молоде десь ходить, щось знайде, і я теж, якісь гнізда воронячі знаходили, яйця... І пташок воронячих, я їх сам їв.

Люди поїли і собак, і котів.

Судили за колоски. Судили скрізь по селах.

Не можна брать нічого в світі, і кончене діло.

Із наших ніхто не помер...

Хто зна, хто не голодував?

Ми з першого дня були у колгоспі. Що там платили? Щось потрошку давали, грамами.

У кого були золоті речі, сережки чи зуби хто мав, везуть, там оцінюють і давали муки, крупы. Їздили міняли... у Києві.

Хто не хотів у колгосп, того розкуркулювали, виселяли. Чимало вислали. І живуть вони хто на Уралі, хто за Уралом, там, куди їх вислали. Рідко хто звідти навідується.

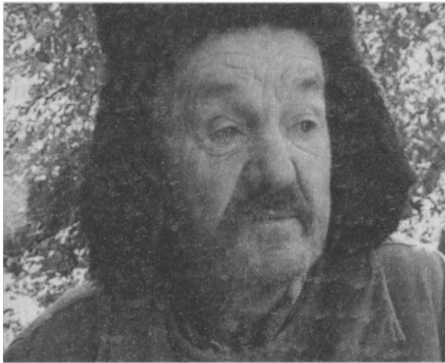
У кого не знайшли, то той і вижив.

Може, і сопротівлялись, так ніхто не допоможе. Що знайшли, те і забрали.

Скільки на Україні лягло!

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

***Згадує: Мазуренко Григорій Іванович,
1921 р.н., с. Семенівка, Макарівський район***

Це страшна трагедія, я дуже пам'ятаю це. Моя мати пекла хліб в колгоспі до осені 1932 року. А потім сказали матері: «Не йди пекти, бо все з комори вимели».

Як не стало хліба, настав страшний голод. Я ходив до церкви, тут на гору, і дер кору з липи.

А в нас у хаті була полова гречана, так мати її насіє, додати липи і пекла млинці. Так харчувались.

Забігли якось до сусіда, звали його Федір і дочка в нього була Оля, тоді була страшна жара, а вони лежать обої на печі, а в нього кожа порепалась і страшно смердить. Я такого страшного і на фронті не бачив.

В нас погинуло 96 чоловік, а тут є село Людвинівка, так там своїх дітей їли. З самого початку там коні ходили, а потім все повибивали, все поїли. І людське м'ясо багато їли. У нас в Семенівці теж одна була, в неї діти померли, так вона їх поварилася і поїла. Історія дуже важка була.

Коли я згадую ті года... я лежав у хаті, а хтось три картоплини вкинув, так я їх помив і зварив, так одужав.

Тут був радгосп, я прийшов в десять год до контори і кажу: «Прийміть на роботу».

Вони питають: «Що ти будеш робить?» Я кажу: «Пошліть мене до коней». Так вони дали мені кусочок хліба, грамів 200. А в радгоспі були буряки, так нас збирали дiтлаxів і пускали по рядочку, насипали баланди і ми до обiда працювали.

Приїзжають з КГБ: «А, не хочеш хліба здавати? Не хочеш в колгоспі працювати?» А тільки що купиш, люди доложили, то приходять і забирають той мішок. Я знаю тих хлопців, їх зараз ні одного немає, їх ще при німцях розстріляли.

Последнее забирали, ні з ким не рахувалися. А хто не хотів віддавати, того на Калиму відсилали. Багацько не вернулось.

Моеї тітки чоловік Василь, так він повіз хліб і якоесь квітанції підробив, що ніби він хліб здав, а він не здав, а підробив квітанції. Його як забрали, то по сей день його нема, не повернувся.

Мій батько і ще сім чоловік першими пішли у колгосп...

А як у колгосп пішли, то робили за так, задаром, люди бедно жили. Перед голодовкою усіх коров звели, усуспільнили.

Чоловік ще дише і каже: «То я ще живий». А той відповідає: «А що, я за тобою другий раз буду їхать?» Спеціально кiнь був, і звозили. Копали, копальщики були і їм якийсь пайок давали. Вони копають яму, привезли людей, то вони їх і закидують. У чому був, у тому і закидують.

Мій сусід був головою сільради, то вони списки вели тих, хто помер. Я з ним часто потім ще зустрічався, то він казав, що у 1933 рік в Семенівці померло чи 96, чи 98 чоловік.

У Києві був Торгсін, я їздив з матір'ю... то у матері були кільця золоті. На Васильків ми пішки пішли, я тоді малий був, а з Василькова мати шість чи сім хлібин у мішок,... поміняли. Як ми їх донесли? Автобусів не було, пішки якоесь. В селі мінял не було. Торгсіни в Києві були, а чому вони так називалися? Золото там брали і на хліб міняли.

В Голодомор мої всі вижили. Але сестри мої пухлі були. Я теж, буває, іду, а ноги, як валенки.

Правительство винне. Кажуть наші люди, які у Воронеж їздили, що там було багато хліба, а в Києві і Обухові не було. Спеціально зроблений був цей Голодомор, щоб знищити цих людей.

Самий важкий 1933 був, 1932 більш-менш, запаси ще були. А у 1933 були сильні дощі, позаливало, картопля погнила, та і не було чим посадить до пуття.

Колосок житній був, а я нарвав у кармани, сам іду і боюсь, що піймають, за ці колоски п'ять років давали. Розкрадання державного майна! У нас в селі два чоловіка сиділо.

Знаю я цей закон. Цей закон був підписаний Калініним. Сталін, Молотов, Єжов – це все вони таке зробили з Україною. А чим вона їм мішала, ця Україна? Вони хотіли видавить її, бо Україна незалежності хотіла.

Наших людей багато було в Сибірі, в Києві були. В Росію тікали, там були цілі поселення. Тут голод був, пекло.

У 1946–1947 році нас спасла Західна Україна, брали борошни, чавуни, полотно і міняли. У 1947 не вмер ні один чоловік.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Сухомлин Марія Оксентіївна,
1922 р. н., с. Людвинівка, Макарівський район*

У 1933 році померли мої мати, батько, сестра, три братики, то всіх окремо ховали. Їсти не було чого, то лопухи копали. Останній братик умер, так приїхали ті, хто ховає, та треба було дати кіло хліба, а його нема, так вони його відвезли на кладовище. Як буряки кидали, так кидали і їх. Покинули мене

одну, я кажу: «Навіщо ви мене оставили?»

Не було чого їсти, так вони зробили, активісти якісь. В нас корова була і свиноматка... вони нарахували налог по 100 рублів на поросятко.

Коли батька відпустили, лишилося 300 рублів віддати, так їх списали.

Ті, що приходили і забирали все, навіть з печі все доставали.

Горе було! Перенесли такий голод!

У кожній хаті багато людей померло. У нашій хаті сім душ вмерло. Я одна осталась. Теж саме їла і жива осталась, Бог мене оставив.

Тих, хто забирав, я їх погано пам'ятаю.

Хоронили так: позбирають на підводу, поскиднують. Яму викопують, то так, як буряки, людей померлих поскидають і позакидають.

Кажуть, по других селах людей їли. А в нас брат піде і наловить пташичок, то ми їх попаримо і їли.

Ой, щоб не дождали були! Ой, як жили! Воши годували! Стільки вошей було, що не можна вибрати.

Той, хто пішов у колгосп, тих не так обірали.

Мені 11 років було у голодовку. Мої батьки померли у 1933, у голодовку, і брати, і сестра.

У 1933 найбільше мерли люди.

Звичайно, що начальники краще жили. У колгоспі баланду якусь варять, то воно іде і з'їсть щось. Погода в 1933 була сира, дощі, холодно. А люди пухлі були, в мене і брат, і сестра пухлі були, а батько ні, а я висохла. Ті, хто пухли, не могли видержати.

П'ять колосків. У нас була одна жінка, яка взяла снопа, так її засудили. Дитину покинула на сестру, і сиділа два роки. Вона вже померла, а то б розказала, як то було.

Підеш, назбираєш в торбинку, гонили, не давали. Вредітельство тут робили. На Україні хліба було, а вони так нарощно зробили, начальство якесь було.

Із села повигонювали. А як прийшли, то хати розвалили, вікна повибивали.

Нічого не платили, 20 копійок, з чого ж було платити, а ще і позика була – 300 рублів. По 120 штук яєць та 150 малосімейних тоді накладали на людей.

При Брежневі стало краще жити, а Сталін такі податки накладав.

У кого була корова, той вижив.

В колгоспі якусь баланду варили, затірку – це давали на роботу ходити. А куди ж воно на роботу піде, якщо воно пухле? Тільки в колгосп, де баланду дають. Воно і додому не дійде, по дорозі падає. Сильно народ гинув. В нас в селі осталося три дівчини і два хлопця.

На кладовищі ховали.

Лучше такого не дожидать! Горе було!

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Розповідає: Комлик Ганна Павлівна,
1920 р. н., с. Людвинівка, Макарівський район*

1932-й, голод пам'ятаю, голодували ми. Не було нічого. Поприходять начальники і позабирають усе. Подмітають усе під метелку, все, що в нього є.

Вмирили з голоду. Мерли наповал і все. Нарошно робили, щоб голод зробити.

Я візьму та буряків нарву зелених, та з'їм. В мене

ж були і батько, і мати, і брати, і сестри, а вмерли всі.

Забирали, щоб народ трохи істребїть. Люди де ходять, там і кончилось, лежить, а потім шукать їм отвезти...

У мене брати зразу обоє померли.

А я тоді знайшла, через дорогу, чужий кїнь був. То я того коня запрягла у возик, одного і другого брата витягла на нього. І сама яму викопала. Підстелила рядна, щоб один лежав і другий, вкрила, а потїм думая: «Як я сама вилїзу із цієї ями?» Та сіла і плачу.

Був сусїд, то у нього п'ятеро дїтей, так тїльки одна дочка спаслася, а то всі повимирали.

Я знаю? Мабуть, щоб людей трохи істребїть. Хїба я знаю, навїщо вони це робили?

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Свідчить: Кулик Василь Федорович,
1919 р. н., с. Людвинівка, Макарівський район**

В 1933 годі я воду носив по полях відром, і буряки кормові їли.

Сім'я була велика. Штирями шукали і все забирали. Чи в печі якийсь вузлик лежить, то все забирали. Забирали та і все, а куди воно дівалось, я не знаю.

Викопували картоплю мерзлу весною та пекли млинці і їли.

Чоловік 300 не менше, а може, і більше в селі померло з голоду.

Ховали в загальну яму, якщо везуть, то чоловік по десять – і в загальну яму так і закидають. Ті, хто возив, ті жили краще...

Ті, що в колгосп йшли, дехто краще жив, дехто гірше.

Судили за те, що збирали колоски на колгоспному полі...

Були і кражи. Був в нас чоловік, так він підкопався і вкрав чи козу, чи телицю.

У 1933 ще дуже було. Їли даже жаби.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

Свідчить: Гаращенко Григорій Антонович

Народився 25 листопада 1919 року в селі Яблунька Хабненського, тепер Поліського, району Київської області. Закінчив 10 класів у с. Хабне.

В армії з 1939 року. Учасник бойових дій у Фінляндії, там був поранений і зазнав обмороження. Опісля закінчив військово-ве училище і отримав спеціальність – радист першого класу.

З 22 червня 1941 року на фронтах Другої світової війни.

Учасник боїв у морській піхоті за Одесу, Севастополь. Зазнав поранень. Далі – вже у танкових військах. Учасник Сталінградської битви.

У лютому 1943 року при звільненні міста Луганська був підірваний у танку і рідні отримали «похоронку». Обгорів, але дивом вижив. На фронт повернувся в травні 1943 року. Учасник боїв за звільнення Харкова і Харківщини, Полтавщини, Києва, Дніпропетровська, Миколаївщини. Брав участь у форсуванні Дністра, потім – у боях на території Румунії,

*Григорій Гаращенко розповідає про голод Катерині Ющенко.
Фото 2006 р.*

Болгарії, Югославії, Угорщини. Учасник звільнення Відня. 9 травня 1945 року зустрів, визволяючи Прагу. Нагороджений багатьма орденами. Полковник у відставці. За час війни отримав 12 поранень, перебиті руки, прострілена грудна клітка, контузії. Інвалід Вітчизняної війни. В армії до 1953 року. Звільнений за станом здоров'я.

Закінчив вечірній факультет Київського політехнічного інституту. Працював інженером на заводах ім. Петровського, «Арсенал», в КПП. Пенсіонер. На час запису йому 87 років.

У 1932–1933 роках навчався у школі, мав 14 років і влітку працював на тракторі, молотилці, а взимку 1933 року допомагав учителям ховати учнів школи, які мерли від голоду. З багатодітної сім'ї, рятувала корова, що була у господарстві, та допомога рідної тітки, котра жила за кілька кілометрів, у с. Желоня в Білорусії, де голоду не було.

Когда я слышу, как эти псевдокоммунисты, шарлатаны, Саламатин, Симоненко говорят, что Голодомора не было, так не могу слушать. Это же враньё! Как они могут так обманывать людей с трибуны Верховной Рады?

Я родом с Полесья, село Яблунька Полесского района, Киевщина. Чернобыльская зона – это богатейшая зона.

Фактически, наша фамилия Кузнецы была. Кузнецы – это богатые трудом и умом люди. Брат отца тоже был кузнецом.

Братьев у меня было шестеро, были сестры. Я из многодетной семьи.

Родился в 1919 году, а в 1924 году меня учила уму-разуму моя бабушка, которая прожила 124 года, говорили в семье на украинском языке. Мы родом из запорожских козаков. В 6 лет меня мама в кузнецу отдала, и я учился на кузнеца...

Село велике було. Там две улицы были длинные, больше, чем 1 км одна улица... В селе больше 200 дворов было и еще было два хутора...

Когда пришел 30 год, тогда и началась возня с созданием колхозов. И раскулачивание, уничтожение кулаков как клас-

са... Организация колхозов, а колхозы организовывались тогда на базе коммун. До колхозного строя были коммуны. Один хутор – назывался Грива, из него организовался колхоз 1 Травня, а второй – хутор Ясень, там называли колхоз им. Шевченко. В одном хуторе было 80 хат, а во втором – 70 хат. На эти хутора уехала моя семья...

В 30 годы, когда начиналась коллективизация сельского хозяйства, в это время приехал Каганович, он родом оттуда, из Полесского края. Он уже был вождем. И он как вождь приехал в свое село Кабаны... и соседка собрала груши-гнилушки для него и сказала: «Ой, це ж наш дорогой жидок приїхав» ... Раньше в селах евреев называли «жидками»... Каганович грушками угостился..., а через два дня ее и хозяина забрали в райцентр, посадили на повозку, дали по шесть лет – и в Сибирь.

Через полмесяца, когда Каганович уехал в Москву, в селе началось переселение. В нашем селе жили две еврейские семьи... они занимались гешефтом – и вдруг они исчезли. Оказалось, что в это время началось переселение всех евреев из сел в города. Это началась своего рода подготовка, это было в 1931 году.

Города были переполнены, особенно Киев. Началась экспроприация экспроприаторов, богачей выгоняли, а в их дома вселяли переселенцев, евреев из сел.

И вот 1932 год. Меня, как примерного ученика, послали в пионерлагерь «Орленок», всеукраинский, в Клавдиево... Вернулся из лагеря и поступал в комсомол...

Я вернулся в конце августа из лагеря и началась уборка урожая. Урожай хороший был – пшеница, просо, овес, все выросло замечательно. Для колхоза – это была радость, и для государства. Хлеб молотили, складывали в мешки и на повозки, и увозили на станцию Вильчу. И все, что собрали, весь урожай увозили на Вильчу, забрали даже посевной материал.

И когда голова колхозу кинулся – нужно сеять, так сказали, что весь посевной материал нужно сдать, а потом государство вам выдаст.

Когда молотилка уехала в другое село, колхозники цепями домолотили хлеб. И этот хлеб, что намолотили цепями, посеяли.

Когда молотилка работала, сидел лейтенант из НКВД и за всем наблюдал. Без него не отправляли ни одного мешка, и еще два сержанта было, тоже из НКВД. Они все учитывали. Никто не мог взять даже зернышка.

Убрали весь хлеб, обмолотили все. Ничего не осталось. Но голова колхозу посеял все же то, что обмолотили вручную.

Посеяли озимые. Приезжает лейтенант Фридман Арон, НКВДист, два солдата из НКВД. Они раскулачивали и под их руководством все отбирали. Рядом село, там был Меер, лейтенант из НКВД, руководил тоже этой работой.

План, который был доведен, – выполнили. Но за то, что голова колхоза все же посеял, его забрали в район и так избили, что он пришел домой черный. А это же голова колхозу. Вернули его в село выполнять хлебозаготовку. Дополнительно дали проценты, что столько-то хлеба еще надо сдать сверх плана.

В это время как раз приехали и начали забирать колхозный скот. У нас было более сотни коров и телки, лошадей было много. Когда все это забирали, бригадир Вознюк, зав. фермы воспрепятствовали. Тогда забрали бригадира Вознюка и голову колхоза. Голова колхоза вернулся выполнять план, а тех оставили и убили. Прибили в Полесском и бросили в речку Уж, а нашли их аж у р. Припять. Приезжают военные, НКВДисты и забирают скот, а скота у нас было много, более 100 коров. Были овцы, свиньи, лошади. И все это забирают и увозят. И у нас зав. фермы воспротивился: «Не дам, не дам!» Его судили, весь скот забрали, его избили, посадили в повозку и он больше не вернулся. Это была трагедия для семьи. Жена рассудок потеряла, у них и доченька была. Молодая семья была. Его разыскивали... когда брат начал разыскивать, так его спросили: «Ты что, хочешь туда, где брат?». А туда – это значит в речку Уж. Как потом выяснилось – его убили и бросили в речку Уж. Опознали только по одежке.

Выполнение плана и сверх плана началось с того, что не было нигде ни зернинки, комора пустая, а раньше была полная. Приезжает лейтенант Фридман и начинает собирать по хатам. И пошли, с первой до последней, у кого что есть. А вся земля была отдана в колхозы, но у каждого колхозника было 60 соток земли – это был закон такой.

Люди начали прятать, тогда стали ходить со штыками, искали и в коморе, и в хате, все откапывали. Приходят, например, к моей маме, я был дома, спрашивают: «Что у тебя, тетка, е? – А у меня все открыто, идите и смотрите. – А что это у тебя в глечик? – Это кисляк для детей. – А в узелке? – Это пшено. – А, пригодится». Они взяли глечик, узелок – и на повозку. Для красноармейцев, защитников родины, пригодится. А кто они были?... В Полесском был авиационный полк, и вот оттуда приезжали на повозках и все забирали. Все, что не забрали первый раз, потом добирали. Мать говорит: «Мне же нужно кормить школьников». «Ничего, говорит, вы найдете».

И у нас забрали, и у всех так. Если кто сопротивлялся, сажали на воз и в Полесское, а оттуда или вернулся, или избили, или прибили совсем. Никто не мог защититься, не было защиты...

Выкачали все, ничего не осталось. С 1932 на 1933 год, когда снег упал, все прикрыто, тогда и началось, страшный голод. Причем, когда снег упал, приехали и забрали весь скот. И в это время поступает директива партии и правительства «о ликвидации хуторов». У нас эти два хутора были, их нужно было ликвидировать, и нужно было, чтобы люди переехали. А переезжать некому, все голодают, умирают, причем семьями.

Только у кого из колхозников была корова, тех не тронули, но не у всех были коровы... Раньше можно было иметь одну корову, одного поросенка и пять кур, больше ты не имел права держать. У нас была коровка и она спасла нашу семью.

К концу 1932 року начался Голодомор, кончились все запасы, снег все прикрыл. Раньше люди ходили в лес, собирали

желуди и что было, перекапывали картошку. Если остается в земле картошка – вот это было питание.

Никуда нельзя пожаловаться, ничего нет... Хутора уничтожали... все оголили – везде голодовка была. Особенно на хуторах, сплошной Голодомор был, подобрали все. Но в селе тоже самое. В селе улица Пугачева почти вся вымерла.

В последствии дети все хуторские поумирали вместе со своими родителями. У меня был по соседству мой одноклассник, девочка была ниже классом, а третья еще ниже классом, трое детей их было. Когда начался Голодомор... из района пришло распоряжение подкармливать школьников. Были пайки и ученик, который пришел в школу, он получал обед... и сто грамм хлеба. А кто не ходил в школу, тот не получал обед, поэтому школьники старались ходить в школу.

Уже не учиться, а получить обед. Вот этим немного спасли детей. Хуторские все поумирали. В моем классе было 26 человек, 12 осталось в живых. Такая же картина в с. Раговке, рядом село.

Вызывает меня завуч... «Будешь моим помощником на похоронах». И вот я помощник у зав. школы. Меня спрашивает: «Грицю, почему твоего соседа Васи три или четыре дня нет в школе?» Прибегаю к Васе, двор открыт, а на пороге, возле входа в дом, лежит мертвая собачка. Я захожу в дом, а родители Васи лежат на печке. Я к ним, а они мертвые... Захожу в другую комнату, а там по середине комнаты лежит мой друг Вася и его младшая сестричка. Я к ним – они мертвые. В углу сидит девочка – одни косточки, еще живая...

Я пришел в школу и доложил, он сказал взять хлеб и еще чего, отнести Маришке и покормить ее надо. И я понес. «И зайди до бригадира дядьки Гордея, возьми повозку, запряги лошадей, поедем и заберем всю семью и похороним».

И вот я взял повозку, всех погрузили. Маринку спасли все же. Выкопали ямку, гробов не было. А кто копал: сами же ученики, мы же сами хоронили своих ребят. Выкопали ямку, уложили всех вместе, засыпали, пришли Ивану Степановичу сказали, нашему зав. школой. Очень хороший был человек.

Мы хоронили других, не только эту семью...

Те, кто под лесом, те хоть как-то спасались, что-то на деревьях собрали, где-то птичку убили...

Учителя тогда получали пайки, 1 кг пшена на месяц.

Конец 1932-го года начали больше всего умирать, а сплошной помор был после нового года к весне 1933-го. Когда снег сошел, оставшиеся люди в живых начали что-то искать, может где-то что-то проросло, какая-то травинка – и ее сразу собирали. Первая – лобода, ее собирали. В лесу тоже что-то поднялось, стали собирать желуди, от них многие умерли, травились ими.

Картошку собирали. Как бы ее не выкапывали, в земле оставались картошины. Люди руками в земле выискивали картошку. Она была мерзлая, но еще не сгнила. Перебрали все картоплинки. Затем, значит, солома... ее перемалывали и из соломы пекли хлеб.

И подснежники шли в борщи. И так люди дотянули до того времени, когда поднялся урожай. Урожай поднялся, люди стали собирать.

Колхозы были анулированы. Был один колхоз на Яблоньке – Буденнова, был колхоз – Ворошилова... У нас на хуторе пустые хаты были ... Соединили все в один колхоз из четырех.

Это было специально так сделано, чтоб люди умерли. Я ведь сам помогал собирать урожай, вывозили на возах с красным знаменем впереди. Я в этом участвовал.

Из колхозов все зерно свозили на станцию Вильча. Это была главная станция Вильча, где был Полесский район... А оттуда в вагоны грузили и увозили в Россию. Но все не могли, не успевали вывозить и стали зерно складывать в кагаты.

И кагаты, где хранился хлеб, растянулись вдоль железнодорожной колее. Когда снег прикрыл землю, хлеб в кагатах пророс, все взялось коржом, руна поднялась, как на полях. Хлеб пропадал, спасения не было хлебу. Вот так хлеб пропал. И только весной, когда Голодомор прокатился по Полесью, люди бросились спасаться и увидели, что эти кагаты можно разобрать. Люди бросились и начали доставать этот поросший хлеб.

Но получилась картина... Это ведь государственный хлеб – и вдруг государственное разгребают, а кто имеет на это право? Посылают туда охрану, а там люди гребут. Предупреждают: «Уйдите! Это государственное!» Но люди спасаются, хотят кушать, а оно пропадает.

Вот и пожалуйста – двоих из нашего села застрелили там, возле тех кагатов...

Тетка наша кровная из Белоруссии помогала нам. Там голода не было. Оттуда везли пшено, гречку, овсянку, все оттуда везли и нам помогали.

Километр от станции Вильча, село Желоня, на речке Желоня в Белоруссии, там понятия никто не имел о голоде. А рядом село Алексеевка, почти все вымерли. А там дальше Брянщина, это же Россия, там понятия не имели о голодовке.

После голодовки, когда все повымирили, когда все пусто было, приезжали из Курской области люди с топорами, на повозках целыми семьями и их наш районный секретарь райкома партии разводит по пустым домам и говорит им: «Вот вам пустые дома, восстанавливайте и поселяйтесь». Те пошли, посмотрели, а в домах еще люди не захороненные догнивают, они посмотрели на эту картину и бежать, в лес.

Они убежали, никто не остался... Все разбежались, потому что люди мертвые лежали и незахороненные в этих пустых хатах.

Это уже 1934 год. Как получилось это, никто не знает. Все было секретно. Зав. школы вызвали в Районо и он не вернулся. Поехал второй учитель – не вернулся. В чем дело? Потом сообщают, что они враги народа. Их судили и расстреляли. Спрашивается, за что учителей расстреляли? Они враги народа, а в чем это проявляется?

А за какие грехи? За то, что детей спасали? А как спасали – я уже говорил. Похлебку, кусочек хлебца – чтоб можно было детей поднять. За то, что они пришли в школу, их нужно было покормить. И кто не пришел в школу, те не получали обеда.

Спаслось, конечно, очень мало.

Село Яблонька, на улице Буденова, осталось в живых 50% людей. А рядом была длинная улица Пугачева – там почти все поумирали. Они даже раньше хотели сделать свой колхоз на базе одного кулацкого хозяйства, а потом, когда раскулачили, организовали один колхоз на село – им. Буденова...

И то, что говорят за колоски судили, это было и до Голодомора.

Когда увезли все, школьники мобилизовывались и шли по этой плантации и собирали колоски в торбочку. И нигде ни одного колосочка на поле не оставалось, колоски сдавали в колхоз. Никто не имел права их брать себе.

Если правильно разобраться, кто готовил эту операцию? Каганович в 1931 году приехал на Украину. Он везде проехал и после того евреи переехали в города. Спрашивается, что это за компания была?

В селе Яблонька, вместе с хуторами и Раговкой, было четыре школы. Голодомор, дети приходят в школу высохшие, были введены пайки для учителей, 1 кг пшена или гречки в месяц.

Прибегаем в школу, а в школе 10 градусов, а то и меньше, сидим и дрожим...

Все хуторские школы были закрыты и осталась одна школа в с. Раговке. Было около 500 детей по всем школам, а осталось меньше сотни.

Записала Борисенко В.К., 2005 г.

***Розповідає Шинькова Марія Євгенівна,
1944 р. н., м. Київ***

Про Голодомор 1932–1933 років добре знаю від своїх батьків, які пережили лихоліття, зазнали голодування, розкуркулення, репресій з боку влади.

У моїх бабусі Домахи і дідуся Івана Шинькових (батькових батьків), які проживали на той час у с. Кислині Буцького району Київської області (тепер Маньківського району Черкаської області), на 1930 р. була одна

десятина присадибного городу та три десятини орного поля, пара коней, пара волів, з десять овечок та домашня птиця. Був також на той час добротний будинок, який приніс нещастя усій родині. На час колективізації у бабусі з дідусем було вже шестеро дітей, чекали на сьому дитину. Дідусь – Шиньковий Іван Яхремович – відмовився вступати до колгоспу і був за це розкуркулений. Все його майно, будинок, інвентар та худоба були забрані до колгоспу, а вагітну дружину з дітьми викинули просто на вулицю. Приютилися у сусідів у погребі. Дід поїхав до Росії у пошуках можливості перевезти туди родину, але коли він повернувся, то більша частина його сім'ї вимерла з голоду. Померли дві доньки: Явдоха (1925 р. н.), Килина (1927 р. н.), син Василь (1929 р. н.), потім дружина Домаха і її новонароджений син разом.

Залишалось ще двоє дітей – Євген (1921 р. н.) і Марічка (1923 р. н.). Їх забрали до себе сестри матері. Через кілька днів хлопчик пішов провідати сестричку Марійку і поніс їй кілька зернят гарбузового насіння, але йому сказали, що її вже повезли

*Дідусь «куркуль» (ліворуч)
з онукою Марією
і сином Євгеном*

на цвинтар. На другий день Євгена із затиснутими зернятками у руці знайшла сусідка Євтушенко Ялосовета (Єлизавета) на могилі його матері. Вона забрала дитину до себе і піклувалася ним все життя, провела його на службу до Червоної Армії, одружила. Євген воював на фронті Другої світової війни, захищав Батьківщину, мав нагороди. Але місцевий голова сільради, якому сподобалася хата його розкуркуленого батька, не хотів повернення Євгена додому і написав на нього 25 доносів. В результаті, перед демобілізацією у 1946 році мій батько Шиньков Євген був за-

арештований і засуджений за ст. 58-1 «б» УК РСФСР на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Основним аргументом на арешт була довідка із Кислинської сільради від 5.02.1946 року про те, що родина Шинькового Євгена була розкуркулена у 1931 році і виселена із хати. Моя мати з малою донькою залишилася без житла і засобів на життя.

Мій батько відсидів сповна, усі 10 років і лише у 1976 р. його справу було переглянуто і реабілітовано за відсутністю складу злочину. Та він перед цим помер, бо хворів через побої слідчих та поранення під час війни. Довідку вручили через десять днів після смерті батька.

У 1997 році моя мати, Шинькова Любов Григорівна, звернулася із заявою до Комісії з питань поновлення прав реабілітованих і репресованих при Маньківській районній Раді народних депутатів Черкаської області про виплату грошової компенсації за вилучене майно при розкуркуленні і репресії

чоловіка. Свідки підтвердили, що було забрано будівлі, худобу, інвентар сільськогосподарського призначення. На основі цього, розглянувши заяву матері, їй встановили вартість вилученого і переданого колгоспу майна в сумі 112 гривнів 50 копійок (15 мінімальних зарплат).

Залишилося питання, яке буде вічно зі мною. Чому згинули такою страшною смертю мої ще малі тоді тітки, дядьки, бабуся? Чому я росла без батьківського тепла й підтримки, чому так настраждалася моя мати?

Записала Борисенко В.К., 2006 р.

МАЙСЬСЬКА РАЙОННА РАДА НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ
Комісія з питань правових прав розвідітованих і розпроданих

Від 1992 р. № 1
Про справу гр. Шинькова Галина Степанівна
розпродати майно

Шинькова Галина Степанівна адвокат
в справі з комісії з питань правових прав розвідітованих і розпроданих майна районної ради народних депутатів про вилучення грошової компенсації за вилучене майно Галина Степанівна Шинькова

Після розкуркулення Шинькова Галина Степанівна
місце розкуркулення гр. ?
справді саме Галина Степанівна Шинькова Галина Степанівна
звучачима майно підтверджувати Галина Степанівна Шинькова

Розглянувши справу гр. Шинькова Галина Степанівна
у відповідності з ст. 53, 9 Закону України від 17.04.1992 р.
постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.1993 року
№ 112 про вислаття майна і компенсації за вилучене майно
яке вислаття компенсації, повернення майна або відшкодування
цієї вартості розвідітованим громадянам та по положення
цього комісії рай народних депутатів в питань правових
прав розвідітованих, комісія

вирішила:

1. На підставі зв'язання Майданського районного
відділу внутрішніх справ вислаття справ розкуркулення сім'ї
Шинькова Галина Степанівна

ВІДПОВІДЬ НА ЗАПИТАННЯ РАЙОННОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ
визначення вартості розпроданого і поверненого майна

2. Вартість вилученого і поверненого майна в сумі 112,50 грн.

Комісія з питань правових прав розвідітованих і розпроданих майна районної ради народних депутатів

3. Дано відповісти на запитання про вартість вилученого і поверненого майна в сумі 112,50 грн.

Г.І. Гуралюк
Л.І. Борисенко

Кіровоградська область

*Розповідас: Подлубна Прасков'я Сергіївна,
1924 р. н., с. Новоандріївка, Новгородський район*

*Чи пам'ятаєте
Ви, що був голод
у 1932–1933 роках?*

Пам'ятаю голод
1932–1933 років.

Приезжали на телегах, с лошадьми и забирали всё со дворов, что было. Урожай и людской, и государственный.

Доносов было очень много, чтобы выжить...

Приходили и забирали как только могли. И побои, и судимости, и тюрьма – всё было. Они были все вооруженные...

Отставвали? Вилами, лопатами и граблями. Нигде ничего нельзя было спрятать. Все доносили и все находили и все выгребали и все забирали.

Они з города приезжали. И ковры забирали, и подушки, и детей вытряхивали с постели.

Закапывали продукты в землю в основном, но и там находили.

Кто работал в колхозе – им давали затёрку: это мука размешивалась с водой, без жиру, без ничего. Это только было за то, что целый день отработают и им давали вот такую затирку. И больше ничего. Не платили – ничего.

За пять колосков, найденных в поле после уборки урожая, давали по 5–7 лет. За один буряк, сладкий буряк, или кормо-

вой, тоже давали по 5–7 лет. Сажали в тюрьму и отсиживали от звонка до звонка в очень строгом режиме.

А разрешали собирать в поле эти колоски?

В поле отправляли детей вот в таком возрасте, как я была, и как мои дружки были. Мы шли в поле, собирали эти колоски, приносили в сельсовет, сдавали эти колоски, но нам ничего не давали. Ничего. Даже никакой еды не давали.

Скотину нигде не прятали, приезжали на подвоях, забирала всё, что было только забирать, худобу привязывали верёвками до этой же самой подводы и увозили с села.

А сколько раз приходили?

Пока всё не выгребут. Приходили, выгребали всё.

А когда начали люди умирать с голоду?

В 1933 году.

Когда? Осенью? Зимой?

Когда цвели вишни.

Да. А в 33 голодовка уже была страшная.

Нет, держава никакого внимания не обращала. У меня был братик 2 годика, и он умер, но так как у меня были подружки и друзья, мы его решили похоронить. Ручками вырыли ямку, посадили цветочки на ней, где могли. На второй день пришли – уже ямка эта была отрыта и братика не было. Мама лежала уже без сознания, от голода умирая уже на печи. И мы сказали маме. А она: «Давайте мы его съедим, а я выживу. А если мы его не съедим, то я умру». И через несколько дней мама таки умерла. Некому маму похоронить. Мы подняли крик и вой, нас же осталось уже четверо. Пришли соседи ночью, в 2 часа ночи, и когда кинулись, в чём дело, шо такое, мы говорим, что мама холодная. Света нет, воды нет, еды нет – ничего нет. Ну, тут же пришли с сельсовета. Нас ночью забрали в сельсовет и положили на табуретки какие там были, на полу; где ничего нам не дали – не укрыться, ничего. Утром пришли, нас забрали и отправили в детский дом в Новгородку. Туда привезли.

А там оказался пьяница начальник. Пил, гулял, дети умирали с голоду и с дизентерии. И попала туда моя сестричка, четыре годика ей было. И когда папа пришёл, а его забрали были как врага народа, и он отсидел полгода, и его отпустили.

А за что его забрали?

Вобщем, ему пришили статью врага народа. И его отпустили. Он нашёл нас у детском доме. И когда он зашёл, то позвала я, говорю: «Шура, папа пришёл. – Ой, позови папу». Папа зашел. Она бросилась папе на шею, обняла, поцеловала и тут же на шее у него умерла.

Голод, дизентерия. В детском доме был голод и дизентерия. Это сплошь и рядом.

Нет! Когда мама моя умерла, родной её брат и его сестра пришли, взяли, стащили с печи маму и вбросили в погреб. Собаки её растянули или люди растянули – это я так уже не узнала, и папа уже пришёл ничего не узнал, но мы нашли череп мамы и братика. Костей не было. Но это как мама умерла прошло месяца полтора, как папу освободили из тюрьмы.

А сколько Вам было, когда это произошло?

9 лет. Папа взял голову – череп мамы и братика, поцеловал одного и второго, положил черепа и мы ушли. Больше мы не вернулись уже туда. Папа, его же начали все ругать, что он враг народа, шо он то и сё, он тикал с тюрьмы, но это всё не правда, его просто обвинили по ошибке. И папа завербовался и уехал в Мурманск по вербовке и забрал нас туда. Так шо вот так.

Всё поели: и котов ели, и собак ели. Но собаки все были бешенные, собаки ж ели человечину. Они были бешеными. Коты тоже. Все. А родители убивали своих детей и ели. И тут же где-нибудь в садочке, на огороде, закапывали косточки, говорили, что умер. И это была одна семья, отец из матерью убили старшего, съели, косточки закопали, потом, через некоторое время, убили среднего, косточки закопали, и, наконец, маленького. Самый меньший. Тоже съели и закопали. Ну,

когда меня забрали уже в детский дом – не знаю тех родителей судьбу. Я уже там не была в Новоандреевке.

Много умерло. Да их никто не хоронил, собаки съедали и всё. Кости валялись и черепа.

В город мы не могли. У нас не было денег, у нас были маленькие дети от 2 до 14. Папу же забрали как врага народа, нам никакой помощи ниоткуда не было, родственники нас вообще не признавали, потому что папа в таком положении оказался. Ну, я же говорила, что папа, когда пришёл, от него вообще отказались все.

А в городах голод был?

В Кировограде был голод, но не такой. Ну шото же было в магазинах, что-то же можно было купить, что-то можно было на базаре купить, а в селе – там вообще ничего.

Власть виновата. В то время было очень много «врагов народа», арестовывали. Прав, не прав, виноват, не виноват. Арестовывали. Хоть Сталина и любили, кричали «Батько» – а он же только птички ставил. Документы ему подсовывали, а он птички – расстрелять.

*Записала Неклюдова Марина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Оповідас: Пухтіна Марія Василівна,
1924 р. н., с. Покровське, Аджамський
(нині Кіровоградський) район.
На час опитування мешкала в Кіровограді**

А чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках? Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?

Голод был в 33-м большой. Урожай был, собрали, как и в прошлые года. А власть забрала все, што можна с продуктов, все вывезли и через это начался голод. Сперва добровольно сдавали, потом принудительно.

Даже бригады специальные были – продотрядовцами их звали. Называли их и бандами, потому што били, штоб узнать, где еду спрятали. Да и кегебисты тоже ходили... Все вооруженные были, пистолеты, ружья были, ходили по дворам, а еще палки специальные были, железные, в огородах штрикали. Если не хотел отдавать, так и прикладом можно было получить. Били, некоторых даже расстреливали. Пришел уполномоченный, а мы жили: отец, мама, брат и я... Небольшая была семья. Встали мы ночью... Зашли, отец говорит матери: ты там смотри подольше открывай. А у нас был почти мешок кукурузы... Мы с братом спали на печи, а отец поднял нас и под нас эту кукурузу высыпал, накрыл и положил нас. То кукурузу не забрали, а фасоли полвибра унесли. У всех забрали... И лошадь забрали, сдохла на ферме.

Позвали мать (в штаб, де находились керівники цих бригад), и я пошла с матерью, потому што знала, што у нас хлеба

уже нету...: «Что, нету в нас хлеба, освободите нас». «Нет, мы ее посадим в погреб, покаместь не принесете хлеб».

Да нет, Боже мой, сначала хоть как-то пытались сохранить еду, но потом так напугали всех, что никто и пискнуть не мог. Да и нечем было. Ходило их сколько угодно, по трое, четверо. И по сто раз ходили. Все выискивали.

Да вот как пойдешь та собираешь колосков, та как впоймают, правда, я не попадалась. А за пять колосков судили... Поля охраняли, постоянно объезжали.

А кто ж тебе поможет, дома харчей не было. Каждый ел, што мог, семьи большие были, кормить-то нужно было чем-то. Никто сиротам бедным не помагал. Много их пухлых ходило, умирали с голоду.

Власти не голодали, кто в сельсовете роботал. А кто роботал где-то на комбинате, мог и достать что-нибудь поесть. Донощики могли вижить, кто приближенным к власти был. А с простых людей, што там и говорить, кому повезло. Родственники пытались помогать один другому, но нечем было помогать...

Ой, варили суп с кропивы, хлеб пекли с лободы. Лобода белая, серая, лобода свинячая, паслён, акация. С липы почки – я ела, хорошие такие, мягкие, не горькие. На свиноферму привозили макуху, вот ее и ели. Туда даже иногда сухари толченные привозили. А люди голодали. Ото такое питание было. Некоторые кору ели, но мы не ели. Садов же таких не было, как сейчас. Животных ели, все ели. Крысы только не ели, а так – коней, котов, собак. Росла недалече шелковица, вот она нас весной и выручала. Еще ёжиков ели, жаб. Што придется, то и ели. А што было делать?

Отец позже устроился на роботу, роботал бухгалтером в колхозе, он кончил всего три класса и тогда считали, што он грамотный. В колхозе давали по 200 грамм зерна на иждевенца, отцу давали 500 граммов, потому што был бухгалтером, а на нас он получал по 200. Колхозы бедные были, там тоже людей плохо кормили, а бывало, што и крошинки не было.

Конешно, я тебе скажу, были открытые магазины такие, как они называлися, торгсины... Все голодные, у кого осталися хрестики, колечки, разные там бусы – так от, несли туда все это сдавать. За что: за крупу, еду.

У нашем селе померло десь 25 мужчин. У нас десь 127 дворов было – село было небольшое.

Значит, мне говорили, што такие факты были, но я не свидетель, чтобы человек ел человека. Я видела в селе опухшего, худого, што я видела, желтых, как воск, я видела, как человек шел и упал – от это я видела. Рассказывали, што судили некоторых за людоедство, которые поедали своих детей. Но я не свидетель.

Тех, у кого были родственники, старались по-человечески похоронить, хоть и слабые были. А про тех, про каво не было заботиться, хоронили в общей могиле – здоровенной яме. А сколько ж таких помирало в неизвестных местах, далеко от домов. Часто хоронили несколько человек сразу в одном месте. Знаю, были похоронные такие бригады, а по што платили им, кто его знает? Кресты не ставили – не до них было.

Ну, кто виноват? Правительство. Сколько ж людей погибло, а они все забирали, ничего не оставляли. Паспортов не было, никто ни считал умерших.

*Записали Семеніст Іван, Басараб Володимир,
студенти КНУ ім. Тараса Шевченка*

Луганська область

Згадують: Ірмоленко Зінаїда Іванівна,

1925 р. н.,

Савельєва Олександра Іванівна,

1919 р. н., с. Покровське, Троїцький район

Олександра Іванівна: Мы пекли пыжки с отходов и толкли в ступах, прятались. Колхозы давали какие-то отходы, кто работал. Так что толкли в ступах, и то не все, а жито. Да и ступы забирали, не разрешались, а толкли в погребі, щоб не слышно было, шо ты шел и слышал, шо у тебе ступа толчется.

В Россию не разрешали выезжать нам – вот мы и голод увидали. А если б они разрешали ввозить в Россию, селяни б возили там то полотенце, то разное – вот бы и выживали. А они ж то закрыли выезд. Заберут у них те тряпки, а их домой отсылают. Приезжают ни с чем совсем.

Хоть бы не отбирали у человека те тряпки, ну шо ж ты отбираеш у человека тряпки? А перестрел – выкладай. Хоть бы домой привез их. А он приехал з голыми руками, а их пятеро взрослых, а шестой грудной ребёнок.

Зінаїда Іванівна: Ну хотели Украину подушить.

Такой был страшный 33 год. Люди падали на ходу, вот пойдут до хаты, бедные. А зерно у них повыгрибали, какие они кулаки: своя земля, своя работа, своя лошадь, а правительство дало указание повыгрибать. Они с голодовки, кто уехал, кто спрятался, кто мог спастись, кто в землю закопал – все было. Ну все сделало правительство.

Олександра Іванівна: А может, Сталин ничего и не знал. Откуда мы знаем?

*Записала Синиця Анна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

Полтавська область

Розповідає: Онацький Григорій

Омелянвич,

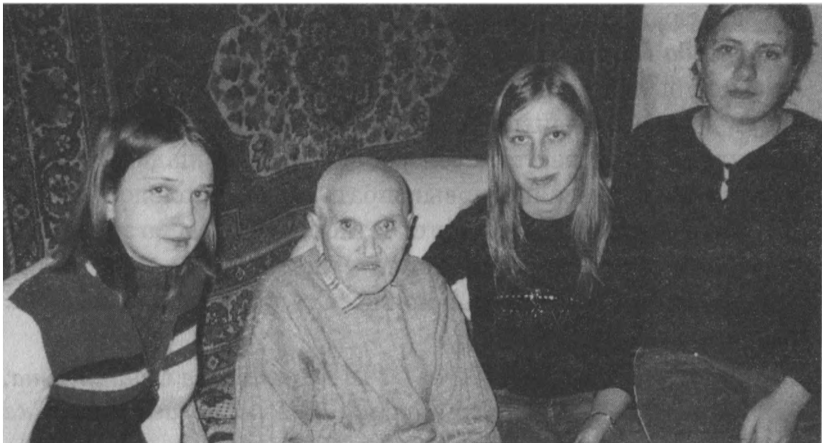
1907 р. н., с. Онацьке, Миргородський район

Звідси я, з Онацького. Туточку вот, де й дід, і батько, і вся сім'я.

О, те добре помню. Забрали... Росія, партію zorganizували і налоги накладали, такий урожай був сильний тоді в 1932 році... А налоги понаклали, хліб забрали, порозкуркулювали ще раніше людей.

Все партія робила.

Хто приходив? Отакі були хлопчакки, як оце ж ви. Приходять, нападуть на батька, шо давай хліб. Вишукують. Тоді страшне було. Ну ж не дає. Бідні, сім'я велика і землі ж немає. І возьмуть, приведуть отуди в школу, де це Библики живуть. Пацани та старики командують, партія. Та вони ото його ціпками б'ють. «Давай хліб!». А його вже вивозили, той хліб. Зробили голод. Ішли, брали у людей і буряк, і картошку, усе ж...

Значить, у двадцять дев'ятім годі отут серед хутора була построєна школа, читальна так називалася, де проходили лікнеп – ліквідація безграмотності – так називалася, і туди вечорами іззивали усих непокірних, хто не хотів іти в колгосп, і ото ночами держали там, і били, і тереризіровали їх, і по всякому заставляли, щоб ішли в колгоспи. І казали, в кого є хліб, особливо визивали хто підозрілий був, шо не здавав хліба, шо в нього і осталося якийсь центнер чи десять кілограм, їх туди визивали і ото там їх били.

Ховали де?. Хто зумів, раньше почув, позакопував. Де хто куди, або під горою були обніжки такі, великі бур'яни, ото підеш, найдеш там. Багацько ж подошло людей. І коні поїли, і оце ж Василичового батька... Вони зарізали кобилу і з'їли, і самі подошли однаково. Зарізали і з'їли... Шо з тієї коняки, як сім'я велика?

Хто пішов до колгоспу, ну вже хоч не трусили так, хоч ріпина, мо, осталася, то, їздять, було, на Ромни, купують зернячка... То страшне було... Із багатіїв зробили куркулів, давай хліб – і всьо. А на станції навозимо було хліба, Боже. Но то вже государственне.

Та... було всяке, шо й одежу брали. Дітей десяток, а одягать же нічим. Полотна було ж тоді у людей, тоді... прями, ото дехто зумів сховав, закопав. Шо захватили, то й забрали.

Не можна було собирати колоски в полі. Не можна, гонили та били, заберуть, були ж тоді охранныки. Пасе корову і назбирає торбу колосків. Жорни поробили, крутиш камінь отак руками. Страшне було його і описать не можна.

А як же, охранныки були в нас, Ковбаса ж був такий. Верхи на коняці їздить, і забере то ці колосочки. Багацько народа погнбло. Багатих повисилияли. Машин то мало було, а підводами і на Сенчу, везуть, грузять.

Кажен тиждень ходили шукати продукти. Один дорослий, а учнів набере, отож й ходить. І раньше, було, хата оплетена тинком, шо землею засипана, щоб дебела стіна, щоб не так холодно в хаті було... То ото постукав, землю повикидав, да й знайшов заховане...

І вночі приходили. Чую, вже ось у сих іде, так я уверх-верх, ото, шо димарь, так я по щаблях та туди і поліз, аж у гору, найшли і там.

Не били так, беруть батька, а нас щипають той, і питають: «Хліб у вас є?»

Голод? Тридцять другий, тридцять першого началось і год чотири було таке. В тридцять третім найхуже. Уже ж хліба не було. Нема де взять хліб... Колгоспи зорганізували, позвозили туди все, і коні, і вози, все туди здали, а вони ж лізуть: «Давай!».

Та сила людей померло. Є сім'ї зовсім померли...

Як помирили батьки, а залишались діти, куди їх дівали?

Отуточко клуб був. Патронат, туди дітей відправляли. Стали давать, вже суп варять там, котли, і хто ходить на роботу, наллють там на душу черпак.

Це як колгосп заварився, так з першого году свині позабирали в людей в колгосп, скот позвозили, у куркулів забрали, та в яких там куркулів... таке у бідного не брали, а де жив хорошенько, заберуть корову там... Наставляли отут, сараїв наробили, і туди телята позабирали.

А в голод люди їли отой клевер, шо голубеньким цвіте та розовим, такими буруб'яшками, ото беруть, а воно вредне на жолудок, а тоді вже листя рвуть з вишень, з липи, і висушать, і помнуть його, та вже ріпина своя ж, то потовче качалкою у посудині, і ото накладають. Потом стали буряк пахать, а там йшли аж на завод люди і жом доставали, а тоді стали звозить і в колгосп жом. А голуби в кого були, то ловили, поїли голубів. В голуба добре м'яско. Його не можна ні описать, ні розказать. І одежу в людей позабирали, де крупненько жив, приїде, забере – і всьо.

То зразу ж оцих багатих повисияляли, повивозили, а тоді пішли ж якось, у нас була клуня, сарай хороший, були... по-разбирали, лави, столи.

Був голод і в городах. Було, і я їздив в Ромни, єсть такі люди, шо приховали, продає й хлібину.

Не було, а в с. Березлуці було. Ото оце ж у мого дядька, Хведора, узяв він жінку тоже з-під городу, у євреїв служила, прижила там дитину, сама пішла в Березлуку, а воно тут у Вакулів жило, та уже величеньке, іде до матері... уловили там...

Ховали людей. От у Хрестенкових, то у його хлопців було багато, та осталося тільки два, всі померли.

Померли, в селі нема ж де викопать ями, у погріб, у пусту яму повкидали... Без труни.

Де б же, де там? Так, в чому здох, в тому й кинули. Брати три ото в Хрестенка, у неї хлопців багацько було, дівчат то не було... Всі померли.

Поминав? (сміється із іронією). Чим? Чим же?

А в нас зробили клуб замість церкви.

По дворах ховали, хто здоровенький був, той знайде чоловіка, який зробить хрест, такий який небусть, або вишньовий, або... Господи, то страшне робилось... Страшне...

Хто зумів ото сховать, було таке, я сам, отуточко яма була, так оставив, коноплями засипав. Не нашли. Яму я загорнув, всяким-таким закидав. Було, людей спасало. У поле вивозили зерно, сховає десь під бугром, під обніжком, або шо, а тоді піде та возьме, принесе та вже же й дома там сховається. Жорна спасли, багацько жорнів було в хуторі... Зробив чоловік жорна, там в Марвенків були, в Герасима були жорни, у Маковенків жорни... Ну краплину... стакан скільки ти там змелеш? То стакан або два, даєш муки...

Хтозна хто винен, що той голод був? Врожай був. Партія. Ота Будаківка, вони ж в нас забрали клуню, столи, лави, комору забрали, клуня була велика, забрали на топливо...

У мене у Остапівці була тітка, материна сестра, п'ятеро дітей поховала у 1933 році, і чоловіка поховала, остались удвох, дочка і вона. Дочка пішла, десь на розвильці дідсадик був і вона тут уборщицей була, той жила.

А то всі померли і встигли ото коло порога позакопувати, під колючками ямку вирила, положила, пригорнула – і все.

*Записала Пудовкіна Анна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Оповідас: Мащенко Марія Михайлівна,
1912 р. н., с. Скибинці, Миргородський район*

Людей висилали. Оце нашу сім'ю. Я розкажу про себе. Батька забрали в тюрму і братіка старшого забрали. Вивезли серед поля, у гречці викинули нас. Що хотіть, то й робіть. Викопали землянку і там поселились. Як їде бригада, ніде нічого... де хліба шматочок лежить – вони позабирають. Моя мама була. Клала пальтечко під її, що мов хворіла була. Іде бригада. Вони стягли й забрали. І били людей. Ми, було, в землянку збігаємось і пла-

чем, що де нам дітсья серед поля. Куди? Вони стягали одержу й били. А мого братіка взяли та побили попід боками й в погріб укинули. Ой, Боже мій! Все було. Застануть і били ні за що. Жили ж ми своїм трудом, заробляли. Робили. Конячка була, дві коровки й вівці були, й земельки сім гектарів було й десятин. Які там куркулі були? А це позакопують і найдуть, заберуть. Ніде... Бачать на людині ше такий платочок – постягають.

Та хто ж там? Як же оборонишся? Нема ж од кого оборонятися. Ніякой оборони! Дали плани та й викидали посеред зими з хати. Із голоду померли. Ой, Боже. То Голодомор був. Іздівались усяк. Прийшли й забрали. Ніякого закону не було...

Так можна ж закопать. Закопували. Як не найдуть, то воно наше, а як найдуть... Було як закопане, то вони... Земля обколеться... Вони ціпками в землю штирхали. Вишукували зернинку.

Ага, та ходили, душ по п'ять. Із ціпками. І нікому нічого не кажи. Отаке було життя. Урожай забирали.

Ото ховаєм, шукаєм, де його заховать. У землі. Закопували. Або у якусь діжечку, або у суніку чи ящику. Ми були заховали під сажем. І то шукали, вишукали, нашли й забрали. Ото таке було.

А тим, хто ішов до колгоспу, давали якісь продукти, їжу?

Да хто там давав, ніхто не давав. Ніякої їжі. Ото листя товкли, рвали акацію, листя й лушпиння, й качани. Таке їли. І дохле їли. Все їли. І бур'яни які їли. Нарвеш і акації, і щавлю. Отого посушиш і їси. У ступі товкли і їли.

Вони забирали тільки їжу?

Зерна й одєжу. Ще одєжину забирали.

Не давали збирать колосків. Забирали й колоски. Забирали. Зостались колосочки там то там. Ми ходили по колосочки, в торбиночки збирали. Колосочки на полі, і то прийде по ниві і візьмуть, і торбинку отнімали. Отакі ніякі якісь дурачки. Якісь сторожі. А хто був цими сторожами, хто охороняв?

Ото отак вони охоронялися. Хіба втечеш, украдеш? Ото забирали. Назбираєш торбинку, і ту отнімали. Хто їх заставляв? Отнімали. Все було. Було, їли сирий буряк. Їли. Ой, і кислци, й старий буряк. Мололи сирий буряк на макітерку...

А люди хотіли добровільно іти в колгосп?

Добровільно? Та ні, примушували, чого ж, ходили, представники були.

А вони вговарювали. Щоб писались, здавали туди все. В кого плуг, в кого коняка була, коні, плуг чи там молотарка. Щоб все здавали в колгоспи. Суспільнювали. Та худобу не ховали. В колгосп забирали. Та приходили, не раз навідувались. А десь хтось одкопає, а вони приявляються. І заберуть. Було. І шматочка хліба не вдержиш у хаті. Навесні дуже помирали. Уже й жито поспівало, й колосочки доходили. Колосочки й зернячко їли. Таке ж було.

Як засудять батька, то забирали в приюти були дітей. А в тридцять третім годі то ніхто не забирав. Ото в нас в хуторі сім'я не одна вимерла. Ото було і батьки, і діти померли.

Хто вижив, то вижив. Я сама є така. І бур'яни, і шелуху їла, все їла. І качани. Не кукурузу. Ті качани, що після зерна залишалися, що раніше палили їх в печі, потовкла в ступі й їла, і вижила. Не всі виживали.

Ага, допомагали. Особенно родичі допомагали.

А ягоди. Терен їли, таке їли. Тоді яблук не дуже було, а побольше терну, грушки. У лісі збирали та їли. І пачериці їли, все їли. Було, пачериць таких нарвали, що були на стіни драпалися від болю... Від пачериці. А, було, і повмирили від пачериць. Голод усе заставляв їсти. Жолуді їли. Товкли листя. Ото рвали і їли листя. І коні дохли, то й коні дохлі їли.

Ну там в нашому колгоспі то душ двадцять вмерло з голоду. А скільки всього було людей в колгоспі? А я людей не знаю, скільки було. Та був же хутір великий.

А були випадки людодства?

У нашому не було. А у інших селах, казали, було.

Людей закопували в яму. Викопували, ніякої труни не було. Ото звозять, було, в одну яму, скидають. Ото поскидали в яму, а там одну, в нас німа була, погано балакала. А вона каже: «Та я ще ж жива». Ото така, що негодна вже людина, їде ото... Ото йде на дорозі, впала на дорозі, лежить. Із голода. Ходить, поки на дорозі впаде, поки підберуть його. І старці возиками возили, чи підводами і скидали в одну яму.

Ото які на станції плачуть й діти голодні. На станцію приїхали й вмирили. Їх підводою брали й вкидали в яму. Кидали. Одне на одно. Отаке. Хто б їм платив. Таке ж було времня. Підводами, було, везуть з Ромодану на станцію мертвих людей за село. Там серед поля то ями викопують і кого там... Ну рідні ж не платили, бо вони з голоду померли. І ото в одну яму скидали людей. Без труни, без нічого.

Ага, знають про голод, як хто живий зостався. А їх вимерло всіх. Із живих нема вже. Це я одна живу, зсталася. Знаю,

не забула, яке було. За невелику їду та ходили на кладбище дивитися, як привезли людей. Вкидають у ями. Тепер як хоронять. А то кинули.

Ні, пам'ятників нема. Хрести. Тоді пам'ятників не було. Хрести. Од голоду померлим є хрести. А є й без хрестів.

Тепер же є й купити де, є скільки. Якби гроші. А тоді ж його не було. Що щоб де купити. Хліба шматочок. Як дома нема, та не купиш – і з голоду вмирай. А тепер і хліба понапікають і усе продають. Аби гроші.

А як Ви думаєте, хто був винний у цьому голоді?

Хто винен? А хто ж був? Як же, Сталін, мабуть. Сталін у голоді винен. Сталін керував же.

Я у Полтаву поїхала на роботу пізніше трохи. Робила на кирпичному і давали хліба півкіло і один ополоничок юшки, і я опухла. Поки в мене дукачі були. Тоді дукачі були. Да. Із вушками, на шию надіваються. І приймали в Торгсін. То я ж, було, понесу дукачі та дадуть хліба та я добавляла, а аж не стало дукачів. Оце було Торгсін. Да, Торгсін я знаю. І тоді я не опухла. А як не стало дукачів, то я опухла на роботі. І робила я, кирпич робила. Так годували. Один ополоночок. Тульку вивезли, казали, за Полтаву десь гнилу. А ми бігали, одривали та їли з землі. Один оце таки ополонок і таке рідесеньке. Один ополонок дадуть і півкіла хліба. Була пухла, як колодка. А тоді вже одтухла. Чим же одтухла? Їла кислотиці, буряки сирі їла. І дядько в мене був, носив молочка. І зварить молочка, було, принесе. Тоді я одтухла. Ото була б у землі. На роботі так годували. А як стала більше то листя, то шелуху їсти, то тоді буряки. Оце сирі, ми їх пололи і їли. Отаке було.

Я зосталась жива, що я таки заміж пішла. Що він бідняк був. Ага. Його ж не вигонили.

Сім'я вимерла була його... Зостався один він та сестра. Його сім'я з голоду померла. Заміж пішла – ото й жива.

*Записала Васильєва Ольга,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Згадує: Матвійченко Катерина Іванівна,
1922 р. н., с. Малі Сорочинці, Миргородський
район*

Я народилася в селі Малі Сорочинці Миргородського району Полтавської області 28 вересня 1922 року. Ну, всі кажуть, що двадцять першого, но востанавливали, бо тоді погоріли документи всі.

Пам'ятаю голод оцей тридцять другого і то, значить нас п'ятеро було, і тато й мама. Ну, сестра замужем була, ну оті діти, то були в нас, ну в нас була корова, і за счет тії корови ми виживали. А ще мама познакомилась з сусідкою, де крупозавод тоді був Виноградів млин називався. І оті платочки, полотнинки, рушничок, усе приносила туди і міняла за гречану мучку. Принесе отакий вузлик тої муки нам, а мама ще натре піввідра бур'яків, які були. І ото заколотить, горщики були тоді старинні, а тоді ще напече й млинів з буряком із тим. То ми вже такі були раді, оце трудно зимою було. А вже як стала зелень, тоді ми пішли, значить, де калачик, де той, як називають, не лобода і не сверіпа, ну бур'ян такий. Рвемо ті листочки, потом підем на леваду, пшеника так звалась кругленька, мама ото насече. То ми їх так їли. Де який цвіточок, а як уже пішли шовковиці, то ми вже тоді ожили зовсім. Ми пухлі не були. А тато поїсть трохи, а тоді присолює ще, а мама: «Іване, нашо ти досолюєш, нашо ти їси солоне?». «А шоб вода пилася, шоб мов я не голодніш», він трохи ото шутить, каже, шоб не голодний, а тоді ноги отакі як попухли.

Їздили забирати, але у нас не брали, потому що бідні і вступили зараз у колгосп. А хто не вступив у колгосп зараз – у них позабирали все чисто. Хто де закопав, може, торбу квасолі, то вони ходили з жалізними такими палицями і отак пробували в землі, де знаходили, хто де б не заховав. По сусідству жили, ото вони називались з куркулів. Ну не видно було штанів, з якого матеріалу – латка на латку була, а держав дві корови і двоє коней, і звався куркуль, і хата і сейчас та

єсть, под жалізом там була, ото звався, і їх вигнали з хати, все позабирали, ой...

Забирали все, казали, з города їздять представники, називались тоді, комуністи, кажуть.

Мої ви дорогенькі, я ж кажу, хоч хто й закопає, то вони ходили і кажу – отакі були жалізні, казали, еті шомпеля. І провіряли і находили. Так ніхто не мог заховать, бо все, все вишукували..

Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

Якусь там їжу. Як оце і я лічно ходила й просо полоть, то шо. І давали нам коняку, но це вже було у тридцять п'ятому або шо, но всьо равно, їздили, вивчилися, показали нам запрягать коняку одноконну, і їздили і давали продукти, і ми заради отих продуктів їздили полоть просо.

Що таке закон про «п'ять колосків», чи чули Ви про нього?

Ой, Боже... Тоді заберуть оці снопи, загребуть, вишлють людей, пособирають, де колосок, а ми ще біжимо, може де найдем колосочок. А за колоски, як хтось піде да насобирає, якщо не загребено, то забирають і б'ють, і все було.

Був об'їждчик, їздив ото на конях. Людям ж топить нічим було, ідуть, може, там візьмуть соломи або шо, а він їздить і як побачить, то може і набить нагайкою ж такою, а то так запише і завтра у сільраду, і там ше дадуть.

Та в любе врем'я можуть: і ночью придуть, і дивляться, може, ти десь кудись несеш ховаєш, і рано й дньом, як кажуть, у любий час. То як замітять, шо в нього було зерно, а він не все віддав, то й засада сідала. То й кажуть, шо ото сіли, посідали, там і наблюдають, може, буде куди носить...

Ой... так коли, ну воно ж нас не дуже і пускали, щоб ми де бігали отам та дивилися, бо... Та тіки ж кажуть. Шо вмер той, або повезли відводою п'ять чоловік, або повезли вже десять. Оце з тридцять другого на третій.

А що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?

А тоді етали, бо якраз у цій куркульській хаті коло нас були еті, шо позабирали батьків, а діти малі, то їх в притулок, в детдом, казали.

Не голодували тіки оце в кого була корова і була якась ото полотнина чи платочок, чи рушничок, і носили та міняли. Ну, в кого й золото було може. Таке рідко було в селі. А ото дужче за тряпки. І оце на Винограді, до Виноградивого млина, такі там же тоже познакомляться, та як удасться там десь узять трошки, багато, може кілограм принесе, то його ділеш.

Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

Да, допомагали. Моя лічно мама ото напече отих блинів, і ото буряк аж повистромляється з них, ну нічого, ми раді були й тому, а були ще бідніші, хлопці пасли скот, а ми жили так над вигоном і було озеро. І, значить, мама раз позвала: «Хведько, йди сюди!». Він підійшов. Мама йому блинчиків і в бутылочку молочка, бо своєї корови не було, а тим, шо пасли, то хто дасть, а хто не дуже і давали. А він, років три як помер той чоловік, то він як побачить мене, то каже: «Ваша мама така була. Ми підгонимо проти воріт, бо знаєм, тьотя Явдоха шось нам та винесе». Його не можна, я ото хліб як принесуть, я його цілую, ми його не бачили, і паски такої.

Усяки бур'яни їли, і ото тіки кричали, шо блекоти не рвіть, бо посліпнете. А там ягідки були такі, чорненькі, воно менше од терну. Оце шовковиці і листя, і ягодки, тіки так вони і не доспівали там, і не покрасніють, а ми рвемо їх уже. А то росли ото, на левадах, трава така, це щавель, то це, як пішов щавель, то те вже й борщу наварять. Ото такі кругленькі листочки, а цвіточки жовтеньки, ото рвали і борщ варили, і було, насічуть, та як оце вже стало отой і щавель, то вже і з щавльом їмо його, а листочки із отих калачиків, я кажу синам, оце ми спасалися у голодовку.

Чи можна було щось купити в місті чи виміняти?

Якщо він робить на хлібзаводі, чи десь там ото на якомусь заводі, коло того місця, де вічний вогонь, там був млин, олійниця була, звався там пан Зейман, Виноградів, де Калинка, то Білецького, там тоже був млин. Як хто познакомиється і в Зеймана, то можна вимінять вузлик макухи.

Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

У селі? Та багато, та я не скажу вам точно. І ще старші були, сестра була в мене шоста. Ну везли на кладовище, ну я не буду казати, ну казали, таки яму вириють яку-небудь і хіба одного кидають... Нікому було й копати ямки, слабі люди були.

Як померли, так і раді були. Тата мого двоюрідний брат був пухлим, і все отоді як поспіли колоски і він як наївся, кишки полопалися і все...

Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

Люде ходять, і особливо оті старші, в кого померли, но там уже на те кладовище не хоронять, закрито, то люди йдуть і туди та поминають.

За радянську владу то презирали, де ті церкви. Тайно хрестили дітей...

Церква була і я помню, як війна почалась, і там святили воду, вирубували хрест, оце я помню. Так її і розібрали, там кажуть, контору построїли чи медпункт, шось таке.

А кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

Кого? Знають, як кажуть, начальство чи, як виразиться правильно, руководство, до цього довело. Тоді був урожай, так поналожували такі податки, що повивозили і на колгосп, і хто ото ще не йшов у колгосп.

*Записав Савченко Юрій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Розповідає: Лисенко Олександра Федорівна,
1923 р. н., смт Котельва, Котелевський район*

Воно, мабуть, споконвіку. 83 роки я прожила, то все врем'я оце Котельва.

А чи пам'ятаєте Ви про голод 1932–1933 років?

Пам'ятаю. У 33-му годі урожай був дуже гарний, але викачали. Ото були такі бригади, ходили із такими залізними крюками і ото штрикали скрізь по землі в полі, і шукали хто де що заховав з продуктів. Ну ото, значить, в мене батько сховав чувал пшениці, там, де корова стояла, в ногах, і хтось, видно,

підказав і батька ото засудили на 3 роки, а ми осталися і до нас прийшли і забрали все, і даже з горшків повисипали (плаче).

А які, на Вашу думку, причини голоду: неурожай був, засуха?

Ні-ні-ні-ні! Це просто така була політика, щоб викачати ото всі продукти, якби в нас не було корови, так ми б усі з голоду померли. А то шо в нас корова була та доїлася та молочком піддержували.

Колісник Йосип Миколайович ходив у тій бригаді, що шукали, його вже немає живого. Тоді ж ото Пустовіт Марія Хведорівна тоже ходила. Всіх вже не пам'ятаю...

Але найстрашніше було, це коли ото приїде з Полтави якийсь представник і візьме наших представників і ходят так. Всі огороди перештрикают.

Вони заходять у двір, вламуються? Чи як це?

Вони заходять у двір і кажуть: «Шо в вас є з продуктів?» Мати каже: «Нема в нас нічого». Тоді ото полізли на гору, та найшли льон, із горшка повисипали. Все переривали. Подушки перекидали, шукали все. Та й в погріб, і скрізь, і в піч даже заглядали. Вони входять у двір і кажуть: «Ми бригада по викачуванню зерна».

О-о-о! Та куди там! Як тіки скаже, що не пущу тебе в двір, зараз «чорний ворон» приїжає та забира на Соловки. Машина така була, «чорний ворон».

Палки залізні були ото. Тоді були такі ж, оті ж, що штрикати такі.

Ні, ні, нічого не робили через те, що то страшне було, зараз же отпралять на Соловки, так що люди дуже боялися ці бригади. Боялися дуже...

По троє ходило, а як з Полтави був преставник, то чотири...

Тим, що пішли в колгосп, по сто п'ядесят грам хліба давали і ото три рази якоїсь там затірки, ото таке давали.

То, було, мати моя ото як піде на роботу, так принесе нам півлітрову баночку оці затірки. А нас же ж п'ятеро, ото по дві ложки візьмемо, все... Йшла, щоб вижити...

Худобу брали. Оце як тіки там багато десь зерна закопано, так забирали вівці й корову забирали, це як покарання за те, що ховали зерно...

Такий закон був про «п'ять колосків», через те, що ми збирали, уже ж жито як начало наливатись, ми й пійшли по колосочки, так був у нас дуже заядний об'їщик, що він все не дочував, що так збивав дівчат, дітей, що діти непритомніли були. Ото так бив, страшне значить. Я забула, як його хвамилія...

Як назбираємо колосочків, тоді намнемо зернечко, тоді мати закип'ятит води, всипем туди зернечко і їмо тоді таке, як кутя... Ну, багато людей померло, як ото вже начало зерно спінути, воно ж люди голодні, ото понаїдалися цього зерна, а воно ж кишки голодні, і воно пороздуває животи, і багато дуже повмирало.

Не хотіли йти в колгосп, а тоді вже як почали землі забирати, городи обрізати, корови забирати, аж тоді вже люди почали йти...

У мого дедушки було два коні, в нього забрали коні, забрали упряж, що ж осталося робити?.. Йти в колгосп...

Там у нас було таке болото, в очереті, то ж ми корову ту зберігали.

Ходили по хатах з самого ранку і допізна. А як хто не дає нічого, так забирали в сільську раду, ото в сільській раді сиділи, аж поки там якийсь з Полтави приїде, якийсь главнокомандуючий, так ото ж забере на Соловки.

Хто поїхав туди, на Соловки, то ніхто живий не вернувся, всі загинули.

Одежу гарну забирали, о! Комори забирали, продавали все. Торги були.

Ой! Скіки їх тіки помирало. Значить, в нас одна жінка, так четверо дітей було, так вона всі порізала й поїла.

Страшне, скіки їх померло. У мене було, мабуть, ото подружок душ шість – всі померли.

Ніхто не опікувався сиротами. Ніде нічого, ото ходило дитя, поки опухло і вмерло, на дорозі прямо вмирали. О.

Значить, виживали ті, що в Харькові ото продавали муку. Називавсь магазин «Торсінг». Ото золоті речі в кого були, то возили: то кольца, то сережки, то дукачі. Відвозили і продавали за муку. Ото ті виживали.

Родичі то помагали одне одному.

Слухай, тоді коні дуже дохли, так їли конину дохлу, собак, котів, крис, ворон, і оце отих лелек, та все їли, що непопаде. Голод. Їли коріння, з рогозу, з очерету, тоді гірчак був.

Дуже багато померло від голоду! Мені наче, що от 830 чоловік.

Заберали на підводу й складали в яму, вкидали по 5, по 10 чоловік. На кладовищі хоронили.

Слухай, ніхто їх не поминає, через те, що то вони з голоду померли, а рідні їхні уже повмирали, воно ж давно було діло. Церкви в нас попалили.

Сім церков було в нашій Котельві, а тепер одна є.

А чи встановлені в селі хрести якісь, пам'ятники померлим від голоду, якийсь, може, пам'ятний знак десь такий?

Нема ніде нічого.

Сталін винуватий, що голод був, він керував цим. Він Німеччині пообіщав ото хліб, так вони викачали все для Німеччини, а люди свої померли.

*Записала Пономаренко Тетяна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Гавриленко Михайло Павлович,
1919 р. н., смт Котельва***

А чи пам'ятаєте про голод в тридцять другому, в тридцять третьому році?

Та добре знаю. Те, я щитаю, це іскусственный голод був.

Ну я же можу сказати, у нас сім церковів було тут, у Котельві, і в кожній церкві повно хліба було, а люди з голоду здихали. Мельниці були попечатані, і вітряки стояли тоді усі попечатані, хліба возили з будкою двадцять, а ні тридцять-двадцять хлібин, так його ж не можна взяти. Ну оце ж так...

А картошку забирали, коні в колгосп. О... А хліб забирали, ходили бригади. Буряки забрали сахарні.

Бригада така – сімнадцять чоловік, а мо, й більш. Отака збирана. Штаби були, понятно, штаби. У штабі головний, которий їм давав наряд, а бригада – це ходила, там старший був. На нашім селі були в бригаді Швидкісний, то Гнилосирівський, то Молохівський, отакі.

Ходили забирати, ну, піка така, загострена, отак ручка, отою пікою, значить, шука скрізь, чи ніде нема закопано нічого.

Хліб ховали. У нас, допустім, то мати ховала хліба, тоді були печі, отакі, ну в нас і щас то є. Там комин то... Тоді значить вона, мати, туди кілограм двадцять жита, а на печі ж стара квасоля лежала, мак, цибуля висіла... Я прийшов з школи,

і один мій товарищ там, Шеремет. Ну а мати нас на піч сує... Шоб не шукали тіпа, понятно... Та отож клуня була, там, де паша була, комора, ну де можна було шукать – шукали. А в хаті ж долівка ж була, не було полу, о... і ото все ж кажуть: «Мо, де захований хліб».

Дай я дорозкажу... Ну я, значить, поліз із Павлом цим на піч, мати нас запхала... Може, ніхто із бригади не полізе на піч, понятно, о... А ми посідали це ж з Павлом, ноги позвішували.

Каже один з бригади: «А ну пішли, з чим вони борщ варять», у піч полізли. Ну, в печі варили борщ. Потом витяга ото той борщ, який там той борщ: «О!.. Ще вони голодні, каже, паразіти, ще борщ варять, о!». Ну й шо ж, а батько втік уже. Не було батька в нас, а потім він у колгосп таки пішов...

Батькові давали хліба, вони шось робили. Батько іскупив конячку негодну, а тоді йому дали ставок чистить, оцей, тепер воно Йвановка.

Ну, а батько конячку купив, а коням давали ото отруби, оці висівки, два кілограми на коня, а батьку ж давали там юшку чи хліб, ну як робочим жи, у колгоспі ж. То оце оці, значить, отруби возив батько додому по череді, то ото тим ми вижили. Там батько розказував, вони по череді, там душ дванадцять було, по череді ото додому ті отруби возили. Це вже начало літо було.

Батько розказував, шо й за коньом люди гнались, а він як ужарив – і втік тоді.

Но в нас була там баба така Когушка, на Савинцях. Прийшла, значить, к Великодню... вона часто ходила тоді, у нас не було нічого, но осталось трохи картошки, батько тоді давав трохи. Прийшла Великодними святками ця ж баба. Та каже: «Дай шо-небудь, я їсти хочу». Та шо я тобі дам! Ганна її звали, а мати моя Варка була. «Та шо я тобі дам, Ганно?»

«Та хоч шо-небудь, я вже давно не їла». А шо ж, а чим ти оце живеш?

«Якби ти знала чим я живу. Як повезуть мертвяка, а я його, – каже, – откопаю, наріжу скіко нада, м'ясо». А мати тоді,

значить, злякалась дуже, о, та й каже: «Ой-йой-ой, це ж правду ти кажеш?» «Правду». Ну що ж, мати шось дала їй там. Вона пішла так. А ми сіни позасували всі. Сіни засунені були.

Люди? Ну я буду казать. То щитай оце у нас ніхто не пощез, у Клеменка в хрещеного рядом усі лежали пухлі, ну, вижили. У нього були козенята, якось та видихали, дальше, Бузь Максим, а син Андрій, то померла його жінка, троє дітей, і батько й мати померли.

Як хоронили? О, там жи ж гребля була, по ту сторону й вода в 1933-му була. Води дуже багато було.

400 грам хліба давали, чи зерна, чи хліба за те, що мужик привіз мертвяка й схоронив.

Ой, Господи милостевий, в чом ті обряди? В яму кидали так, і не одного кидали.

Ну слухай, оце ж у Кузі, я кажу, п'ятеро вмерло. Ну ото в Петра Гнилосир, як його по батькові, не помню. Там умерло значить скіко? Теж п'ять душ, осталась одна Марина – дочка, а три хлопці, дід і вона померли.

А Вам не відомий такий закон – «про п'ять колосків»? Ви нічого такого не зустрічали?

О! Та це чипуха. Це було і після війни, ця справа не тіки до війни. Стояли вишки на полі, шоб видно було, де хто шо робе на полі. Ну ото, значить, як хтось там вийде на свою ниву й ріже колоски й впіймали його, то судять. Охраняли поле, ну це як вловлять, тут кажуть «враг народу», його як заберуть, то його й нема. Ото таке було, значить.

Був тоді Гнилосир Грицько – об'їщик і Салашний Іван. Окружили тих, що колоски зрізали, на коні ж, у них була пльотка чи шо там, я не знаю.

Баби плачуть, дівтора кричить. Ну я й кажу: «Шо ви робите?», а я цього Івана Салашного знав, як на Спаській жили. «Шо ж ти, – кажу, – Іване робиш? Тож наші діти, шо ти робиш?»

А Ви не знаєте, що таке «Торгсін»?

В Охтирці був Торгсін. Щербачка баба, то вона в Охтирку ходила пішки, ну видно ж десь шось було трошки, то в Охтирці обмінний пункт був нацьот золота. Скільки там давали, я не знаю.

Хліб давали. То баба оце несла, значить, 4 пуди з Охтирки пішки. Оце оклунок піднесе, положе та й дальше, так ішла з Охтирки. Ну, моя мати не ходила й батько, в нас не було золота.

Те! Які пам'ятники? Хто їх помина? Про їх і не балакали. Воно закрите було все. Ніхто нічого ні про що не балакав, і я не знаю, січас десь хрест поставили, щоб люди не бачили.

Та про голод мовчать усі, хто й знає. Було таке: приїжають оці ж три хлопці на машині «чорний ворон», їй так звуть, вобцем, виїжають сюди до кого, ну там сказали чи офіційно, чи як, я вже не знаю. Витяга цей же, старший, конешно, в кабіні сидів, витяга записку відтіля: «А в вас такий є?» Фамілію його й батькову зачитує. А той, шо ніс юшку, чи суп, та й ложка впала. Перелякався.

Забирали ж. «Садіться у машину», – каже на нього. Він туди в будку сів, а сам він сів в кабіну й поїхали. Та й по сей час я не бачив його.

Ну слухай жи. Я так думаю, ну я ж не буду брихать. Біломор-Канал хто викопав? Хто? І цигарки були такі «Біломор-Канал». Хто? Там тачкою копали. Тракторі, таких не було ж тоді. Тачка, лопатка й кирка – і нада було канал зробити, щоб вода пішла з Білого моря.

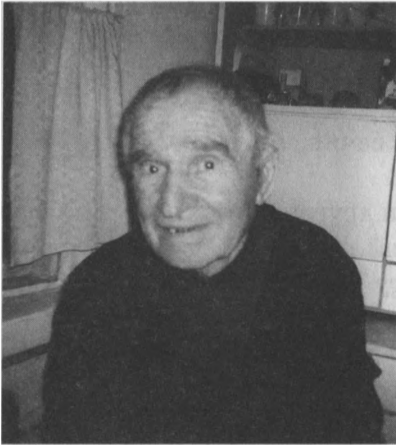
А Ви кого взагалі вважаєте винним у загибелі багатьох людей – владу чи неурожай?

Та який там неурожай? Як повно хліба скрізь було тоді.

Влада! Нарошне! Голодомор іскуственный був, ото і все, більш я ніяк не поміаю.

*Записала Пономаренко Тетяна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідчить: Ємець Григорій Тимофійович,
1915 р. н., смт Котельва*

А чи пам'ятаєте Ви про голод 1932–1933 років?

Да, пам'ятаю. Влада забирала. Урожай тоді гарний був. Були спеціальні такі хлопці, ходили і шукали в горшках, де було що заховано, розбивали горшки і висипали собі оті крупи.

Нічого не показували, ніяких документів. Забирали – і все.

В мого тестя хлопці ноччю прийшли й сказали: «Яков, тікай, бо на тебе будуть нападать». Так він утік на Донбас і довго жив на Донбасі, не знав ніхто, де він живе, а тоді повернувся знову в Котельву.

Були гвинтовки в тих, що ходили.

Люди боронилися. Запирали хвірточку, двері, собак відв'язували.

Так, ховали! Ну, вони шукали, розбивали грубки й шукали все зерно. І в хату заходили, і в сарай заходили, скрізь. Лазили скрізь, шукали й забирали все. По троє чоловік і більше ходили. Дві–три й більше.

Ми жили так бідно, що в нас нічого не було, і ховать нічого було. Ото мати робила якраз на свинарнику, а я за підпасича у неї був. Та ото так вижили. А так у нас не було нічого. У колгоспі давали якусь їжу. Там варили кашу всяку.

Тільки там їли. На дом не давали нічого.

Забирали худобу, вот іменно, що ото забирали.

Збирали колоски в полі, а об'їзники за ними ганялися, одбирали оті сумочки, і висипали собі, а їх прогнали без колосків. А було таке. Я не ходив збирать.

Шоб вижити, йшли ж в колгоспи, шоб вижити і всьо. А хто суперечив дуже, що проти цього, то його тоді – гать, і десь завезли на силку, одвезли в Сибір.

Частіше з ранку ходили шукати продукти. Уже сусід сусідові передає: «На тому кутку, там уже ходять той...».

Помирали багато. Я бачив, як вивозили, бачив, коняка нагнута...

На возові вивозили... Я це бачив, як везли трупи. Без ніякого поховання...

Люди, як могли, то помагали другим. Трикоза, такий був в нас, шо пам'ятаю, ото Трикоза, шо давав допомогу, трохи десь він забирив і давав допомогу тим дуже бідним, великим сім'ям давав допомогу.

Масово померали у нас.

У нас у селі людодства такого не було, а от у других селах розказували, шо було таке, шо бачили, як там варили оте людське м'ясо. Да. А в нашому – не було в нашому селі.

Хтозна, хто винен в тому голоді, хліб був.

*Записала Пономаренко Тетяна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Свідчить: Іван Даниленко,
1923 р. н., с. Свічківка Лубенського району,
нині проживає у Філадельфії, США*

Свічківський хутір розташований неподалік від села Свічківка, сьогодні Лубенського району на Полтавщині. Тут починалося моє дитинство. В хуторі нараховувалося десяток-півтора господарств. Третина з них – давніші поселенці, багатші, мали 7 або більше гектарів землі. Решта – середняцькі господарства, земельні ділянки яких не перевищували 4 гектарів. До них належав і мій батько, господарство якого межувало з багатшим господарством дядька Якова, старшого батькового брата.

Батько працював на полі та «доробляв» кравецтвом і рідше – столярством. Пригадую, дець в 1928 році, упорядковану батькову садибу, молодий сад, поле пшениці в ріст людини. Старші брат і сестра почали ходити до школи, а згодом і я. Були надії на безтурботне дитинство.

Та несподівано все змінилося. Дець, може, під кінець 1928 чи на початку 1929 року зникла родина дядька Якова та інших багатших сусідів, їхні садиби спорожніли в руїні та бур'янах. Це був короткотривалий період розкуркулювання. Слідом за цим почалася агітація вступати до колгоспу, спочатку добровільно, але коли хуторяни не виявили поспіху, примусові засоби почали застосовуватися. Селян обкладали податками збіжжя («посівна заготівля») і худоби. Спочатку вони справлялися з виплатою, але після кількаразового оподаткування запаси вичерпувалися і сплачувати не було чим. Тоді з'явилися так

звані «посівні трійки», які відповідали за виконання плану. Вони несподівано наскакували на господарство того чи іншого селянина, вишукували приховані запаси і насильно забирали знайдене. Мій батько, коли його призначили головою такої «посівної трійки», зазначив, що ніякого насильства вживати не буде, плану не виконав і за це був засуджений на два роки з поміткою, що «він хоч і не куркуль, але куркульського вигляду».

Налякані селяни хутора нарешті були змушені зректися всього майна і вступати до колгоспу. Мій батько, від початку запеклий антикомуніст, мабуть, не вірив системі, яка відбирала плоди багаторічної праці і господарську ініціативу, твердо заявив і дотримався слова, що в колгосп не піде. З цього часу почався особливий нагляд за садибою батька. За доносами сусіда бригади активістів несподівано з'являлися, обшукуючи подвір'я, хату, забирали харчі і приладдя: лопати, сокири, вила. Відчутніше почав докучати голод. Десять, мабуть, восени 1929 батько виїздив вимінювати мамин дореволюційний одяг за хлібні продукти. Однак запаси одягу скоро вичерпалися, та й виїзд поза межі України з якихось причин припинився. Ранньої весни 1930 року старший брат, сестра і я виходили на поле видовбувати із мерзлого ґрунту залишені з попереднього року буряки. Восени після жнив виходили збирати колоски на полі Величківського радгоспу. Нас розганяв об'їждчик, бив нагаєм і відбирав торби з колосками, якщо не вдавалося втекти. Особливо запам'ятався випадок, коли мене, шестилітнього, до нестям побив нагайкою колгоспний об'їждчик (Шемет), коли я збирав полуниці в бур'янах зруйнованої вже садиби дядька Якова. На мій крик з'явилися мати і брат, щоб виручати мене. Шемет з ненавистю погрожував «червоними пачками запроторити всіх вас гадів на Сибір». Мій 12-літній брат не залишився в боргу, втікаючи, відповів, що мовляв, і я вас, гадів...!

Під осінь 1931 року голодний, в розпачі, я ходив по сусідах просити шматок хліба. Ніхто мені не відкрив дверей, і не зустрівши живої душі, я вернувся принижений і наляканий. Одного разу по дорозі в село Бутівці, де мешкали дідусь і дядь-

ки, я натрапив на мертвого чоловіка, що лежав вздовж вузької дороги обличчям до землі.

З початком 1932 року голод ще більше почав докучати. Частіше наїздили бригади активістів. Вони завжди приїздили, коли батька не було вдома. Оборонцем був брат. Пам'ятаю кілька випадків, коли він з сокирою, вилами чи лопатою в руках пробував відвойовувати останній шматок чи вузлик якихось харчів. До осені 1932 року господарство було цілком сконфісковане, хоч ми ще жили у власній хаті. В кінці жовтня 1932 року, якогось вечора, з'явилася бригада на чолі з головою сільради (Сердюк на прізвище) і наказали нам вибитися з хати. Благання матері (батька, як завжди, не було вдома) дозволити перебути в хаті до ранку не допомогли. Матір і нас – п'ятеро дітей – найстаршому 14 років, наймолодшому – один рік, викинули з хати в холодну ніч. Сусід (Карпенко Мефодій) прийняв нас на ніч, хоч уже було небезпечно допомагати родині «класового ворога».

Невдовзі батько забрав нас до Величківського радгоспу (колишня економія). Тут ми поселилися в стайні без вікон, опалення і освітлення, де перебули зиму, всі до краю виснажені голодом, як скелети, а я увесь розпухлий. Півторарічний брат сидів на підлозі сутулий і кволий, цілий час квивив, прохаючи їсти.

Надійшла весна 1933 року – найтяжчий, найстрашніший період в житті родини. Щоб отримати «пайок» (суп і 200 грам хліба), троє нас старших дітей мусили виходити на роботу, найчастіше – виривати на полі бур'ян. Перед очима, як сьогодні, дівчина-скелет стоїть в черзі за супом. В руці тримає пайок хліба. Зненацька я кидаюся на неї, вихоплюю хліб і намагаюся втекти, але впав і загубив хліб в глибокому багні подвір'я. Й досі боляче і соромно. Не можу забути, як одного травневого ранку, замість іти на поле виривати бур'ян, мені страшенно хотілося побути насамоті, вигрітися на сонці, і я крадькома почав виходити з подвір'я радгоспу. Але несподівано мене зупинив батько і, вгадавши мій намір, прогово-

рив: «Та ж тобі, сину, не дадуть їсти і ти помреш з голоду». На що я, за словами батька, крізь сльози відповів: «Як так жити, то краще вмерти!» Я плакав, а сльози у батькових очах ще більше додавали жалю. Змордовані, обезсилені голодом, ми втратили бажання жити і байдуже чекали кінця... Але сталося чудо – ми всі залишилися живими, мабуть, завдяки стійкості батьків, які ніколи не залишали нас, дітей, напризволяще.

Ці спогади про катастрофу 1932–1933 років. Я передаю їх так, як вони закарбувалися в мої дитячій пам'яті.

Сьогодні ж, з-понад сімдесятилітньої перспективи, я хочу додати, що розкуркулювання і колективізація – акції наскрізь терористичні. Вони переводилися насильно і планово, а отже, й наслідки цих акцій – Голодомор – були плановані. Численні статистичні дані і деталі тих подій, зокрема, відбирання колосків від дітей, які в розпачі пробували рятуватися, хоч на коротко, від голоду, як на мене, також говорять про брутальну навмисність заподіяної катастрофи. Про психологічні муки і переживання нині майже не згадується. Про це можуть передати ті, хто, звільнившись від страху і цинізму нав'язливої пропаганди, ще є серед живих.

Р.С. Дядько Яків, про якого згадується вище, після розкуркулення втік з родиною в Крим. Тут його, хворого на малярію, дочка (Наталка) запровадила до знахарки, а сама залишилася чекати на вулиці. Дядько Яків ніколи не повернувся. За переказами, він став жертвою канібалізму.

Тітку Ганну, по материній лінії, навесні 1933 року зловили на колосках. Вона пробувала врятувати від смерті свого чоловіка. Чоловік помер, а тітку засудили на сім років сибірського заслання.

Тоді ж померли з голоду мої дідусь і бабуся по материній стороні.

Записала Борисенко В.К., 07.10.2006 р.

Сумська область

Свідчення Варвари Тимофіївни Ющенко, 1918 р. н., с. Хоружівка, Недригайлівський район

Як організували колгосп, батьки відразу ж пішли. У 1932 році ходили бригади по 5–6 чоловік і все в людей забирали.

У нас тут організували «Спартак», була комуна, кілометри чотири від села. Були там активісти. Були жінки, такі «герої», що дітей викидали з вікна. Одну з них недавно поховали – так, бідна, страдала, так

уже мучилася, і в лікарні, і скрізь, що, не дай Боже... Була дуже грішна...

Ходила та бригада до людей із залізними палицями, ширяли ними одразу під поріг. Зерно шукали. У зерні діло було! – продовжує Варвара Тимофіївна. – У моєї тьоті рідної було троє дітей, хлопчиків, і чоловік. Прийшли вони, найшли торбиночку зерна, як казали, рукавець... Було воно сховане в грубі коло печі, ну хтозна, мо', кілограмів шість, мо', вісім. Зерно забрали і чоловіка забрали – за те, що сховав і не признався. Посадили його в тюрму, били його там, місяців через три повернувся хворий, як оце називають, грудна жаба. Переночував дві ночі, на третю ніч каже жінці: «Гукай хлоп'ят, я...» – та й помер.

Шукали, Боже мій. Раз, знаю, до нас прийшли, а дома не було ні батька, ні матері. Заставляють мене лізти на хату, бо

там було сухо, вимазано для зерна. Коло хати драбина була. Я лізу... Один зі мною. А їх п'ять лобів стоїть мужчин, тоді вони мені такі страшні були... Тільки знаю, як боялася я. А вони все шукали, де ж заховано. Один під сіно шурнув ключкою, а вона й посунулася. Затупали ногами всі, а сусід, дядько Іван, підійшов і каже: «Хлопці, оце в нього там землянка була, то там тепер яма, через те ваші ключки лізуть». Ну тоді вони пішли. Боже сохрани! Їли в голод листя з липи, пекли з нього такі «маторженики» (коржики). Корови спасли людей. У нас була добра корова, більше 30 літрів давала молока.

А ще батько закопали зерно на городі в дерев'яній діжці, вона вистояла, і тоді ми весною на таку саморобну драчку-тертушку його драли і так вижили. А людей багато, ой багато померло з голоду...

Люди їздили в Росію міняти чи одержу, чи полотно. І пропадали там десь у дорозі. Такого багато було...

Учитель у нас був, Анатолій Костянтинович, українську мову читав. У нього жінка померла. А двоє дітей в голодовку були малі. Кожен день ми давали йому молоко, він усе, було, каже: «Ви мої спасителі, ви спасли мою сім'ю». Люди помагали одне одному. Сиріт забирали родичі, сусіди. Я часто кажу – які ми тепер переробилися. Українців тепер щирих нема... Було, мій дід Гордій ще молодим доглядав за бездітними дідом і бабою, помагав їм усе...

Запис зроблено Борисенко В.К. у жовтні 2003 року

*Згадує: Демченко Марія Феодосіївна,
1913 р. н., м. Кролевець, Кролевецький район*

Добре пам'ятаю про голод 1932–1933 років. Я вже була доросла. Та все тоді вродило. Та приходили люди від власті, все забирали – і урожай, і живність. Ходили якісь не з нашого села, з міста і забирали усе.

Не було ніяких винагород, люди боялися усього того. Документів ніяких не було, приходили і лякали нас, що до тюрми заберуть або розстріляють. Лякали і били, і арештовували, що хотіли. Носили вони нагани, добре пам'ятаю.

А хто то боронився? Як ми то боялися. Шукали повсюду – і в хаті, і біля хати, і в сараї, коморах, і в хлівах.

Не була я в колгоспі, не знаю, що там давали чи не давали. Та в мене чоловік робив на мельниці, та й вроді не голодували, приносив там щось, та й мали що їсти.

В колгосп змушували, заганяли силою, хто не хтів. Страшно було вранці та вдень, бо знали, що прийдуть, а ввечері спокійно. Я не помню, скільки разів приходили, але одно запомнилось, що корову последню приходили забирати 6 разів.

Та ніхто тими дітьми не опікувався, кому ті діти треба були. В нас мало вмерло, та по селам другим, то там тяжче було.

У містах голод був не дуже.

Винні ті, що ходили, все забирали у людей.

*Записала Стеців Юлія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Розповідас: Шевченко Ольга Василівна,
1929 р. н., с. Червона Слобода, Буринський район**

Ну які причини голоду були?! Розкулачували. Так зробили, це було діло при Сталіну. Хліба прислали нам сюди, так топили хлібом, послали за границю. Ну так зробили, щоб голод був.

В нас було просо, а це як розкулачували, а цього проса пуд було, але ж мали. Так вони то, це ж Толіка Зубренка батько каже: «А на черта они нужны, дети эти». А цей був трохи добріший, Митька, Тольки цього друг, і каже: «Та остав, хай дітям! Діти ж то наші». А він тягнув послідне, де зерно було.

Всяк боронилися – і палками билися, і вилами кололи, а ми ж того не бачили.

Моя мати, судили її за п'ять колосків. Дак год принуди робила, одбувала тюрму. Охороняв поля Кольки Чевгуза батько, такий сукин син.

Шо тільки не їли, ходили на луг і часник їли, і свиріпу їли. Людей багато померло. Всех не пощитати, семнями.

*Записала Белоус Оксана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

Харківська область

*Свідчить: Панченко Катерина Антонівна,
1921 р.н., с. Піщанка, Червоноградський район*

Я пам'ятаю голод 1932–1933, а також голод 1946–1947.

Відбирали все. Якщо знаходили то забирали. Це було рішення партії правительства.

Якщо щось приховували, то людину могли послати на Сибір.

Люди і без зброї все віддавали.

Приходили шукали – знаходили, все відбирали. Люди не могли боронитися. Бо боялися що їх зашлють. Були списки. Вони приходили з ними. Знали до кого приходили.

Люди, що приходили та все забирали, їх називали комнезами. Їх приходило по три чоловіки.

За вступ до колгоспу давали трошки їжі.

Забирали все: і одяг, платки, все, що можна було забрати, продукти та інші речі.

Якщо збираєш в полі колоски то могли осудити Це було заборонено. Але їсти так хотілось... Як спіймають, то могли посадити. По 2–3 роки давали.

Охороняли поля і комори активісти з колгоспу.

Люди мусили йти добровільно в колгосп. Хто не хотів іти в колгосп добровільно, тих наказували – вони вважались такими собі – ворогами народу.

Агітували здавати худобу до колгоспу.

Цілий день. Приходили і вечором, і вранці.

Навесні 1932 року врожай був хороший. А от зима стала – голодною. А особливо навесні 1933 – дні великі. У квітні почала виростати трава – то люди живились травою.

Сиротами опікувалися родичі чи сусіди. Люди, які мали серце.

Держава їми не опікувалась. Були ж люди хороші. Допомогали одне одному.

Наш дід, він з нами завжди ділився.

Навесні їли кульбабу, випивали з неї молоко, їли листя з дерев, їли кору з вишні. З кори дуба робили стружку та відварювали, але воно було дуже гірке, їли і вбивали ворон, горобців.

У місті була карточна система, там давали хліб. Там наче голод був полегше.

Померлих ховали в спільних ямах та закопували. Без гробів. Без нічого. Просто так ховали їх.

Для поховання з колгоспу присилали коней та людей, але ті нічого не робили.

У нас на Харківщині є місця поховання жертв Голодомору.

*Записала Булгакова Наталія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Свідчить: Островерх Микола Михайлович,
1918 р. н., народився на хуторі Замірці
Дергачівського району, на час запису
проживав у м. Борисполі Київської області***

Пам'ятаю, ще трирічним хлопчиком в 1921–1922 році, коли був великий неурожай, тоді був голод. Діти і вся сім'я їли те, щоросло, лобода, кропива, все перемелювали чи перерізували і ліпили лепьошки, пекли і дітям мати роздавала. Це 1921–1922 роки.

А 1932–1933 року – внаслідок того, що були порушені рішення правительства на місцях при проведенні колективізації. Деякі села були колективізовані, усупільнені, всего, что било живного у населения, кури, гусі, коні, корови, вівці і т. д. А ті села, де було все усупільнено, відправляли все на місто, здавали, а селяни оставалися без нічого, тому там був великий голод, у нас на хуторах бідно жили, але, як говорять, виживали. Я, наприклад, це мені 14 років було в 1932 році,

я сутки полтори в Харкові стояв в черзі для того, щоб купити хліба, так як не хватало.

Приходили вооружені, ну міліція, мабуть, которая забирала все подряд, особливо у тих, хто не поступав добровольно у колгоспи.

В нашому колгоспі всіх, котрі працювали, в обід кормили – і перше, і друге, що мали в колгоспі. На перше давали суп чи борщ, на друге – кашу, не обязательно каждый день с м'ясом, м'ясо дуже рідко. Ті, котрі не хотіли робити, ті не получали, а раз не получали, значить голодували. Мати і батько йшли з колгоспу, несуть все, що получили собі на обід, і браття і сестри ще работали. А я часа два–три поработаю, помагав там на конюшні чи на коровнику, мені часть теж доставалась, а після обіду я в школу біг.

А за збирання колосків іногда проскочить, а іногда і могли засудити. Були і такі випадки.

Ще у 1928 році, ще не було постанов, але було таке – спільний обробіток землі. 10–15 господарів мали тягло, об'єднувались, сіяли загальними силами, собіралі роздільно. Називалось це спільний обробіток землі. А вже коли почалась колективізація, було об'явлено о том, что добровольная колективізація. В окремих селах принудительно с оружием собіралі, так било первоначально. А 60 дворів оставалися індивідуальниками, їм ще хуже було, потому что їх налогами обклали і вони нічого не могли зробити.

В очереди у 1932–1933 годах стоял в городе, було дуже багато сиріт, може, з сіл прибігали. Но в то время как раз било прийнято рішення правительства о ліквідації безпрезорності, просто вилавлівали і заселяли в приюти. У нас тільки в с. Дергачах було два приюти, ето раз, друге – знаменіта камуна біля Харкова, це все було для того, щоб не було безпрезорніков.

У нас все, що було съедобное, все ростения, которіе виростали і їх можна було перетворити в їжу, перемолювали, перетирали і смешували с остатками шелухи жита або пшениці і получали лепшошки.

Винуваті ті, котріє на місцях іскривляли лінію держави, вказівки про колективізацію, про об'єднання господарства, вони і винуваті, забирали все із домівок, худобу, сім'я не могла прожити.

У нас в Дергачах людоїдства не було, але я чув, коли стояв у черзі за хлібом у Харкові, чув такі розмови, що в селах є такі випадки, коли убивали дітей для того, щоб спасти остальных. А в нас не було, по тій причині, що в нас об'єднання не було...

Якщо до Вас в хату заходили і забирали продукти, де б ви їх ховали?

Ховали в сіні, в соломі, а були такі, де копали вночі яму під сіном, щоб потім можна було достати. У нас сім'я велика.

Ті сім'ї, які підверглись розкулачуванню ще до Голодомору, до 1932 року. Тих арештовували і всю сім'ю вивозили. У нас на хуторі тіки одну вивезли.

В нашому районі забирали тільки коней і биків – як тяглову силу, а корови і вівці все оставалось.

Допустім, у нас на сім'ю вісім чоловік була одна корова, п'ять овець, дві свині, одинаковий налог був навіть на курей. Перелічували: «Скільки у вас курей?» – «Двадцять». Столько-то яець і здаць, позже всі яблуні і вишні були перелічені.

Були так називаєміє комерчіські магазини Торгсіні за золото. Батько матерене і своє кільце відвіз і привіз около пуда муки. У кого больше золота, ті більше получали.

Торгсін – це що?

Це торговий сіндікат за золото, здайош і получаєш продукти, потім комерчіські магазини відкрили.

Записав студент КНУ ім. Тараса Шевченка

Херсонська область

*Розповідає: Велика Катерина Архипівна,
1925 р. н., с. Блакитне, Високопільський район*

З селищної ради села Блакитного приходили представники – 3–4 чоловіки, трусили зразу зерно, шукали у хатах. Наших сусідів вигнали, нічого не знайшли і вважали їх куркулями і вивезли на балку та викинули там взимку. Тепер до нас прийшли і намітили нас тоже туди вивезти, за те, що ми якобы ховали хліб, у нас ніякого хліба не було. Якщо вже не хватало їжі,

то мама із старшою сестрою ходили, ще в нас були речі, що можна було виміняти і хліба, і квасолі, і кукурудзи. Також люди різали коней і ми вимінювали цього конячого м'яса на речі.

У сусіда, діда Шолоха Семена, забрали швейну машинку ручну, забрали посуду... Забрали також в нас корову, коняку, ото було в нас який там інвентар – батько відвіз туди, в колгосп. Землю забрали, все конфісковували. Осталися ми абсолютно без нічого, од з цих пір і починається Голодомор. Нема нічого, зима, холодно, голод. Восени не сіяли, не орали, нічого не робили, у кого лишилася корова, то коровою обробляли землю, но сіяли вже вручну, загірбали граблями, бо не було чим оброблять землю.

Як розкуркулили сусідів, багатьох із села вивезли і вони не в змозі були прожити там, в балках, та поїхали у Кривий Ріг, хто поїхав на Урал, де в кого була яка рідня, туди і повиїжджали.

В голод вживали таку траву: грицики, козельки, бабки – рослини на балці так називалися, оце все їли, весною даже просуренки, так називається, маленькі в них такі головки в землі, їх зараз називають подснежниками, вони рано-рано сходять і в них в землі такі цибулинки. Заячі вуха ми їли, це така рослина.

Ні, людоїства не було, но людей померло дуже багато – і старі, і молоді, і малі, всі померли цілими сім'ями, у кого було дітей багато, а чоловіків мало, у нас то було двоє чи троє мужиків. Ну в основному нас спасав батько, ну і зі своїми братами, у батька було п'ять братів і три сестри, то це їхні чоловіки допомагали всім – один одному.

Як мерли в голод, то ніхто нікого не хоронив, уже не було сили, оце як померли люди, так клали на возика і на кладбищі був склеп. (Давно-давно жили дід та баба, в них була велика сім'я, дід викопав величезну яму і зробив у тій ямі отакі два склепи із землі, як ну плити, померла його бабуся він не закривав цей склеп і зробив у ньому двері і все це так називалося склепом.) Ці двері закривалися цепком таким, він кожен тиждень ходив, довго туди ходив, знімав з неї платок, кофту, фартух, і виносив просушував, і вона була похоронена в труні, забороняли йому це робити, але він не послухав, пройшов рік чи два, це було перед самим Голодомором, помирає цей дід, його тоже туди похоронили і закрили тепер. Як настав цей Голодомор, не було як хоронити, так вони везли мерлих, откривали цей склеп і складали отам цих всіх людей, зразу складали хорошо, ну без трун, без нічого і все оцей склеп був повний-повнісінький. Що вже не могли туди вмістити, то вже почали хоронити в інші ями. Зараз цей склеп десь там є... Уже, напевно, зрівнявся, бо казали, що на церковні свята там якісь духи ходять.

Ми згадували, вже коли колгоспи організовані були, що це було? Чого це так було? Кажуть, що в другій місцевості був і хліб, було і все, звідки ходили туди і міняли, що в кого було – посуда, в кого речі, одяг.

Річка дуже спасала. Ловили й їли раків, ракушки і видирали з них оце м'ясо, мололи. Моя сестра середня – тільки сонце зійде, вона вже бродить, вона всю річку обродила і знає, де які камні лежать, бо вона там ці черепашки найбільше наловлювала за всіх. І на річці дуже багато росло, оцей очерет молодий, він дуже вкусний. Вони отако його рубали і оце воно солодке. У річці росла осока, трава й оце вона зараз солодка. Так оце ці ракушки, оці трави споживали, а топили оце ж соломкою як була, а соломи нема, то цей курай різали.

*Записав Прокопчук Артем,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Ставицький Сергій Микитович,
1936 р.н., знає від батьків, с. Архангельське,
Високопільський район***

Із слів своїх батьків я пам'ятаю таке, що голод був організований владою, який врожай вродив, його було забрали. Вивезли майже все на станцію с. Блакитна, приміщення заготзерна не були в змозі вмістити ту масу зерна у склади, на землі деяке було вкрито брезентом, а деяке – просто під відкритим небом і охоронялося військовими з собаками, ну фактично солдати охороняли, так це мені казали батьки. Ну а наслідки відомі, у людей не стало зерна і пішов голод. Ходили по хатах, вимагали, дивилися, заглядали й у піч, кругом, і квасоллю забрали. Голод до того доводив, що один батько у нашому селі порізав своїх семеро синів – од 14 і до 3 місяців, їхню матір і сам повісився.

Мамин дід Іван служив, якось прийшли до дідуся материного батька: «Діду отдавай корову і коня». А дід каже: «Та бери

сама й веди». Хтось діда надоумив написати Івану, написав і прийшов на сільраду документ, підписаний, видно, начальником штабу чи командиром частини, що сім'ю військово-службовця не займайте, бо буде гірше, то тоді од діда відстали.

*Записав Прокопчук Артем,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

Хмельницька область

*Згадує: Цимбалюк Ольга Вікторівна,
1917 р. н., с. Велика Березна, Полонський район*

Був якийсь Каганович, він був жид й він зробив цей голод. Забирали ударники, активісти муку, крупу, де в горшках було, то висипали, брали одержу, худобу.

Не можна було ніде сховати. Ходили із шпичками. Забирали в куркулів. Відкопували яму картоплі, а вони всі плакали. 5 дітей повмирали. Приїхала підвода від сільради і поховали на цвинтарі.

Висилали на Сибір ночью, щоб ніхто не бачив. Мали право людину вбити. Люди нічим не боронилися, власть така.

Ходили Карюк Тиміш Тимофійович, Курдах Хведько, Мартюк, Буйчук Юрко. Було штук 15. Приходить ціла шайка, Лев Левандовський на гору вилазив. Ніде не можна було заховати – ні в землі, ні в воді. Шукали по печач, підлоги взривали, стіни здирали. Забирали худобу, корови. Ці, що не йшли в колгосп, то в них забрали корів, свині, пасіку.

На полі був сторож і ще такий комірник – Василь Кучерів.

Хто пішов сам в колгосп – той остався в хаті, хто ні – забрали на Сибір. Забрали одержу. Ходили записувати, а підписуешся, то йдеш в колгосп. Бо багато землі в колгоспі. 60 років робила за 300 грам попідлу.

На день по 3 рази приходили трясти. Підводою – і до хати, і шукають, де попало. Бо ж били, судили.

Не, ніхто нікому не подавав. Люди були як звірі. Священників висилали, вбивали, гнали в шерені, били. Все було дорого, а я украду картонки – то з'їм.

Їли з буряків гичку, жаби. По Україні всій був голод.

В нас померло 500 чи 600, дуже багато. Я то й знала, але вже забулася. Вроді 600.

Власть винна. Винні свої правителі. Їм було розрішено, це все Сталін. А топіро хай йому свисне, кілька репресував народу.

*Записала Вергенс Інна,
студентка КНУ ім. Т. Шевченка*

***Свідчить: Кожан Катерина Михайлівна,
1914 р. н., с. Гальчинці, Теофіпольський район***

Скажіть, будь-ласка, чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках?

Пам'ятаю добре. Весь урожай забрала влада.

Приходили і забирали. Роздягали їх. З гелетки витрасали, з п'єса згортали. Де хто міг сховати – сховав, а де хто не міг – забрали. Людей висилали на Сибір.

І одержу забирали, лавки забирали, столи забирали. Всьо забирали. І з хатів виганяли.

А про колоски, «про 5 колосків» що Ви пам'ятаєте?

Штрафували. По всякому було. Забирали.

Ну якже, помагали. Дивилися, спасали один другого.

І яблука, і ягоди. Бараболі як копали, то ділили. В тебе нема, то треба тобі дати. Одно другого спасали, бо було горе велике.

Варили з лободи, щевіль, волок. Худобу різали, коти, собаки. Горобців ловили, журавлів. Всьо ловили і всьо їли.

Не було шо міняти і де міняти. І хто шо дасть?

Скільки людей померло, Ви не пам'ятаєте?

Не. Но багато людей померло. Опухші, такі пухші, шо хай Бог милує, такого ноги худі. Хай Бог милує, хай ніхто його не баче й не знає.

Випадків людоїдства в селі не пам'ятаєте?

Не. Таких не було. Спасали чим могли.

Батько вмер, мати вмерла, то дітей їхніх забирали сестра чи брат. Родина. Був випадок, що голодний Рудківський Пилип збожеволів, убив жінку і двоє дітей, вже величеньких, а одно маленьке залишилося, то його братова забрала, того хлопчика.

*Записала Вергенс Інна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Розповідає: Чиж Ганна Григорівна,
1923 р. н., с. Гальчинці, Теофіпольський район**

Той 1933 року голод то я мало пам'ятаю, бо мала ще була. Мені десятий год пішов.

Помню, що забирали люди врожай. Якись повноважені понаїжжали і гуртом собі з своїми тими начальниками, таких 2–3 чужих, а ще своїх трошки, тай так ходили по хатах і забирали самоправно. Як шо сушитися на п'єцу, то гет зметут. Дитина сидит скраю на п'єцу, не дає, малесенька дитина така, шо ше нать не вміє ходити. І каже: «Не бери папи, не бери папи»

[хліб. – В.Б.], але сьоравно забрали ту папу. Змели з п'єца й усьо. Отак не єдно розказували, шо так зробили в них. Саме більше то тих брали, як то кажуть куркулів, отак обдядьорили, шо вони висилали їх, то вони і босі, і роздягані поїхали, і голодні. Я тіко так пам'ятаю трошки. Приїхала вчителька до нас і всьо село обійшла, нікто не хоче прийняти її на квартиру. Нать не хоче нікто прийняти, щоб переночувала. Якраз тоді батько мій йшов з роботи, то забрав її, вона переночувала в нас, мама зварила бараболь там. І так повечерали. Вона стала рано і каже: «Господи, куди, – каже, – Господи, куди я вже піду, тре йти до школи мені».

Заставляли в колгоспи йти. Каже, якщо не йдеш в колгосп, то виганяли з хати. Тут баба Гапка коло нас. Стара вже така баба. То в неї була корівка, но вже тільна була. Забрали ту коровку, з хати вигнали, всьо спродали як має бути. І баба так і вмерла, як-небудь десь там.

Загортали все. Прийде до комори, чи ти хочеш, чи не хочеш дати, а загорнули – і всьо.

То забирали не тільки їжу, а й одежу й худобу в колгоспи.

Знаю, що Петро Глушук коло нас, то в нього була старенька мебель, як він поставив ту хатину. А то бачу така гарна канапа викрашана, така виробляна канапа славна. То каже Панасихи. Спродували Панасиху, то він забрав. І постіль така славна...

Я збирала колоски, я ше до школи не ходила. Ходила в 1-й клас, но літом, як були колоски я вже не ходила до школи. Но нас брали. Каже вчителька: «Йди, бо там піонервожатий приїхав, – піонервожатий чужий був, каже – йдїть і туди сходьтєся, і то підете, приїде підвода і будете збирати колоски». Ми ходили збирати і так на підводу клали і назбиравали зо три, зо дві підводи таких за день. Діти всі... Раді того, діти більшість голодні, рано то голодні йшли, а вдень то давали обід і ше давали по кусочку паляниці з медом. Знаю, що я не йшла тоді, то принесли мені.

А чи дозволяли ці колоски збирати шо в полі залишалися додому?

Не, по крадійомськи люди ночами збирали колоски, щоб дєсь на паляничку жмїньку натеребити. Но я знаю, що Петра того самого Глушка, діти, четверо дітей, голодні. От він то і каже збирав хлїб по людях, бо мусів їти, а вдома голод. То діти підут, то вузличків назбирают, то в жорнах потрут, або макогоном в макїтрі, і то такої баланди чи супчику зварат, похлебтали – і всьо.

А поля, колгоспні комори охоронялися?

Да. Добре охоронялися.

Но як сказати, там був магазин коло Гаврила, такий магазин [спільна комора. – В.Б.], шо в ньому фонд зсипали люди, як сами хазяювали, то туди фонд носили, бо більше магазинів ше не було, ше не построїли. То туди в той магазин люди зсипали насіння. Але ж він добре охораняв. Ну для себе він не жалував.

А тоді, у 1933 році, то люди більше мерли з голоду. То знаю... вже не було теї западної, то мерли. Я тіко знаю, шо Ганка Сінчиха прийшла, бідна, на коляндру сапати, руки такі, як колодки, запухла тоже. Не може того буряку вирвати. А в неї не було корови. Я кажу: «Шо ж Ви берете в поле і на цілий день?». Як я розгорнула той вузлик, а там тіко хопта, лобода, хтось дав їй кислого молока трошки, і то, той з лободи ковточок. А спухла вона, каже: «Ну шо я буду їсти, як нема нічого».

А батько мусів іти робити дах комірникові, бо їсти хоче, то він мав шо їсти дати, магазинер (комірник), известно.

Якісь воєнні були, ходили... То їх годували в столовій. В полі люди робили, то вивозили обід.

Люди варили з лободи, бо не мали хліба. Ото рано діти йдуть і збирають лободу по шляху...

А чи було таке, що диких тварин, пташок ловили?

Да, шо попало їли в голод у 1933 році.

А пам'ятаєте, скільки людей в селі померло?

Я ж кажу, я ше була зовсім мала, а хто помер Господь його знає. Знаю, шо той, Гриць Ріжок, то він, казали, вмер з голоду.

Ну вивезли, захоронили, тій всьо. Тоді не робив ніхто ні обіду, нічого. Танька Поруха розказувала: «Я маму в голод поховала, нічого не робила. А вже, – каже, – як пройшло, трохи я тего розжилася і сняться мені мама моя, шо наче приходять до хати і кажуть: «О, ти палиш». Вона каже: «Палю, вару тего». «Може, ти мені б дала ложечку борщу?» Так приснилося. Я тоді беру, збираю людей і зварила борщ, зварила каши... Пообідали і за маму помолилися Богу – і всьо». Отаке було. А її чоловік, то він вилупав в баби їх Параньки комору, там не було нічого, крім в сипанці трошки (конопляне) сімня і квасолі в торбинці трошки стояло. Він взяв ту квасолю й забрав те сімня. Змолів в жорнах те сімня, і ту квасолю змолів, і спік, і помер. З'їв і помер. Він, каже, помер, наївся того нещастя...

Хто винний? Забрали всьо в колгоспі, вивезли, а тоді врожай був, тоді було хліба багато.

Да, тоді в 1932 році було хліба, бо знаю, що я носила батькові їсти, бо його додому не пускали, щоб майструвати комору для хліба. То вони робили магазина (комору). То розкажує, що нать додому не пускают бо... а вивозят, безприривно возили, доки не вивезли всьо. Тіко оставили насіння, а людям не дали. Людям не дали.

*Записав Купченко-Гринчук Олексій,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Жнива. Кам'янка Чигиринського повіту (тепер Черкащина).
Фото 12 липня 1931 р. З Наукового архіву рукописів
та фонозапису Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Рильського
НАН України (ф. 6, од. зб. 215, № 2)*

Черкаська область

*Оповідас: Фінашкіна Ганна Омелянівна,
1924 р. н., с. Придніпровське (колишнє
с. Дешки), Чорнобаївський район*

Так, я пам'ятаю голод у 1932–1933 роках. Але в цей час я проживала в Росії, так що сама голод не переживала. Але на Україні в мене жила баба, і вона часто писала нам листи і розповідала, як вони там живуть і що діється вдома. Баба писала, що голод у них був страшний.

Причини голоду, я думаю, не криються у неврожай. Все з України вивезли в Росію, а урожай того року був. План вивезення зерна постійно збільшували. Голод був штучний і зроблений спеціально для України, бо ми в Росії не голодували. Якби ми були в той час дома, на Україні, то ми б помирали з голоду.

Завдяки батькові, який на початку 1932-го року вивіз нас до Росії, ми осталися живі.

Баба писала, що приходили люди від правительства і забирали все зерно, а хто це був – точно сказати не можемо.

Приходили до хати і вимагали віддати зерно, люди боялися і віддавали, а хто хотів щось приховати – того карали. Які там документи? Село у нас не дуже велике і ходили забирати

одні і ті ж люди постійно, бабині односельчани. Так що коли вони приходили, всі знали навіщо.

Навіщо була їм та зброя? Люди їх дуже боялись і майже не опирались. Тим більше, що вони ходили групами, по п'ять–шість чоловік, то зброю вони носили рідко.

Люди боронились як могли, а могли вони лише руками боронитись. Ці спроби не закінчувались перемогою і їх карали дуже страшно.

Приховати було майже неможливо, але люди придумували які хочеш схованки. Закопували зерно в землю, ховали в стіни, на деревах. Ховали продукти харчування в печі. Складали зерно в горщики і ставили далеко в піч, а зверху засипали ще й попелом, але все одно знаходили. Дехто закопував на городі, ховав в стрісі. Моя баба писала, що вони у сараї викопали яму і в неї заховали зерно, а зверху засипали землею і поставили бочку зверху, але все одно знайшли.

Забирали у людей не лише продукти харчування, а й домашню худобу. Баба мені розповідала, що у них забрали поросят і корову. Баба писала, що до них приходили разів зо три, поки все не забрали, а потім вже і не ходили...

Так, я чула про закон «Про п'ять колосків». За п'ять колосків могли дати пожиттєве покарання. Та людей засуджували і відсилали до тюрми не лише за зібрані колоски, а це відносилось до всього: буряк, кукурудза, колоски та інше.

Колоски і взагалі залишки урожаю не дозволяли збирати. Краще переорати все на пні, ніж дати людям щось зібрати. А скільки людей за те, що вони взяли щось на полі, покарали...

Люди йшли в колгоспи здебільшого добровільно, бо шукали хоч якогось порятунку. Вели до колгоспів худобу, здавали граблі, лопати, сапи і йшли туди працювати. Небагато людей відмовлялись приєднуватись, але їх потім теж змушували.

Сиріт у селі було небагато. Під час голоду багато сиріт померло. Вже згодом почали робити інтернати. Інтернати тоді називалися «патронатами», але це було вже в 1934-му році, а в сам голод діти-сироти були нікому не потрібні. Вони пухли з голоду і помирали.

В селі були, але вже ж дуже-дуже рідко, такі люди, що більш-менш не голодували. Але це були ті люди, які примушували голодувати інших. А так голодували всі і дуже страшно. Вмирили цілі села. Баба писала, що в селі помирали цілі родини і не було кому їх поховати, то хоронили сусіди. Скидали в спільну яму і закопували. Було й таке, що людина помирала десь під тином і лежала там, аж доки не починала розкладатись. Баба писала, що саночками вивозили померлих на гробки. Значить, це найбільше зимою було і навесні.

Так, допомагали один одному. Село – воно ж як одна родина. Ділились останнім. Ми в той час жили ж в Росії і не голодували, але бабі допомогти нічим не могли. Якби батько спробував хоч щось передати туди в село, на Україну, його відразу б заарештували і заслали. Допомогати було не можна.

Люди їли все, що могли роздобути. Їли козельці, очерет, щавель дикий, пасльон. Ще у нас у лісі росте дика цибуля (заяча), баба говорила, її теж їли.

З диких тварин їли все, що можна було зловити чи вбити: їжаків, птахів, жаби, котів, собак.

У місті можна було щось виміняти, але люди з села туди не їздили. Баба говорила, що боялась, щоб по дорозі не відібрали останнє.

Точно, скільки померло, колись і знала та забула. Та точно знаю, що величезна сила людей померла. Голод приніс більше смерті, ніж війна. Голодна смерть сама страшна, а бачити, як помирають з голоду твої діти, то можна зійти з розуму.

Так, випадки людодства в нашому селі відомі. Баба писала, що у них в селі була жінка, у якої було семеро дітей. І вона вбила своїх трьох дітей, щоб прогодувати інших. Та вони все одно не вижили, всі померли.

Хоронили померлих на гробках. Складали на воза і везли на гробки. Для всіх копали одну могилу і закопували. Хрести ставили дуже рідко, тому що не було кому робити. Якщо в родині залишались ще родичі, більш-менш здоровіші, то вони хоронили померлих. Інколи хоронили навіть у себе в дворі.

Наприклад, один чоловік з нашого села похоронив свою жінку у себе в садочку і поставив там хреста.

Ви знаєте, винна у всьому влада. А саме: Сталін давав накази, а Каганович, Постишев виконували їх.

*Записала Жицька Людмила,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Годун Тодось Хомович,
1913 р. н., с. Івахни, Монастирищенський район***

Спеціально зроблено було, щоб на Україні виморити народ. Понятно? Хліб був і врожай був, тіко Сталін Кагановича прислав, щоб викачати хліб який є, зробити Голодомор.

Государство, послані з району були, оббирали, щоб голод був. Паслися на бур'яні, картошку гнилу збирали, спасались – і ніхто не міг спастись.

Приїжджали й забирали всьо, без ніяких документів. Лазили, свої були підкуплені такі дядьки, і вивозили з України, щоб голод був.

Людина голодна лізла та й били, карали, не давали їсти, пухли люди, помирали – це таке покарання було. Були арешти, в тюрму забирали. А висилки були, людей багатих забирали, яких считали куркулями в 1930 році, а в 1932 – не забирали. Шо він його візьме, як він ни живий.

Просили не забирати останнє, боронилися. А вони приїжджали, на гору вилазят, під мітьолку всьо замітали і забирали, щоб ни було нічо хліба, щоб пухли і мерли.

Люди трохи ховали зерно, але добували, шукали й забирали. Шпичками шпигали на городах, на обісці ось. Тих, хто шукав, вже нема. Коломієць Коля, Годун Григорко, Іващук Семен – це ці активісти сільські, помагали їм – государству. Це Каганович посланий на Україну, це всьо Голодомор ше в триціть другім році. Ше з осені началось.

Вони хліб забирали, щоб ніде не було – ні на горі, ні в сараї.

І в зимлі, і під полом – і то шукали, і находили, й забирали.

В колгоспі по 200 грам хліба, або суп – баланда. Чирпачок. Люди ходили на столову, пухли, просили, а він чирпачок всипе – і більш ни дасть.

Одягу ни брали, а забирали худобу: коняку, корову, кури.

Хто вжне колосків, та й били, вбивали за п'ять колосків, да, на полі. Людина голодна, а пішло, прилізло рачки, нажало п'ять колосків, а активісти ці зловили і побили. Дадуть, шо він вже не встане, щоб ни ліз нігде, вбивали.

Не, не ни давали, гонили. Хай пропадає – ни лізь.

Були наняті, охрана була – нікого ни допускали.

Упиралися йти в колгосп, але заставляли, обкладали податком, нігде ни давали скотини пасти, теї мусили люди йти.

Худобу нігде не переховували, усьо забирали: коні, корови, упраж. Я сам мав коняку – здав, заставили записати.

Коли схотіли вони, тоді йшли: і ночною, і дньом.

Ше начинали з госені, бо вже ни було шо. А весною трицть третій полностью голод, падали, підбирали грабарками і закопували. Просили: убий мене або шо – голод. Не могло ні ходити, ні лижати. Пухли люди, деякі ни пухли.

Дітьми мало опікувались. Давали (суп якийсь зварат), дивилися за малими, а за взрослими ни дивилися.

А хто не голодував? Активісти. Вони у дядьків вимітали хліб, зирно – то їм давали. Вони охранияли їх (активісти).

Люди виживали. Я якось вижив. Бог так дав, а я знаю як? Нічо я ж тоже не їв і не спух – нічо, і вижив, перемучився, траву їв, як скотина пасся (хтів їсти) на траві. Трава підросла, лопуцьки і того... на ставку рвали, їли. І я вижив. Нігде ніякої помочі ни було – і я вижив.

Помагали, ну рідко. Хто жив ше трошки багатше, то давали – там хліба дасть кусочок, чи супу, чи картошки – допомагали, давали їдно другому, которі мали, а которі ни мали, то шо ж він допоможе.

А родичі тоже, так само, як і я. Чим він допоможе, як він тоже пух.

Трава й лопуцьки, оце, як скотина, паслись. Лопуцьків наїсися.

А ягоди якісь їли?

А хто їх нарве? Явилізу на те дерево? Де впало на землю, то...
Листя, то з любого дерева їли, варили траву, листя. Оце
всьо, оце суп такий був.

Мишей ни їли, собак їли, криси – люди всьо їли. Криси
тоже тоді голодували, ни було людей, а де людина помре, там
криси й їдять. Убирати нема кому, не співали убирати, синок.

Такі грабарки були, на грабарку накидає, як скотина, ви-
копають рова тако, траншею і туди... братська могила.

В кого це виміняти? – ні в кого ни було. Купити ни було за
шо, грошей ни було.

Голод був скрізь, і в містах – на всій Україні.

О-о-о-о-о, людей дуже багацько померло, Боже мій. З по-
ловина померло, може, ше й більше. Голод, падали люди, як
на бойні.

Їден чоловік, брат у нього був, помер, і він в нього ляшку
одрізав і сам варив, їв. У нас в Ївахнах таке було. Один такий
був. Може, ше, а я знаю?

А є з колгоспу наймали, грабарки, посилали дядьків і вони
возили. Нагружали у грабарки по п'ять душ на купу і везуть,
як скотину, на могили, скотомогильник. На кладьбищі. Вири-
ли канаву, не так яму, як тепер, зробили труну і ховали, а то
не, так і в одежі (одязі) кидали туди, як салдати на фронті.

Писали їм трудодні якісь, давали гроші, може, ну посила-
ли їх, спеціально. Посилали – дві коняки, дві грабарки і по
силі гайда попід хати.

На старому кладьбищі, в рові, де попало, воно там вже за-
росло.

Поминают, поминают і сходяця бабки, дядьки і поминки
роблять, поминают. Батюшка ходит, наймали бабки батюш-
ку, щоб правив, батюшці платили – поминки. Були такі, що
вся рідня померла, то хто їх поминать буде?

В нас туто церква була, де школа зараз. Висока, з дзвона-
ми. Їден дзвін дві тонни важив. У триціть третім році
розібрали ці активісти-комуністи.

Торгсіна в Ївахнах не було. Це в Цибулеві...
 Сталіна винуватим. Сталін Кагановича послав з Москви,
 щоб викачував, Сталін.

*Записав Горчинський Дмитро,
 студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Шубко Євдокія Тимофіївна,
 1924 р. н., м. Городище, Городищенський район***

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре.

Вивезли ж були хліб, вивезли, що не було. Даже забирали із хати. Последне забирали. Стояв той мішечок з кукурузкою і ту ж вони прийшли і забрали, і все.

Це ж тоді партія була, то комуністи забирали.

Більше ховали у хаті. Тоді ж у хатах доли були обикновенні. То так, як у нас дома батько, то була трохи хата не достроїна. Частину батько доробив, щоб перейти з сім'єю і там була майстерня. Він там викопав яму і околотом її виклав. І там сохранияв. То він всяким таким заклав: стружка та те... Було таке, що, кажуть, найшли під полом, бо кроватів тоді не було.

У колгоспі ж варили січавицю. Було, на вкус таке, як квасоля. Ну, із неї варили, присолювали. З неї суп добрий, якщо туди ще шось вкинуть. Давали одсипного. А то вже були такі люди, що край, іде до колгоспу: «Шось дайте!» То це їй кіло чи два випишуть. Було багато таких, що йшли просить. І ото там варили таку бурду. Оце з мисочками вже в очередь станемо, ми ще діти були... То każde як йде – і мисочка, і ложечка. А потом підходили до катла. Катьол здоровецький баба варила. Ото з-за того даже йшли на роботу, щоб взять оцієї бурди, бо дома нема нічого.

Весною більше померло людей, як почали бити жито. Ото ця Ганя: сидить у тій травичці і колосочки ж видовбує. Видовбує і в рот. А вони ж там їсти нема чого, бо воно ще не готове зернечко.

Як же не даси, як воно уже труситься? То не можна уже згадувати! Які то дітки були! Отакі дві ніжки і ручки, воно сухісіньке! То воно дивилося, аби хтось щось дав їсти...

Збирали ожину, глід, терен. Є такі місця великі, що один терен. А воно отаке терпке, кисле! Але їли...

Листя більше їли із липи, ходили по посадках. Але більше не по посадках, бо їх обчухрали, а більше у ліс йшли. Липи начухраємо торбини отакі. Додому принесли, посушили її мати на печі, щоб вона була дуже суха. І ото трохи її помнем у ступах, потовчем, бо в неї є оті на листочках перетинки. Потім на тряпочку просіємо і опять у ступу. Разів два-три у ступі його потовчеш. Тоді ше почала акація цвісти. То трошки добавляли у ту липу. Акацію так їли, гілля на ній ламали. Вона солодка, вона нудна, рвота тоді така сильна. Хоч і спечуть ото таке-сяке, добавить мати отуди цієї акації, щоб вона трошки була така солоденька.

Хто, може, їв, бо то таке. Хлопчики такі наставлять пастки, сільця називалися. Зайців маленькими ловили та додому приносили. Та доглядали в хаті. А так і коні їли, падаль їли.

Чуть чула про людоїдство. Казали: «З'їла дитину!» Ніхто їх не шукав. Потом ті, що їли, вони й недовго жили.

Начальство було винне, а хто ж був винний?! Вивозили ж хліб! Це у 1946 році воно поросло і більше пропало того хліба. А 1932 рік – вивозили, то через те і люди пропадали. Вагонами цю пшеницю у Дніпро висипали, я чула! Поставка була.

*Записав Горчинський Дмитро,
студент КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Згадує: Корж Катерина Нечипорівна,
1922 р. н., народилася в с. Сахнівка
Корсунського району, на час запису проживала
в м. Городище Городищенського району*

Пам'ятаю, що був голод у 1932–1933 роках.

Зробили так, повидовбували, де, було, хліб позашуровано, найшли, позабірали. Де на полиці були квасолі в глечичку й те забрали.

Ну, хто ж? Партійці, начальство, йшли та забірали. Ніхто їх ті документи не питав. Ну, забірали хліб, забірали все і висилали на Север. Клуно розібрали, машина ця, що молотить, теж забрали у колгосп. Сарай такий здоровенний був, що у нього молотарка входила, теж розібрали і на колгосп забрали.

Не можна було заховати. Ходили і в дворі, і кругом штриками, такими залізними прутами, шукали. А найшли де-небудь закопане-заховане, то били хазяїна. Прийдуть: «Кажі де, бо будем бить...»

Вони цілою бандою ходили: і п'ять, і сім.

Били, як упіймають з колосками, і в тюрму посилали таких людей. На коні їде з такою плотькою і то тікаєш, було, в яр десь з торбинкою тих колосочків...

У 1932 році ше кріпилися люди, а в 1933 – вимирали цілі сім'ї. Не було їх уже де й ховать. Їздили, підбирали мертвих, скидали в одну яму на кладовищі.

Під час голоду не було інтернатів. Ходили діти неприглянуті: і грязні, і голі, і босі...

Хто у тій партії був, ті не голодували, бо вони забірали у людей де й квасолінка яка була.

Допомагали один одному. Немає хліба, то десь якась квасолина, якийсь горох, то давали. Мирилися люди.

Як уродили буряки, то гичку варили і їли у 1933 році. Листя із липи, із вишні чухрала. І сушили, і такі ліпйошички робили. Перетирали сухе листя і робили млинчики такі. Це ж,

бува, з яслів прийду та по столі лазю, де ж крихта отого лип'яника...

Хіба ми знаєм, кого винуватить? Я знаю, що голод Сталін його зробив чи хто?!

*Записала Севостьянова Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Оповідає: Баклицька Марія Григорівна,
1916 р. н., м. Городище, Городищенський район**

Був, іще і великий був голод у 1932–1933 роках.

Які причини? Позабирали хліб скрізь. У 1932 році почалося, а у 1933 – кончилося. Поодкопували у людей хліб і де який хунт був, то позабирали. З хат виганяли...

То ходять, скрізь шукають. У моїх батьків оце було підпиччя, то там наче сховали трохи хліба. А тоді отако штрикають і забирають, і одкопують.

Вони нахалом брали, ідіоти були... Але не били. Шо ж воно бідне ходить таке, то вони пхнуть його, воно й впаде! Здивалися... Без оружя нас оббірали.

Та тих бідних людей в тому колгоспі і не було. А хоч хто і остався, то впослі таке було, що горох варили, ячну крупу, що аж синя була. Трохи тако варили, але не всім. Хто долізе туди рачки до колгоспу, то там воно і поїсть.

То по десять год давали, якщо збирали колоски в полі. Ходили по ті колоски, а вони гонять та б'ють.

У 1933 році саме леверда (трава) була. Ото бідне йде, тієї леверди наїється. Тоді йшло-йшло, впало на ту леверду головою і померло...

Тоді ше детдому не було. Так вони бідні і росли, хто в кого. А як якийсь покоління десяте родичів, то забирали і гляділи.

У мого батька нас було десятеро душ сім'ї. Якось ми збереглись трохи. І траву їли, і шпуриш (спуриш) їли. Ми вже не подохли, бо в нас коровка була і вже отелилась. То нас це і зберегло. А мій брат, такий же гарненький, а вже ножки

пухлі. А я їй кажу: «О! Боже мій, піде бідна дитина на той світ...» Було, мама одне молоко на базар, а одно – нам. Бо таки ж молоко. Та купить якийсь стакан борошна та таке затре. Та, слава Богу, то ми оце вижили.

Саме цвіла акація – то її їли. Шпуриш рвали, сушили, м'яли і такі млинці пекли. То це так бідні люди жили. В кого є за що піти якийсь стакан борошна купить, то мішали з цією травою. Бідне воно тією травою давилосся і вмірало на місці. У лісі скільки ж тих ягід, а скільки ж людей?! То те в лісі вмерло, а те – під лісом вмерло. А те, що вирвало – то з'їло, а те, що вмерло – то так і держить ті ягоди у жмені.

Після голоду їздили в Київ, якийсь Торгсін був. Возили туди, що у кого було: у кого гарна ганчірка, у кого перстень золотий. Золото у тому Торгсіні приймали. А що вони купляли в тім Києві? Те якихось висівок привезе, інший якогось борошна або гречки. Але і там воно не дуже, що було.

Скільки отут біля больниці, біля мосту ловили дітей і людей. Бувало, десь людина чи на роботу йде, чи з роботи, а воно ото з-під мосту вийде, ухватить. І ні суда, ні права. Оце було кажуть: «Того не стало, того не стало...» То я їй тепер обминаю той місток коло больниці.

Отак же і ховали: одне в ярку, інший – на кладовищі, а те, Бог його зна, де. Було таке, що візьмуть тих мужиків, хто здоровий, та збирали і звозили на кладовище. Яму якусь общу вириють та їй туди...

Совецька власть винна. І Сталін осьо був, антихрист. Оце ті робили – партія падлюча.

*Записала Севостьянова Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Розповідає: Бендрик Марія Петрівна,
1920 р. н., народилася в с. Чорнобаї,
на час запису проживала в м. Городище
Городищенського району*

Та в 1946-му році хіба то голод був? У 1933-му, було, ідеш попід хатами, то там лежить мертвий, там лежить пухлий. Підійдеш, а воно каже: «Дай хліба кусочок...» Подивишся-подивишся, а сам же такий. Ото така була голодовка.

Приходили та забирали все. Заглядали у ті глечики і викидували в кого квасолі, в кого сухарі. Витрушували та на підводу клали. А куди вони везли? Іскусвенна була голодовка!

Комсомольці ходили. Їх тоді заставляли. Це так і по три, і по дві душі приходило.

Дньом оце прийдуть, і в одинадцять часов, і в двінадцять або в два чи три часа дня. Коли нападе, тоді і йдуть.

Та й три чи чотири рази приходили. Повисипали в лантухи і повезли. До нас приходили два рази. А де баба ото сама жила, то й двері не зачінялися...

Які ж тоді документи, як голод був? Ні в кого нічого не було. Ніхто ні за що не отвічав. Нікуди не заявляли, нічого не було.

А як же ти заховаєш, як вони ходять скрізь і трусять, забирають. І на вулиці дивилися. І в хату ввійде, там були такі полиці, то все поперетрушує. Де вони дівали те? Ніхто не знав!

Батьки мої ходили до колгоспу. Шо тоді давали?! Макуху тоді давали та одвійки од просіяної гречки. А то як випишуть макухи, то це наче хліба кусок.

Весною перед жнивими почали вмирати люди. Їсти вже не було чого...

А хто ж допоможе, коли każde голодне. Не було чим...

Окації нарвуть, намнуть, насушать і печуть такі оладки. У нас ше у колгоспі лежала картопля, прошлогодня. І вона як погнила, то картоплину ту облущим отакого, а там крохмаль. І той крохмаль вибірали, мочили, цідили його. Та пекли отакі оладки. Хоч воно погните, але крохмаль можна було їсти.

Листя оце з окації їли, цвітки. І липу їли, і оцю бузину.

Качани товкли. Оце качан облущений, а ото шелушичку ту беруть і товчуть у ступі. У лісі ото рвали як часник – леверду.

Ходили на охоту. Ловили, що попало – зайців, кіз. А то собак їли, все їли.

А це я вже точно не можу сказати, скільки померло. Було, що цілі сім'ї вимерали. Село було велике, на вісімсот дворів. Зараз як поїду туди – половина села пуста стоїть, позаростало.

У нас, я чула, була така жінка, що з'їла дитину. Забрали. А що з нею далі було..?

Хоронили на кладовищі. Оце яму вирили не дуже глибоку. На гарбу скидали: і старих, і малих, туди голова, туди ноги, та й перекидали в обшу яму.

Сталін був винен! 1933 рік – штучний голод!

*Записала Севостьянова Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Голуб Наталя Петрівна,
1917 р. н., м. Городище, Городищенський район***

1933 рік я добре знаю, дуже важкий був! Не було нічого. Липу їли, макуху їли. І не можна було нічого достати, бо не було чого.

Приходило начальство і забиравало все до цурочки. Хліб брали, зерно брали.

У нас корова і коняка була. Батько так хазяйнував. О! Це вони приходили за тим хлібом, щоб оддали, бо заберуть корову. І осталося сім пудів оддати, а нема де взяти. То батько попід хатами давай питаться, може, в кого є, щоб зайняли, бо забрали корову, а сім'я ж велика. Господи! Та вони дали таки батькові. А батько одвіз та вони таки вернули ту корову.

Де ти його приховаєш? Ми цього не робили.

«Мітла» називали тих, хто приходив і шукав. Двоє чоловік приходило.

Ох, що ж вони давали в тому колгоспі? Вони таке варили: січавицю, віку. Варили і давали, як робиш там, а так – то ні. Додому було нізя брать.

Штрафували за ті колоски, небагато, но штрафували. Гонили дітей і старих. Ну, таки ж люди оглядались, бо їх заставляв голод.

То це ж як не було чого їсти, а ніхто не принесе. Бо нема в кожного, як принесе – то само буде голодне. То й ніхто не ніс. А воно, бідне, жило поки, а потом... У 1933 році – найбільша голодовка...

Не брали тоді до детдому. Тоді його не було.

Шо їли? І буряки їли, обчищали і їли. А то, було, почистемо і зваримо буряка, та він тоді наче м'якший. Ми в ліс не ходили, в нас наче був садок свій. Отак, де то яблуко, то його обчистимо, а було й не чистили, помили тільки та їмо. А потом уже хліба достяглися у 1934 році. Совсім иначе, вже легше тоді було! У колгоспі вже давали потроху, давали пайок.

А то акацію обчищали, сушили, терли. Та там капельку борошенця туди. Та спече мати там якийсь млинець, а воно не стуляється, та й таке їли.

У 1933 році ми були у Полтаві. Приїхав чоловік з Набокова і начав він нас вербувать. А я ще ж мала була. Мені год було, може, чотирнадцять-п'ятнадцять, а сестра старша. І ми з нею поїхали. Нас на поїзд та ми поїхали в Полтаву. Буряки пололи, жнива оце все. У радгоспі ми там робили. Був бригадір дуже хороший: київських оцих людей він дуже жалів. А нам пекли і давали хліб з семіні буряків і капельки борошна. Та давали кусочок по двісті грам. А ще січавицю та віку, та суп такий варили, а картоплі там трішечки. А ми підходимо до такого здорового катла і кажемо: «То ви хоч колотить його та густішого дайте...» А вони так і роблять, колотять і насилають у миску. Миска не дуже велика, обикновенна.

Ми з Полтави приїхали в тім же году, перед Новим годом. Ну, ми привезли хліба, жита, не знаю скільки лантухів, небагато. Пшеницю не давали нам. Жито, ячмінь, сахарю лантух

привезли. А також грошей трошки. Та вже давай рятувать свою сім'ю. Товкли ту кутю та мак із сахаром м'яли. Наша Марійка і Гриша вже піднялися та стали живіші, у батька ноги поодтухали.

Було таке, що сім'ї вимерали цілі. Як у колгоспі робила, то ніхто не сказав, скільки людей померло. Ото казали: «І та вмерла, і та...» А так, щоб записувать, то ні.

Було, було людодіство. Одна мати своїх дітей поїла. Була голодна, дітей повбивала та поїла. І сама пропала. Ото таке було. Оце я сама лічно знаю.

Хто живіший, то вириє там ямку невелику та й заріє. А то лежать по дорозі. Та вже вони підбирали на підводу та одвозили їх. Яму вириють та й туди вкидали. Усих в одну яму.

1933-го року був найдужчий голод. А хто ж винний? Начальство було винне!

*Записала Севостьянова Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Згадує: Більба Марія Трохимівна,
1913 р. н., с. Ганжалівка, Лисянський район***

Добре помню той страшний голод в 1932–1933 роках. Ходили комсомольці й жінки й хлопці. Вони вже померли, немає – то даже в пічі шукали, в горщиках ховали люди зерно. Це були в мене, в батька мого.

Хто? Більба був Хведько, Гані Бісажихи батько. Були винагороди за донесення, зерно в скрині закопували на городі.

Оце ж нас висилили були з хати, батька забрали і потім він сам поїхав на Донбас, а нас покинув, а потім прийшли ці сільські комнезами, чи

як їх, виходьте, дають нам таку хату стареньку. Пішли ми в чужу хату, там сидимо. Йї мати, це нас було 3 дітей, прийшов батько, позабирав нас на Донбас, але це вже було після голодовки.

Горобченко був Альоша, ця баба Ліда і Больбенко, він наче був начальником на селі. То приходили: то кури ловили, то забирали, то була січкарня у батька і машина така молотарка своя, позабирали в колгосп і клуню забрали. Все позабирали, то це була колгоспна комора ото це з нашої клуні.

Варили якусь баланду в колгоспі. Ходили туди з котьолками.

Моя мати пішла по колоски на поле, на Орлянське поле. Ну, збирала вона ті колосочки, назбирала мішечок, а це їде на коняці орлянський він сам і до теї матері, забрав мішка, роздів наголо і пустив, а одержу забрав туди, у сільську раду, в Орли. І шо ж тоді? Бідна мати йшла додому ярами.

Котрі не хотіли йти в колгосп, то йшли, бо не було де дітися. Таких було багацько жінок, самих, без чоловіків.

Весною 1933 люди мерли і їх закопували в ями, возили гарбами людей на кладбіще. А в Смільченцях (сусідне село) один ожив у ямі та й виліз та й досі, напевно, живий, Яшка був ото, ше їздив на конях.

Що з сиротами? Патронат такий був. Там няньки були, варили їсти та годували їх. Свої дівчата там такі були. Та шо їх гляділи. Оцей Танасько цей Шуляка, шо вмер, був він головою у нас, то це ж він з патронату, то також був сирота.

Де в кого хто був на Донбасі, присилали посилки їм: сухарі там, крупи якісь; то так виживали.

Їли з липи листя молоденьке. Із кукурудзи видовбували кукурудзиння (серцевину із стебла) та мололи в жорнах та й люди їли. Акацію оцю білу, шо оце цвіте, цвіту багацько брали.

У нас в селі, мабуть, душ із 100 померло, бо дітей по багацько було, сім'ї великі, та вмирали діти, і старі, і малі.

Людоїдства? Ото балакали там на кутку, була дівчина в однієї жінки, то слабе отаке тошне, то, кажуть, шо вона її

з'їла, ніхто її не бачив, бо й не хоронили її, ніхто й де вона ділась, то й казали, що з'їла мати свою дитину.

Тим, що хоронили, ото дадуть якоїсь їжі, та не дуже.

1933 р., як настала весна, тільки земля розмерзлася, зараз беруть сапи і йдуть добати картоплю і по своїх городах, і по чужих – скрізь, і пекли оладки і такі їли з мерзлої картоплі, ще листя добавляли з липи, без солі, її ж не було. Моя тітка напече хліба з буряками, пополам натре на дрібну тертушку буряків і трохи борошна, там десь вони розжились, то вона мене вгощала, всігдa ділились.

*Записала Іващенко Яна,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідас: Пасічник Яків Петрович,
1924 р. н., м. Городище, Городищенський район***

Голод добре помню. Землю почали у селян, по суті дела, отні-мать. Всі землі здавали в колгосп. Голодовка особливо була в 33-му, це я хорошо знаю, бо в школу ходив і був пухлий.

Ці п'яниці, бездельники, вобцім всі, що не хотіли робить. На їх Ленін оперся і зробив революцію і коліктивізацію. Їх вооружили, оце по селам шниряли, вони ходили в людей, де в кого запаси були, вишукували в сараї, в клуні, де хто що змог сховать, в том числі, я помню, мати моя сховали в печі сочевицю, но і в пе-

чі найшли. Викачали з села все.

І ще була так політика – у село присилали керівників з чужих районів або сіл: свій не керував. У każde село був полно-

мочений чужий, голова сілради чужий і вони цей пролетаріат організовували і видирали весь хліб і люди мерли з голоду.

Мій батько мав пару коней, був хазяїн хороший. Землі в нього небагато було, два гектари, але коні в нього були найлучі в районі і він попав у списки розкуркулювання. А секретарем був плименник у сільській раді і таємно доложив батькові, що дядько Петро, вступайте в колгосп, бо вас розкуркулять, ви в списку розкуркулювання. То батько не пожалів коні здать, в 28 році ше. Здав реманент, все і був конюхом в колгоспі, годував коней. Так батько покинув колгосп у 31 році, продав корову і купив другого коня, став самостійно хазяйнувати, то оці ж старці його замучили, кажин день йдуть і шукають, шо в тебе є, і все чисто забрали, і батько помер тоже з голоду.

То люди вивозили десь там у степ, в яри. Там приховували.

Як їх називали? – Пролетаріат. За п'ять колосків п'ять год давали.

Люди страшно не хотіли йти в колгосп, через шо оце мабуть, і посприяло цьому Голодоморові. Оце ж і примушували їх, отнять у його все, а йому ніде діваться, а якщо вже не підчинялися, то висилали і розстрел був. Навіть я знаю, да, моїх годів був хлопець, Сашко Тютюнник, батько його заможний, дядько, трудяги були, млин у них, правда, був, вітряк, то їх вислали і вони до самої війни жили в пустелі, в степу, просто викопали землянку і там жили.

Арештовували, оце зивали у сілраду і ото держать ніч, дві – підпишись у колгосп і все. Ходили і вночі. Коли більше вип'ють, тоді йдуть. Як учепляться, то безпереривно оце тягають. І особливо це ж їм указівка із сілради, оце того приведи, того, то вони вже не одчепляться, поки не притягнуть.

Було таке, що допомагали. Це ми були б померли. В нас сім'я велика, правда, вже в час Голодомору, то нас осталось трое коло матері, а то вже всі порозходились. Було 9 душ в сім'ї. Хто в армії був, двоє, хто в колгоспі, і сестра одна замужем була за головою колгоспу.

В 33 році тільки вийшла заміж за його, правда, після того було вже нам пом'якше. Але вже батько помер. Коли батько

помер, а дядько один рядом з нами жив, ну поряд, та зарізає телицю й отдає нам шкуру з телиці, то мати вискубувала ну шерсть вручну, висмалювала, а потім солила, і та шкура нас спасла. Оце так допомогли, вроді ми не сусіди, а свої.

Був брат 32 року і вже був пухлий. Цвіт їли, листя різне, глину навіть домішували. Листя сушили і терли, млини не робили, весь час були поламани. А жорна були оті саморобні, забороняли, не можна було молоть. І кору їли, хто до чого пристосовувався.

Жінка з'їла дитину, її ніхто, правда, тоді не займав, не трогав, але люди докоряли їй. Да вона, каже, що я вже мертво з'їла.

В містах таких районних був голод, а в більших містах, то так брати розказували, що там було легше.

В селі померло чоловік 100, а було 1800.

Ховали людей на кладовищах, але без трун, без нічого. Там вже їх ніхто не поминає.

По-моєму, Росія хотіла заселити Україну руським населенням. А чого? Я навіть сам не знаю, навіть Знам'янський район, оце рядом з Чигирином, там страшенний був голод, села повністю повимирали, а ті, які були трохи зв'язані з річкою, та риба спасала. Двоюрідний мій брат ловив рибу, упав, стомлений, і там втопився. А ці села, які були віддалені, польові, в їх не було ніяких більше заходів, то там вимирали села повністю, а їх потім чого-то заселяли руськими, то так розговори йшли поміж людьми, що тої політики ніхто не знав, що, мов, хотіли Україну голодом заморити і заселити руським населенням, щоб була Русь тут. Це все було задумано, хліб забирали. Хліб фактично то був. А чого був, бо вивозили за границі і особливо в Німеччину, міняли за станки, які нужно було, щоб вооруженіє робити.

Вивозили хліб. Знали, що люди мруть, Сталін знав. Просто українським народом тоді нехтували – страшне діло. Мабуть, населеніє було тоді більше в три рази, чим січас. І брати доказують, що це зроблено штучно – винищення українців.

*Записала Турло Альона,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Згадує: Чабан Яків Степанович,
1930 р. н., с. Харківка, Маньківський район*

Батьки розказували, що була така команда в хаті Чушенка Явдокима чи Чушенка Михайла, як штаб був. Значить начальник штабу був Гнатюк Герасим, от, в команду входила молодьож, ті трусили.

Не знаю, і батьки казали, що зброї не мали. Були штирі такі металічні. Кругом тикали і передбачають, що це тут може бути закопане. Були такі случаї, шо постукав-постукав і шось є, хліб от таким путьом, так забирали. Якщо у нього хороша хата, то висияли і хату відбирали. І використовували всі матеріали ці.

Казали, ватага прийшла, значить, їх там було 4–5, цих членів цієї команди.

Которі в колгоспі робили, мати і батько мій був, то під час таких робіт, як жнива, буряки сапали, то варили таку, як казали, баланду і давали, підкормлювали. А для дітей був «Червоний хрест», піддержували тих дітей, у яких не було батьків. До таких відносився такий ось Свірень. Інтернат був тут, де Сініченко Володя живе, була куркульська хата, в ній содержували дітей, було там багатенько дітей.

Із зими 32 на весну 33 самий пік голоду. І вже весна прийшла і як ти вже найшся бруньок з липи чи вишні, дівтора особливо, попухли і повмирали.

Кажуть, що в багатших власті брали одяг і спродували. Забирали кожухи, гуні, рушники.

Були такі, що називалися індуси [односібники. – В.Б.]. Ось баба Зіна, її батько був індусом довго, тобто не вступав в колгосп. Там мав свою конячину та кусок землі, а потом землю позабирали і так, по волі чи по неволі, потрібно було вступати в колгосп. Тобто небагато було цих індусів в селі. Тобто індуси – самостійні, то їх примушували, а вони не йшли, а інша частина йшла, примерно, мій батько здав коняку, воза, реманент і сам записався у колгосп.

Їли липу, вишню, кропиву. Горобці ловили, ворони ловили, їли ховрахи, ті, що на полі, такі невеличкі рябенькі ховрашки, ті люди, які могли, ловили їх і їли.

Церква була в нас, ці попи повтікали. Церква була пуста, в церкві содержувалися, було як склад, зерно там содержувалися, всевозможне.

Держава виновата, сам Сталін чи хто там був, чи Косіор дали наказ і прийшли в Харківку і забрали хліб. Була дана команда звише ше нижнім.

*Записала Галайденко Катерина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Свідчить: Харина Палашка Пилипівна,
1908 р. н., с. Піщане, Золотоніський район**

Отаке горе перенести треба було! Не було чого їсти, не було чого їсти. Померло багато людей. Мати, батько були, вісім дітей нас було. Ходиш голодний, то хтось дасть щось...

Позабирали. І на хаті лазять і знаходять.

І на кладовищі ховали, і де попало, і на городі своєму закопали.

Як поймають, то судили за колоски.

Ти будеш дивитись на цю спідницю, коли їсти хочеш? Ідеш міняєш, хто що дасть. Більш стакана борошна за спідницю не давали....

Родичів своїх трьох покладали у одну яму. Познімали одежу та продали. Пам'ятаю це.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Ковтун Галина Григорівна,
1918 р. н., с. Піщане, Золотоніський район*

Як була голодовка у 1932-му году, то ми вижили через те, що було в нас золото. А люди на поле їдуть, то ще живенький був, а привезуть з поля вже мертвого.

Де багатші були – розкуркулювали. Як накладуть оброк, щоб на ранок хліба здав. Як нема ніде нічого, то забирають хуст-

ки, юбки на підводу і в центр, продають. Розпродали. А весною земля неорана, коні дохли, дожилися. Нас спасло, що в мене було золото, я сирота була, у дядька жила.

У дяді була цепка, хрестик, і у тітки було, то у Київ поїдуть, а там Турсінг був. І корова моя була, не забрали її, бо я сирота. Корова розтелилася, то так ми і вижили. А люди були такі, що пужли, буває, ноги полопаються, а із них біжить вода.

Підвода їде попід селом, то каже: «Не клади мене на воза, я ще живий». Це правду кажу.

Він ще ворушився, а його в яму кидають, кажуть: «Завтра помреш». Горе було, а зерно кудись вивозили.

Забирали, вивозили зерно. Мій сусід..., його дядька розкуркулили, забрали все, бо він не схотів у колгосп іти. Забрали коняку, корову, усе, що у хаті було, то він виїхав.

Ховали, закопували, і на поле вивозили. То, було, ходять із штиками, та найдуть і там. А картопля була гнила на полі, так ми підемо і викопаємо цю картоплину. Липа суха, качани кукурудзяні драті вже [облущені. – В.Б.], все туди.

Жила я у діда з бабою... дід помер у 1930-му, а баба у 1929-му, то я стала жити біля дядька з тіткою. А коли став колгосп окріплюваться, то мене забрали у патронат. Звався «патро-

нат», де були діти сироти. Яких у город забирали, а хто тут був, при колгоспі.

Ті діти, в кого батьки від голоду померли, то були в «патронаті». По дванадцять рублів давали сиротам.

Що можна було купити на 12 рублів? На 12 рублів держали сім'ю. Оце за мене тоді і вижила дядькова рідня.

Коли моя мати заміж йшла, то в неї десятина і три чверті землі було, то вся ця земля і коняка пішли у колгосп, а корову не забрали, бо я сирота була.

Були такі випадки, що дітей своїх їли. В Новоселиці були люди, що своїх хлопця і дівчину з'їли.

А як іздохне коняка, то її обіллють корбовкою, то вже черга біжить за тією конякою.

Таке горе було, страшне горе! Дуже багато померло людей!

Як вже дождалися колосків, щоб в них вже зернина була, то м'яли їх і їли. В житі якісь чорні рожки були, то їх стали молоть, а від тих рожків на ногах рани стали...

Як на полі спіймають за колосок, то вже знай – тюрма і все. Як судили, страшне! Вже почався колгосп, стали молотити, а вночі приїхало КГБ чи хто, і мого дядьку забрали. Село посвідчило, що він не брав нічого, то він вернувся.

А коли був колгосп, якщо підеш на роботу, то дадуть шматок макухи...

Хто те весілля тоді справляв!

Отам, де зелене дерево, жолоби стояли і гнали горілку. Не чули, щоб десь хтось заспівав.

Тільки Сталіном зроблено воно було. Цей голод у 1933 р.

І я їла лелеку, м'ясо червоне.

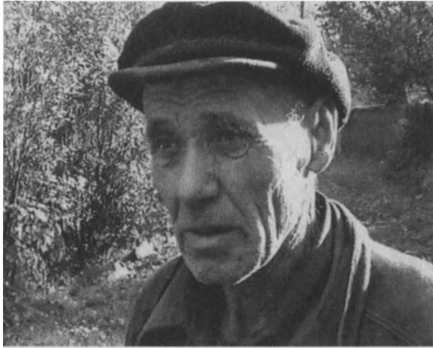
Тільки вбив живу рибу, обскрібнув і вже їсть, і всі його брати, шість душ, вижили. Сиру їли.

Попробуй не дати з дому цим бригадам, то завтра тебе не побачить ніхто. І слова сказати не можна було.

Були такі безсилі люди, що не могли ями викопать, то ховали біля себе у садочку чи в городі, а потім уже перенесли на кладовище.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Михалевський Віктор Петрович,
1930 р. н., с. Литвинівка, Жашківський район*

Голод зробили штучно. Берія, Сталін, Каганович, оце вони зробили.

Все під метелку, людей оставили без нічого. А в Ленінграді хліба було навалом.

Голодовка штучно була зроблена. В нашому селі душ 500 вимирло, а в сусідньому душ 750.

Отак іде людина, впав... ще жива людина, а її на підводу – і в яму. В яму скидали. Хто ж викопає яму, коли тощі?

Їли лободу, рогозу, ноги отакі пухлі були, скот здихав – їли.

Їли дітей своїх. Одна сім'я така була, а то повмирали з голоду. Батько був головою сільради, ще була в колгоспі тонна гречки. Батько дав указ видати людям по стакану, по півстакана тієї гречки. Батько роздав і його за це арештували на другий день же.

Що ховати? Яке зерно? Де те зерно, коли нічого нема. Вже колгоспи були, а нічого не дали.

Люд голодний, тощій, як сопротівлятися? Що ж вкрасти, коли нема нічого? Комора порожня, а з поля гонили.

Батько вижив, його знайомий кагебешник врятував, а мати померла.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Розповідає: Сліпачук Мотря Григорівна,
1918 р. н., с. Вишенки, Жашківський район**

Нас було троє в батька: я, старша сестра і брат. Батько помер у 1925 році, брат ще малий був. Лучше б ніхто не знав того голоду.

Листочки збирали коли весна була, сушили та м'яли.

А хто його дасть збирать, не давали. Літо прийшло, то стало трохи легше,

а зимою... Боже, Боже! Страшна була голодовка.

Підеш у ту столову, а там наварять тієї веки, що сіють на корм скотині. Піду з тим горшечком двохлітровим.

А якось сусід мамі сказав: «Беріть вашу дівчину, та будете підсапувать, щоб вам дали 100 грам хлібу».

Хто їх хоронив? Їде гарба, хтось трохи дуций зайде у хату... та ще і живих кидали на підводу. Відвезуть та кинуть в яму.

Багато повимирало, і в чужих селах багацько повимирало. Що ж сховати, коли нічого нема, бараболька не вродила. Як заробиш, то будеш їсти у столовій, а як ні...

Хто що піймав, те і їв.

Як настала весна, то підемо в поле, наберемо якоїсь барабольки.

Що мали, тим і мусили виживати.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Куча Марія Йосипівна,
1923 р. н., с. Житники, Жашківський район*

Четверо нас було: хлопець і три дівчини. Мама у голодовку померла у 1933-му, то батько остався, то вони женилися, мацоху взяли...

Що бачили – те і їли: і крапиву, і липу, і чуреки з полови, мерзлу картоплю, весною вона гнила, то ми її перемелювали

і пекли пампушки з неї і їли. Корова в нас була, то тільки вона нас і спасала.

А хто його знає, де воно ділося? Я ще мала була.

Мама впала на дорозі і померла... і брат ще у яслах був, помер у голодовку.

Отак ховали без домовини на цвинтарі. Я бачила, отак лежали на шляху. Одного разу іду і побачила: така гарна дівчина лежить і ще тільки дихала, впала, бідна, з голоду і померла.

Тато конюхом весь час працювали. Що ж вони принесуть з тієї конюшні? Нічого.

Не можна було, бо штрафували і в тюрму садили. Нічого не давали людям збирати.

Ходили в Київ, щось міняли, хто мав якесь золото.

А де ж те золото було?

Я 1933-й добре запам'ятала, голод великий був.

Що бачили, те і їли: крапиву збирали, варили кісіль і супи.

Коли мати померла, сестрі було три роки, а старшій – сім років.

Не було чим ділитись, як всі були голодні. Багато померло.

Нічого не платили в колгоспі, паличку ставили – отаке платили. Не було грошей, не платили.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Згадує: Титарчук Марія Олексіївна,
1927 р. н., с. Житники, Жашківський район*

Батьки вимерли в 1933 році. Не приймали мене в дитдом. Я ходила попід хати до 1935 року, а потім мене прийняли у сільський приют. Ходила попід хатами, хліба просила, давали, щоб ніхто не бачив.

Забрали все геть із хати, розкуркулили нас, в чому батько стояв, в тому він і остався, тому й мене ніхто не хотів взяти, бо я дитина куркуля була.

Забрали все в колгосп: корову, телицю, десятеро овець... чудом вижила. Мене ніхто до хати не хотів впустити, боялися, а батьки вмерли.

Крапиву їли, і те, що люди дали, таке і їли. Не тільки я, а і всі люди, пухли. Попід заборами люди лежали, як собаки побиті, такі отьоки були. Це те, що я помню. Страшно глянути було.

Ховали. Їздив чоловік ... і збирав людей, які вмерли, скидали їх, як собак. Брала і тих, хто був ще живий. Один чоловік попросився: «Ти мене не бери, не кидай на дно, а поклади мене на краю, то я, може, вилізу і щось наїмся». Так він таки виліз і наївся колосків, сосав молочко з колосків, та і вижив.

За колоски судили. За два, за три колоски у тюрмі сиділи.

У приюті суп давали, з гнилої картоплі пекли пампушки, мене туди аж в 1935 році взяли.

У сільському приюті було 22 дітей, а у районному то було більше.

Що ж я скажу? Голодні були. У 1933 приїхали, повимітали все, та і голод став.

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

**Свідчить: Ковбасюк Василь Григорович,
1914 р. н., с. Житники, Жашківський район**

Батьки померли у 1918 році, а нас осталося троє. То нас дід рідний кормив, доглядав нас. А як я трошки підріс, то пішов до людей найматися доглядати скотину, пастухом.

Коли я ще підріс, настав голод у 1923-му році і я поїхав у Маріуполь. Там я довго не витримав, бо там не дуже гарно гляділи і я попав на строїтельство, а був ще ж малий, важко.

А коли приїхав додому, а тут вже голодовка в 1932 році почалася.

То я зібрав гроші і з порожньою торбою втік у Ленінград. А там їсти і пити повно і дешево. Там я поробив тоже на строїтельстві, заробив грошей, накупив пшона, бо сестра моя голодувала, приїзджаю додому, а хата бур'яном поросла, що не можна і добитися до неї.

Я бачу, що сестра не витримає, то я оставляю їй те пшоно, а в мене є ще свої гроші, то я беру квиток і знову їду у Ленінград, помогли мені дістати той квиток. То я пережив там ту голодовку, робив добре, їсти там було.

Була зміна трохи в правітельстві, отдельных керівітелей: Берія, Молотов.

Багацько на Україні людей померло, багацько родичей померло з голоду, і той дідок, що нас доглядав, теж помер [плаче. – В.Б.]

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

*Оповідас: Залевська Антоніна,
1922 р. н., с. Литвинівка, Жашківський район*

У 1932–1933-му була сильна голодовка, це було за Сталіна, пережили тяжко. Мати моя витримала, бо в нас була корова. Якби не було корови, то ми б теж не спаслись. Ходили пухші, робили тяжко.

Картопля вродила і все вродило, але не давали.

Батько мій і мати робили дуже важко, але за це отримали крихти хліба, просо. Так мати натре того проса, трохи молока..., отак і спасала нас.

Але знайшлися такі люди, що позавидували, а в той час все забирали і ділили все на всіх. А мати сховала трошки проса і закопала, а голова сільради знайшов те просо і за це одіслав батька в Сибір працювати на шахтах.

А ми zostалися троє з матір'ю і сильно бідували, не було і куска хліба. Як мати заробить шматочок хліба, то цілий день носить його за пазухой, щоб віддати дітям ввечері.

А як піросла я, то ходили з матір'ю на буряки і тоді носили носилками снопи. Я мамі допомагала.

Заступив новий голова у 1935-му році, то спитав у матері, за що батька заслали, мати розповіла і його повернули із Сибіру.

Коли вернувся батько, то я вже стала ходити на роботу, на буряки і скрізь. Робили тяжко.

Мати сховала буряки городні, та поставила в піч борщ, а залізли у вікно і вкрали той борщ. Крали! Сусіди крали. Голодовка сильна була.

І мерли, і пухли люди. Вивозили робити навіть і пухлих. Люди робили і вмирали прямо на полі.

Хоронили, як їх там хоронили? Зав'язували простинями.

Ніхто нічого не давав. Які тоді гроші були? Якщо заробиш якусь жменю пшона, так батька за це аж в Сибір загнали, бо і його ж прийшли забрати.

Мама сховала, а вони знайшли той горщик, який мама закопала в хаті. Все забрали і батька загнали у Сибір, що було заховане те просо, яке в колгоспі заробили.

У 1933-му весною люди робили хто як міг. Коли постигли буряки, людей вивозили на поле збирати буряки. Люди пухлі були, ляже, бува, на бок і збирає буряки, бо дадуть шматок хліба за це.

А то, бувало, привозили на поле якісь суп ріденький раз на день. То людина іде, робить за той суп і той шматок хліба, але той хліб матері тримали для своїх дітей. Та так цілий день і роблять голодні.

Дуже важкий голод був.

Хто його робив ті поминки? Отак закопають і все. Ніхто не робив поминання, тому що не було з чого.

З нашої сім'ї ніхто з голоду не помер.

Їх спасало те, що корови були.

В колгоспі нічого такого не давали, може, якоїсь крупки.

Не тільки в нас, а у багатьох людей забирали все.

Людей в нас не їли. Жаби їли. Сусід був, так жабів наварили...

Записала Борисенко В.К., 2005 р.

Чернігівська область

*Згадує: Міцук Надія Єфимівна,
1924 р. н., смт Мрин, Носівський район*

Голод був страшний, в 33-му році вже весною стали собирать, там була гнила картопля, рослини росли, стали, нарвемо оце клівер, домішували до муки, ну щоб такий хліб, малаї спекти, цю муку використовували так, аби зліпить якусь ліпшошку. І пекли вже її на сковородках і їли. Дак стали пухнуть от кліверу, дак тоді той клівер, да до листу, особливо з липи, рвали да перетирали да сушили. Дерева напівголі були, бо люди пооб'їдали.

Добровільно мало йшли в колгосп, ну були такі, що йшли добровільно, а багато таких, що не хотіли йти, от палили їх, сараї палили і то, значить, мстили і вообще таке страшне життя було. Особливо в 33 році, люди даже по дорогах валялися. Ідем в школу, під тином лежали два человека, рядами воші лаять і вони вже пухлі. Ішли в школу, дивилися, а йшли назад, то їх вже не було, підібрали полуживими і закопали.

Говорили десь за два кілометри, там якби мати дитя з'їла.

Ну тоді ж говорили – Каганович приїхав і організував цей Голодомор і викачку оцю продуктів від селян.

Не голодували родичі голови сільради. Компанець у нас був, Василь Йолович. Дак його родичі так жили, так, видно, не нуждалися. А так всі голодували, це у нас на кутку його

родичі жили, вони закрито це все використали, ну, видно, що людина не нуждается.

*Записала Новодворська М.,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Розповідає: Стригун Євдокія Степанівна,
1914 р. н., с. Євминка, Козелецький район***

Голод 1933 року був іскусственный. Це влада забирала, як буд-то указаніє Сталіна. Сталін посилав от і де хто такий заможніший був, шо самі хазяїни вони були, не якісь там, дійствітельно, багатіє були, а самі своє сім'єю робили і яка ро-

зумніша людина, тих усіх забирали і висилали на Соловки. Багато у нас забирали.

Люди боялися і слова сказать даже. Люди тікали у ліс, зветься у піски. Так і материн батько у ліс пішов, і там зробив шалаш, і там він так і помер.

Примусово заставляли йти в колгосп, мати з батьком мали чи в 32, чи в 33 году строїтьсѧ і на хату було дерево, а вони не хотіли йти в колгосп. Дак сосед тут, Гулевецъ Захар, прийшов і каже: «Ідіть у колгосп, бо сьогодні мають до Вас прийти забирать матеріал, немедленно подавайте заявленіє і вступаєте в колгосп, бо ні з чого вам буде хату строїть». Дак вони скоренько написали заявленіє і отдали в колгосп, не управилися прийти із кантори, приїжджають підводи, пригнали забирати матеріал. Батьки сказали, шо заявленіє подали, так шо не забирайте. І матеріал той оставили і вони построїлися. Строїлися дуже тяжело, все у довги залазили, бо не було чим платить, трудно було.

Хто був у активістах, дак тикі тиє не голодували, а такіє хазяїни, якіє трудилися, своїм трудом вирощували хліб, збирали його сім'ями, вони називалися хазяїнами. А такіє, які вже ж проти цих хазяїнів були, у їх нічого не було, а вони вже «пишками» робилися.

Базара в селі не було, а їхать в Остер не було чим, хто то сильніший, мо, ходив менять шо, мо, яку одежину, на одежу меняли продукти.

*Записала Сорока Вікторія,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

**Свідчить: Колос Парасков'я Василівна,
1923 р. н., с. Крути, Ніжинський район**

У 33 голод сильний був, добре пам'ятаю. Забирали продукти, одяг. Забирали подушки – усе отаке, о, подушки і шо було те й брали. Платки, юпки, пальта, сорочки і на торгах продавали у селі ж продавали, а люди познавали своє.

Казали, ми тебе вишлем, як не підеш у колгосп. Воно настояло – не запишусь, як не запишусь, уже його й забрали.

Щоб вижити, продавали, де який-небудь обуй [взуття. – В.Б.] була, де вдягало [одяг – В.Б.] яке було, настільники, рушники, сорочки попродали. Корова була, дак тоді ж у колгоспі не можна було косить, дак хлів розкривали, да солому сікли – корову годували. Корова тіки отелилася, дак по чашечці молока – оце так ми виживали. А як у людей не було корови. Дак вообще по семеро дітей померло в одній хаті.

Хоронили на кладбищі, а невідомих – на полі. Пастухи як найдуть людину, дак умотають там в якусь одежину, закопають, об'являють – нехто нічого.

*Записала Карієва Оксана,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка.*

***Розповідає: Кужель Наталя Степанівна,
1926 р. н., смт Козелець, Козелецький район***

Приходили. Бувало, що заходили до нас у хату мужчіни, і ми сиділи обідати, отако зайшли так, щоб хліб лежав, так хліб і забрали. Півбуханки тоді хліба, і хліб забрали, який був на столі. Отак.

Мама мені колись пісню співала, хто не мог платить, так арештовували, зсилали, хто не хотів у колхоз йти, на Соловки заганяли:

Соловки, Соловки, дальняя дорога.
Серце мліє, грудь болить –
На душі тривога.

*Записала Орищенко Ірина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

***Свідчить: Кожедуб Марія Миронівна,
1922 р. н., народилася в с. Акільні Добрянського
району Чернігівської області, на час запису
проживала в м. Городищі Городищенського
району Черкаської області***

А цей голод! Тож був голод. Влада забірала і молоко, і яйця, і картошку брали, і курей брали. Ох! Ох! Ох! Як ми страдали...

Приходілі, як конорези тіє, і брали продукти. У печі шукалі. Нашли суп гречаний і теї забрали з гаршком.

Та нічого ніхто не давав, ніякі документи! Забрало і пошло.

Ну, де ж ти пріховаєш? Пріховаєш у землю. Дак те ж штиками, штик і довбає. І якщо де шо є, адкопають і забірають до грамінічки, не оставляють.

У землю, у дваре ховали. Мо, хто і в лісі ховав, хто умніший був. А дома усе знайдуть...

У тюрму саділі. Таді багато било за цей же колосок. Міне самой попадало. Вивела свіней, пасла. Так охрана мнє кнупом по сраці за колосок...

Которі бачілі, що безвиходне положеніє, дак ішли в колгосп. Хто ішов добровільно, тим краще біло. Не так презиралі. А ото, що трохі опіраліся, дак погано било. Повибіралі усе на свете, а всьо равно пошло.

В лесу на дереве була така кашка, она така добра. Ранніє ягоди були там, брусніка. Гріби лісічки. Оні тож ранніє. Ото тім люди користуваліся. Прінесе, опаріть, трошкі пріжарять на алійці, в кого била.

З дерев? А ото такіє є акації цвяткі, біленькіє такіє. Ото напхають...

Ну, зайцев білі. Поробілі такіє рагаткі і дятлев білі, даже чарнагузов.

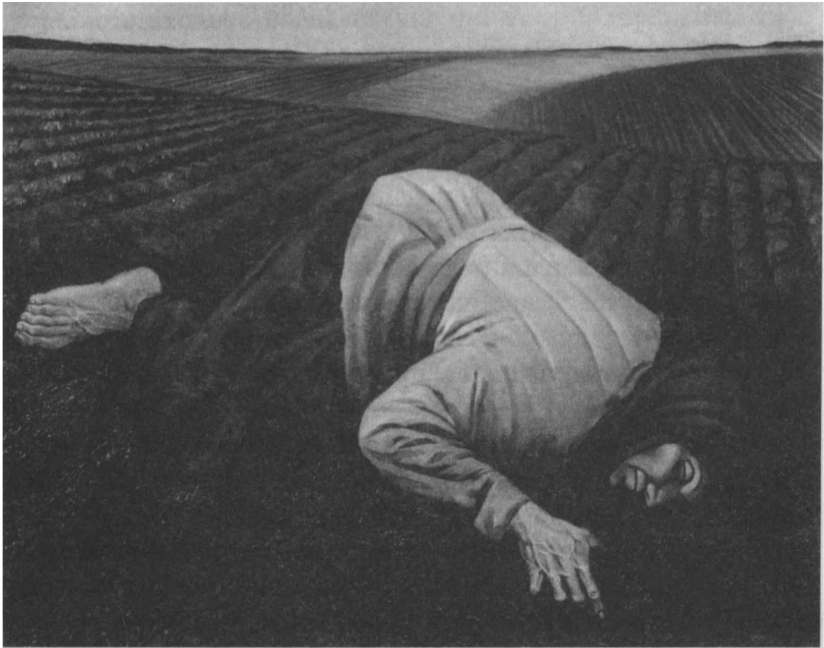
Ну, жінка їла. А Мамоха двох дівчат з'їла. Своїх двох дітей. Помішалася. А Індучка дак тож. Порубала і в діжку склала.

Тоді їх не каралі. Каму ано нужно било?

Збірали у обшу яму. Вікопав і в обшу яму, як ото умерлі. Бо я сама бачила. Даже чоловік дихав, а яго туди. Тоді такеє і було, точно було.

Влада винна! Влада!

*Записала Орищенко Ирина,
студентка КНУ ім. Тараса Шевченка*

*Земля. В пам'ять голоду 1932–1933 років.
1963 р. Худ. Богдан Певний (1931–2002)*

Свічка пам'яті

Для традиційних уявлень українців, як і для багатьох інших народів земної кулі, модель світу складалася з небесного, земного і потойбічного. Світоглядні уявлення відбивалися у поглядах на померлих родичів як таких, котрі здатні опікуватися добробутом і щастям живих. Шанобливе ставлення до померлих зумовлює благодатну дію на живих нащадків, сприяє регулярним змінам у природі, врожайності полів і садів.

За традиціями українців померлих родичів вшановували під час календарних свят чотири рази на рік: на Святий вечір перед Різдом, весною на Провідний тиждень (Томина неділя), влітку на Зелені свята, восени на Дмитрівську, Кузьмо-Дем'янівську, Михайлівську суботи. Найбільш збережені в Україні весняно-літні поминання пращурів. Родичів поминують під час календарних свят, на Спаса, Покрову, храмові празники.

Під час трагічного Голодомору 1932–1933 років були порушені всі традиційні обряди, що стосувалися поховання і поминання померлих. Вимирали цілі родини – і не було кому пом'янути, помолитися за невинні душі, замучені голодом. Спільні ями на сільських цвинтарях, в садках, на городах, біля хат, в ярах, лісах, у буртах з-під картоплі стали останнім пристанищем для мільйонів селян, померлих від голоду. Радянська влада змусила зрівняти з землею ці поховання і забороняла навіть згадувати про них. Тривалий час не було жодних позначень на цих спільних могилах українських

хліборобів. Лише останніми роками встановлюються хрести, пам'ятники українським селянам, замордованим голодом у 1932–1933 роках.

Поминальні обряди і дотепер залишаються складовою духовної культури кожної нації. До поминальної атрибутики українців входять певні символічні знакові предмети: рушники, свічки, обрядові страви: мед, калач, млинці, крашанки, яблука, коливо-кутя та інші локальні різновиди поминальних звичаїв.

Серед дуже давніх атрибутів поминання померлих прашурів вогонь виступає в обрядах у вигляді воскової свічі. Варто зазначити, що культ вогню як світотворчого начала відомий в Україні з давнини, і відображення його знаходимо у народних колядках і щедрівках. За міфологічними уявленнями, з первісного вогню і первісної води утворився світ.

Звичай ставити свічку за душі померлих дуже давній. У джерелах XII–XIII століть він згадується у заповітах-розпорядженнях при розподілі майна – на церкву, на свічу і прокуру.

Вогонь у багатьох народів світу має багатовимірну символіку очищення, єднання, пам'яті. Запалена свічка – це знак, відомий і зрозумілий народам різних культур. За звичаєм, в українців вмираючому засвічують свічку, бо якщо обряд не здійснюється з якихось причин, то люди вважають, що душа покійника не знайде на тому світі притулку, вічно блукатиме. Над мільйонами людей, які вмерли від голоду, не було здійснено обряду. Їхні душі втомилися блукати в темряві, тож засвітимо кожен поминальну свічу, щоб вони знайшли дорогу в потойбіччя.

Сподіваємося, що представники різних конфесій, різних національностей, які проживають в Україні, під час своїх поминальних обрядів пом'януть і помоляться за численні невинні жертви Голодомору в Україні.

Усі ж ми зможемо щорічно пом'янути померлих від голоду у 1932–1933 рр. під час традиційних свят, на Провідний

тиждень. Але ця глибока скорбота за мучениками потребує ще й своєї окремої дати.

Четверта субота листопада – то офіційний День пам'яті жертв Голодоморів в Україні.

Усі жителі України в містах і селах, на знак скорботи за невинно загиблими душами і їх вшанування запалють на своєму вікні свічку пам'яті. Усвідомлення трагічних подій нашої історії, співпереживання усіх допоможе нашому суспільству будувати нову державу. А пам'ять стане заперукою того, щоб ніколи ні над ким не було скоєно геноциду, навмисного винищення людей.

Фондом «Україна 3000» започатковано також створення «Книги подяки» для всіх тих, хто намагався рятувати людей від голоду в Україні, прагнув донести світові правду про штучно вчинений Голодомор в Україні в 1932–1933 роках.

Книга подяки

У ХХ ст. тоталітарна більшовицька система намагалася Голодомором і репресіями знищити український народ. Сталінський режим прагнув упокорити волелюбних українців, зламати їхній дух у боротьбі за власну державу, свободу і гідність, за розвиток національних традицій, культури. Верховна Рада України від 31 листопада 2006 року прийняла Закон України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, Верховна Рада визнала Голодомор 1932–1933 років актом геноциду Українського народу, як наслідок зумисних дій тоталітарного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського народу.

У ті роки жаху, коли люди помирали на вулицях, у своїх оселях, у полі, під час роботи, радянська влада суворо карала всіх, хто наважувався писати або й говорити про голод. Владці у документах називали цей злочин проти людства і людяності «продовольчими утрудненнями». Однак трагедію Українського народу неможливо було приховати. Люди у пошуках їжі тягнулися до міст, намагалися прорвати загороджувальні кордони, часто знесилені вмирали на вокзалах, поблизу залізниць.

За ініціативою створеного Інституту національної пам'яті та Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» започатковується Книга подяки. В ній український народ

висловить вдячність усім тим, хто подав голодуючому шматочок хліба і врятував його життя, хто насмілювався сказати правду про Голодомор в українському селі, хто доносив світові інформацію про мученицьку смерть селян, їхніх дітей, хто пізніше досліджував цей вселенський злочин проти людства і порушував питання перед міжнародними організаціями про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу, хто і тепер збирає неспростовні докази цієї трагедії, а також тим світовим спільнотам, котрі засудили злочин більшовицького режиму, скоєний проти українців.

Україна з вдячністю згадуватиме імена тих, хто простягнув руку допомоги голодуючим, як і тисяч безіменних людей, котрі у тяжку скруту ділилися з ближніми останньою картоплиною, останнім шматочком хліба чи склянкою молока. Пам'ятатиме тисячі голів колгоспів, які намагалися рятувати своїх односельців і поплатилися за це життям – були репресовані і розстріляні як саботажники «продзаготівель». На подяку заслуговують тисячі лікарів, які писали у довідках про смерть правдиву причину смерті селян.

Український народ з вдячністю берегтиме пам'ять про італійця Серджіо Граденіго, який у 1933 році надіслав до Рима дипломатичну депешу про плани більшовиків щодо знищення українців, про мужню і пристрасну Мілену Рудницьку, голову Союзу Українок, яка зі Львова у вересні 1933 року звернулася з відозвою «До жіноцтва всього культурного світу», де повідомляла світову громадськість про Голодомор українських селян.

Українці пам'ятатимуть адвоката з Канади Володимира-Юрія Даниліва, котрий ще у 1983 році порушив питання про створення окремої Комісії для скликання міжнародного трибуналу з засудження винуватців Голодомору 1932–1933 років; свідка і дослідника тієї доби Дмитра Соловея, який у своїх публікаціях одним з перших дав аналіз тих трагічних подій, записав спогади селян, котрі пережили це жахіття. Слушно зауважують упорядники праць Дмитра Соловея, які

вперше побачили світ в Україні лише у 2005 році: «Адже так чи так із невблаганним плином часу свідчення самовидців тотальної трагедії набувають дедалі більшої ваги і їм немає заміни. Ба більше, без їхнього питомого складника – рефлексії та суб'єктивних оцінок навряд чи можна пробитися до більш-менш неупередженого бачення тих подій».

Україна завжди із вдячністю пам'ятатиме внесок зарубіжних дослідників Голодомору 1932–1933 років – Джеймса Мейса, Роберта Конквеста, українського письменника Володимира Маняка і його дружини журналістки Лідії Коваленко, які наважилися записувати спогади очевидців трагедії і зібрали численні свідчення про Голодомор 1932–1933 років; засновників і членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні, учителів, студентів, учнів, котрі зібрали тисячі свідчень про трагедію в українських селах і продовжують записувати спогади очевидців цього лиходійства.

Особливу подяку висловлюємо Могилянському академічному товариству у США, його президентові професору Іванові Фізеру, який фінансово посприяв реалізації цього видання.

Автор цієї книги і Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» висловлюють сердечну подяку відомим громадським діячам та меценатам у діаспорі та Україні – подружжю Оксані і Ярославу Соколикам, які на честь золотого ювілею свого подружнього життя фінансово підтримали це видання.

Оксана Соколик відома як талановита організаторка мистецьких вечорів, тринадцять років вона очолювала Мистецьку Раду Комітету Українців Канади у м. Торонто. Широко відоме її багаторічне служіння Світовій Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО). Спочатку пані Оксана працювала виховною референткою СФУЖО, згодом – заступницею голови і десять років – Головою СФУЖО, а тепер є Почесною головою цієї міжнародної громадської організації і другою заступницею Президента Світового Конгресу українців та одним із заступників Голови Української Всесвітньої Координаційної Ради.

Ярослав Соколик – відомий громадський діяч, десять років був очільником Конгресу українців Канади, обраний генеральним секретарем Світового Конгресу Українців (СКУ), автор багатьох статей.

Подружжя Оксана і Ярослав Соколики, фундатори конкурсу молоді «Що принесла Переяславська Рада Україні» та книги переможців того конкурсу – «Наслідки Переяславської Ради 1654 р.», у співпраці з видавництвом «Смолоскип». Спільно з Національним університетом «Острозька Академія» меценати видали і безоплатно передали школам, вищим навчальним закладам, бібліотекам України трилогію Уласа Самчука «Волинь». І ось тепер подружжя патріотів-меценатів морально і фінансово підтримало видання книги «Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках». Земний уклін їм за це від українського народу.

Меценати книги Оксана і Ярослав Соколики

Список свідків

Бірюк Олена Федорівна, 1924 р. н.
Больша Марія Трохимівна, 1913 р. н.
Бугаєнко Іван Степанович, 1912 р. н.
Бутко Катерина Прокопівна, 1921 р. н.
Велика Катерина Архипівна, 1925 р. н.
Венжик Лариса Федорівна, 1927 р. н.
Верхівський Володимир Семенович, 1917 р. н.
Войтюк Петро Сергійович, 1921 р. н.
Гавриленко Михайло Павлович, 1919 р. н.
Гавриш Марія Теренівна, 1925 р. н.
Гальченко Ніна Оксентіївна, 1924 р. н.
Гаращенко Григорій Антонович, 1919 р. н.
Глухівська Анастасія Никифорівна, 1918 р. н.
Годун Тодось Хомович, 1913 р. н.
Горбаченко Марія Ларіонівна, 1923 р. н.
Далевська (Марчук) Олександра Семенівна, 1918 р. н.
Даниленко Іван Васильович, 1923 р. н.
Демен Ганна Володимирівна, 1917 р. н.
Демченко Марія Феодосіївна, 1913 р. н.
Друзь Дар'я Онуфріївна, 1915 р. н.
Ємець Григорій Тимофійович, 1915 р. н.
Жигадно Оксана Андріївна, 1926 р. н.
Залевська Антоніна, 1922 р. н.
Зубар Яків Степанович, 1918 р. н.
Ірмоленко Зінаїда Іванівна, 1925 р. н.
Йовенко Ївга Іванівна, 1910 р. н.
Карпенко Іван Михайлович, 1923 р. н.
Каштан Марія Федотівна, 1918 р. н.
Ковбасюк Василь Григорович, 1914 р. н.
Ковтун Галина Григорівна, 1918 р. н.
Кожан Катерина Михайлівна, 1914 р. н.

Колеснік Олександра Ніколовна, 1917 р. н.
Колісниченко Марія Микитівна, 1916 р. н.
Коломієць Ліда Олександрівна, 1924 р. н.
Колос Парасков'я Василівна, 1923 р. н.
Комлик Ганна Павлівна, 1920 р. н.
Конченко Василь Петрович, 1926 р. н.
Кужель Наталя Степанівна, 1926 р. н.
Кулик Василь Федорович, 1919 р. н.
Куча Марія Йосипівна, 1923 р. н.
Лисенко Олександра Федорівна, 1923 р. н.
Лисого Любов Степанівна, 1923 р. н.
Литвинський Олексій Семенович, 1919 р. н.
Лоха Михайло Григорович, 1922 р. н.
Луцишина Надія Дмитрівна, 1920 р. н.
Мазуренко Григорій Іванович, 1921 р. н.
Мазурик Ганна Федорівна, 1911 р. н.
Маслянчук Ганна Олександрівна, 1922 р. н.
Матвійченко Катерина Іванівна, 1922 р. н.
Мащенко Марія Михайлівна, 1912 р. н.
Мицук Надія Єфиміїна, 1924 р. н.
Миколюк Олександра, 1915 р. н.
Михалевський Віктор Петрович, 1930 р. н.
Молокоїд Ганна Олександрівна, 1925 р. н.
Новохатська Галина Іванівна, 1918 р. н.
Овчарук Надія Захарівна, 1920 р. н.
Олійник Віра Данилівна, 1920 р. н.
Онацький Григорій Омелянович, 1907 р. н.
Орлюк Любов Андріївна, 1918 р. н.
Островецький Микола Михайлович, 1918 р. н.
Павленко Анастасія Миколаївна, 1923 р. н.
Панченко Катерина Антонівна, 1921 р. н.
Пасічник Яків Петрович, 1924 р. н.
Патринчук Микола Іванович, 1922 р. н.
Пихтіна Марія Василівна, 1924 р. н.
Подлубна Прасков'я Сергіївна, 1924 р. н.

Рибалка Ганна Кузьмівна, 1923 р. н.
Савельєва Олександра Іванівна, 1919 р. н.
Сліпачук Мотря Григорівна, 1918 р. н.
Ставицький Сергій Микитович, 1936 р. н.
Стригун Євдокія Степанівна, 1914 р. н.
Сухенко Ганна Семенівна, 1922 р. н.
Сухомлин Марія Оксентіївна, 1922 р. н.
Тимошук Галина Павлівна, 1925 р. н.
Титарчук Марія Олексіївна, 1927 р. н.
Тищенко Віра Михайлівна, 1918 р. н.
Тізеш Марія Юхимівна, 1922 р. н.
Фінашкіна Ганна Омелянівна, 1924 р. н.
Харина Палашка Пилипівна, 1908 р. н.
Хвоя Надія Іванівна, 1927 р. н.
Хмельник Микола Петрович, 1923 р. н.
Царик Валентина Михайлівна, 1922 р. н.
Цимбалюк Ольга Вікторівна, 1917 р. н.
Чабан Яків Степанович, 1930 р. н.
Чиж Ганна Григорівна, 1923 р. н.
Чхун Марія Микитівна, 1926 р. н.
Шевченко Ольга Василівна, 1929 р. н.
Ющенко Варвара Тимофіївна, 1918 р. н.

Перелік населених пунктів, звідки походять свідчення

- с. Дяківці, Літинський район, Вінницька обл.
- с. Кришинці, Тульчинський район, Вінницька обл.
- с. Наказне
- с. Рів, Жмеринський район, Вінницька обл.
- с. Селище, Літинський район, Вінницька обл.
- с. Третівка, Комсомольський район, Вінницька обл.

- с. Оленівка, Магдалинівський район, Дніпропетровська обл.

- с. Буки, Житомирський район, Житомирська обл.
- с. Котівка, Радомишльський район, Житомирська обл.
- м. Малин, Житомирська обл.
- с. Піщанка, Житомирський район, Житомирська обл.

- с. Августинівка (Каганець), Запорізька обл.

- с. Троещина, м. Київ

- м. Боярка, Київська обл.
- с. Вільно, Фастівський район, Київська обл.
- смт. Глеваха, Васильківський район, Київська обл.
- с. Гоголів, Броварський район, Київська обл.
- смт. Гребінки, Васильківський район, Київська обл.
- с. Єрківці, Переяслав-Хмельницький район, Київська обл.
- с. Княжичі, Броварський район, Київська обл.
- с. Копачів, Обухівський район, Київська обл.
- с. Людвинівка, Макарівський район, Київська обл.
- с. Малютянка, Києво-Святошинський район, Київська обл.
- с. Митниця, Васильківський район, Київська обл.
- с. Паляничинці, Фастівський район, Київська обл.

- с. Пашківка, Макарівський район, Київська обл.
 - с. Петрівське, Таращанський район, Київська обл.
 - с. Семенівка, Макарівський район, Київська обл.
 - с. Ситняки, Макарівський район, Київська обл.
 - м. Сквира, Київська обл.
 - с. Скибинці, Тетіївський район, Київська обл.
 - с. Усівка, Згурівський (Березанський) район, Київська обл.
 - с. Фасова, Макарівський район, Київська обл.
 - с. Яблунька, Поліський район, Київська обл.
-
- с. Новоандріївка, Новгородський район, Кіровоградська обл.
 - с. Покровське, Аджамський район, Кіровоградська обл.
-
- с. Покровське, Троїцький район, Луганська обл.
-
- сmt. Котельва, Котелевський район, Полтавська обл.
 - с. Малі Сорочинці, Миргородський район, Полтавська обл.
 - с. Онацьке, Миргородський район, Полтавська обл.
 - с. Свічківка, Лубенський район, Полтавська обл.
 - с. Скибинці, Миргородський район, Полтавська обл.
-
- м. Кролевець, Кролевецький район, Сумська обл.
 - с. Хоружівка, Недригайлівський район, Сумська обл.
 - с. Червона Слобода, Буринський район, Сумська обл.
 - х. Замірка, Дергачівський район, Харківська обл.
 - с. Піщанка, Червоноградський район, Харківська обл.
-
- с. Архангельське, Високопільський район, Херсонська обл.
 - с. Блакитне, Високопільський район, Херсонська обл.
-
- с. Велика Березна, Полонський район, Хмельницька обл.
 - с. Гальчинці, Теофіпольський район, Хмельницька обл.
-
- с. Вишенки, Жашківський район, Черкаська обл.
 - с. Ганжалівка, Лисянський район, Черкаська обл.

- м. Городище, Городищенський район, Черкаська обл.
- с. Дешки (Придніпровське), Чорнобаївський район, Київська обл.
- с. Житники, Жашківський район, Черкаська обл.
- с. Івахни, Монастирищенський район, Черкаська обл.
- с. Литвинівка, Жашківський район, Черкаська обл.
- с. Піщане, Золотоніський район, Черкаська обл.
- с. Харківка, Маньківський район, Черкаська обл.

- с. Євминка, Козелецький район, Чернігівська обл.
- смт. Козеленець, Козеленецький район, Чернігівська обл.
- с. Крути, Ніжинський район, Чернігівська обл.
- смт. Мрин, Носівський район, Чернігівська обл.

Про автора

Борисенко (у дівочтві Ільченко) Валентина Кирилівна – етнолог, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України.

Народилася 7 липня 1945 року в с. Хижинцях Вінницького району, Вінницької області. Мати працювала в колгоспі, померла у 1974 році, а батько загинув під час Другої світової війни, визволяючи місто Бреслау (нині Вроцлав, Польща), похований там на цвинтарі радянських солдатів «Жайворонкова гора», у братській могилі № 100. На цьому світі батькові з донькою не судилося зустрітися.

У 1968 році закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Упродовж 1968–1971 років навчалася в аспірантурі при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР.

1974 року захистила кандидатську дисертацію за темою «Взаємовпливи в культурі та побуті українців і поляків Поділля в кінці XIX – на початку XX ст.». Науковий керівник – доктор історичних наук В.Ф. Горленко.

У 1992 році В.К. Борисенко захистила докторську дисертацію «Весільні звичаї та обряди на Україні» за спеціальністю «етнологія».

Брала діяльну участь у заснуванні першої в Україні кафедри етнології та краєзнавства у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка і була завідувачем цієї кафедри впродовж 1995–2002 років.

Автор близько 170-ти наукових праць. З-поміж них – монографії «Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України)» (Київ, 1979), «Весільні звичаї та обряди на Україні» (Київ, 1988), «Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років» (Київ, 2002), розділи в колективних монографіях «Поділля» (К., 1994), «Українці: Історико-етнографічне дослідження» (т. 1, Опішне, 1999).

Науковий редактор і автор розділів у колективному дослідженні «Холмщина і Підляшшя» (К., 1997). Редактор і автор текстів монографії «Українки в історії» (К., 2004, 2006)

Автор навчального посібника «Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців» (К., 2000). Науковий редактор і автор розділів навчального посібника «Українська етнологія» (К., 2007).

Засновник і відповідальний редактор наукового збірника «Етнічна історія народів Європи» (вип. 1–23, 1994–2007).

Від липня 2006 року – провідний науковий співробітник відділу національної культури Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Збирати усні свідчення про Голодомор 1932–1933 років Валентина Кирилівна почала в 1994 році. Записала тоді чимало спогадів очевидців цієї трагедії у Поліському районі Київської області, який належить до 2-ї зони радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. За матеріалами усних свідчень виступала на міжнародних симпозіумах (Київ, 2005) та опублікувала статтю «La famine en Ukraine (1932–1933)» у французькому журналі «Ethologie francaise» (Paris, 2004, 2). На основі зібраних особисто В.К. Борисенко свідчень створено документальний фільм «Жити заборонено» 2005 р., автор сценарію і режисер – Віктор Підлісний.

Валентина Борисенко плідно працює над вихованням наукової зміни, під її керівництвом захищено багато кандидатських і докторських дисертацій. Вона є членом двох Спеціалізованих вчених рад із захисту дисертаційних робіт.

Зміст

<i>Катерина Ющенко. Вшанувати пам'ять</i> мільйонів українців, замучених Голодомором у 1932–1933 роках	5
30.11.2006 р. Закон України № 376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»	8
Голодомор-геноцид у 1932–1933 роках – цілеспрямована акція більшовиків на знищення українських селян	12
Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років	54
Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках	77
Свічка пам'яті	272
Книга подяки	275
Список свідків	279
Перелік населених пунктів, звідки походять свідчення	282
Про автора.....	285

Наукове видання

**Борисенко
Валентина Кирилівна**

**Свіча пам'яті:
Усна історія про геноцид українців
у 1932–1933 роках**

(українською мовою)

**Редактор В. Романюк
Технічний редактор І. Риндюк
Художній редактор І. Пиlipенко**

Підп. до друку 08.09.2007. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBookC.
Ум. друк. арк. 18,0. Обл.-вид. арк. 16,2.
Замовл. № 0908-07.

ТОВ «Видавничий дім «Стилос»
04071, Київ–71, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30.
Тел.: (044) 428-72-50, 417-42-39, 467-53-50, 467-53-20
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04176, Київ–176, вул. Електриків, 26. Тел.: (044) 467-53-50, 425-30-01
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

